

ISSN 0354-6039 UDK 80+82(05)

R I J E Č
Časopis za nauku o jeziku i književnosti
Nova serija, br. 15
Nikšić, 2018.

R I J E Č
Journal of studies in language and literature
New series, No 15
Nikšić, 2018.

FILOLOŠKI FAKULTET UNIVERZITETA CRNE GORE
INSTITUT ZA JEZIK I KNJIŽEVNOST

R I J E Č
ČASOPIS ZA NAUKU O JEZIKU I KNJIŽEVNOSTI

Redakcija

Lada BADURINA (Rijeka), **Tatjana BALAŽIC-BULC** (Ljubljana),
Rajka GLUŠICA (Nikšić), **Slobodan GRUBAČIĆ** (Beograd), **Marina KATNIĆ-BAKARŠIĆ** (Sarajevo), **Marija KRIVOKAPIĆ** (Nikšić), **Rade KONSTANTINOVIĆ** (Beograd), **Igor LAKIĆ** (Nikšić), **Vesna MOJSOVA-ČEPIŠEVSKA** (Skoplje), **Zorica RADULOVIĆ** (Nikšić), **Svein MONNESLAND** (Oslo), **Svenka SAVIĆ** (Novi Sad), **Paul-Louis THOMAS** (Pariz), **Jean Jacques TATIN-GOURIER** (Tours), **Boguslaw ZIELINSKI** (Poznanj)

Glavna urednica
Rajka GLUŠICA

Sekretarski poslovi
Milena MRDAK MIĆOVIĆ
Nataša JOVOVIĆ

Nikšić, 2018.

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI I

Tatjana ĐURIŠIĆ-BEČANOVIĆ <i>Dukljanska poezija Jevrema Brkovića</i>	9
Zuvdija HODŽIĆ <i>Pjesnik Brđanske zemlje, Crne Gore i Duklje</i>	39
Радомир В. ИВАНОВИЋ <i>Стваралачке метармофозе Михаила Лалића (Прилог филозофији и психологији стварања)</i>	51
Bojana OBRADOVIĆ <i>Tamara u demonskoj koncepciji svijeta - simbol žrtve i zavještane djevojke</i>	69
Gordana KUSTUDIĆ <i>Organizacija narativnog teksta u romanu Ljubavnik ledi Četerli</i> ...	77

RASPRAVE I ČLANCI II

Svein MØNNESLAND <i>Nacionaliziranje jezika</i>	93
Milena MRDAK-MIĆOVIĆ <i>Mladi i forme učtivosti: uticaj modernih načina komunikacije na savremeni jezik mlade populacije u Crnoj Gori</i>	101
Sanja ĆETKOVIĆ <i>Aspekti neravnopravnog položaja učesnika u diskursu policijskog saslušanja</i>	113

Bojan MINIĆ
O stilematičnosti i stilogenosti pojedinačnih i združenih vokala 131

Julija JARAMAZ
**Analiza konverzacije u učionici engleskog jezika
(kroz govorne činove)** 143

Tanja PJANO
Rađanje jezika 165

PRIKAZI

Rajka GLUŠICA
Prva knjiga o Derklaraciji o zajedničkom jeziku
Prikaz knjige *Govorite li zajednički?* Ranka Bugarskog 187

Milena MRDAK-MIĆOVIĆ
**O neizrečenom i podrazumijevanom kroz uzus savremene
komunikacije**
Prikaz knjige *Poruke neizrečenog: ključevi pragmatičke analize*
Ivane Trbojević-Milošević 193

Zorica ĐUROVIĆ
Izazovi metodologije i svrshodnost izrade listi riječi
Prikaz knjige *Making and Using Word Lists for Language
Learning and Testing* Ian Stephen Paul Nation 197

Miraš MARTINOVIC
Lirika Duklje – piščeva poetika i etika
Prikaz knjige *Lirika Duklje* Jevrema Brkovića 201

Rajka GLUŠICA
Biseri narodnih pripovjetki Stevana Dučića
Prikaz knjige *Razne narodne pripovijetke* Stevana Dučića 207

Bojana OBRADOVIĆ
**Značajan doprinos spoznaji umjetničkih i naučnih
vrijednosti djela Marka Miljanova**
Prikaz Zbornika radova *Umjetničke i naučne vrijednosti djela
Marka Miljanova Popovića* 213

HRONIKA

Rajka GLUŠICA
**Stvaranje istorije – deset godina Studijskog programa za
crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti** 229

Ksenija RAKOČEVIĆ
Akademik Ranko Bugarski na Filološkom fakultetu u Nikšiću
Promocija knjige *Govorite li zajednički?* Ranka Bugarskog 237

Tamara LABUDOVIĆ
**Lirika Duklje u izdanju CANU i omaž
osamdesetpetogodišnjem pjesniku** 241

Marijan Mašo MILJIĆ
Djelo Jevrema Brkovića u bibliografiji i književnoj kritici 245

Bojan MINIĆ
Saradnja sa Humboldtovim univerzitetom 251

Miljan ŽIVKOVIĆ
Predstavljanje još jedne knjige iz ostavštine Stevana Dučića 255

RASPRAVE I ČLANCI I

Tatjana ĐURIŠIĆ-BEČANOVIĆ

Filološki fakultet Nikšić

Univerzitet Crne Gore

DUKLJANSKA POEZIJA JEVREMA BRKOVIĆA

Pjesnici koji su važni na planu socijalne semiotike, posebno samoidentifikacijskih procesa, odnosno uspostavljanja identitetskih modela, nameću se nacionalnom književnom kanonu i semiotičkom prostoru kao centri oko čijih se tekstova formiraju čvrste identitetske strukture. Stvaralaštvo Jevrema Brkovića funkcioniše kao temelj crnogorske identitetske naracije, sa dukljanskim modelom kao podlogom, koji sve više potiskuje identitetski model sa srpsvom u osnovi crnogorskog nacionalnog bića. Slojeve pamćenja koji su izbrisani pod uticajem kulta Nemanjićima i Dušanovog carstva, kao i kasnije kosovske mitologije, Brković reaktivira i unosi u kolektivno sjećanje svoje nacije.

Prototekst koji zauzima uzvišeno, povlašćeno mjesto u Brkovićevom pjesništvu jeste *Ljetopis popa Dukljanina*, jer se on pjesničkim, mitološkim i aksiološkim strategijama pretvara u izvorište crnogorske kulture i njenog dukljanskog utemeljenja. Ljetopisi spadaju u tekstove sa naglašenom modelativnom ulogom početka, a sa otvorenim krajem koji podrazumijeva dopisivanje. U svojoj poeziji Brković pristupa dopisivanju i dograđivanju dukljanske mitologije, s namjerom da crnogorsku kulturu veže za tu ljetopisnu tekstualnost i semiotički osnaži njene dukljanske korijene.

Ključne riječi: identitetske funkcije, Duklja, kolektivna memorija, Ljetopis popa Dukljanina, crnogorska kultura, ilustrativna citatnost, jezik prostora.

Pošto je unutrašnja organizacija književnosti izomorfna sa kulturom (Lotman 2004), jer ponavlja opšta načela njenog ustrojstva, u poeziji Jevrema Brkovića aktivirane su ključne semiotičke jedinice plemenske kulture, tako da na artikulaciju njegovog pjesničkog iskaza presudno utiče epski model kulture, odnosno polemički dijalog s njegovim ograničenjima, pri čemu

nastaje lirski subjekat koji preispituje rigidnu plemensku normu pružajući joj otpor, čija će snaga razoriti epsku aksilogiju i plemenski model svijeta i mišljenja. Pri tom se kao ključni elementi pjesničke strukture modeluju upravo oni fenomeni koji čine samo jezgro epskog modela crnogorske kulture, čija je kulturogenost nesporna i veoma visoka jer se iz njih izvodi najveći broj zabrana i ograničenja, kojima se reguliše ponašanje pojedinca: kula, pleme, ognjište, loza, krv, kamen, riječ, bratstvo, obraz, čojstvo i junasťvo, oružje, čast, sloboda i sl. Navedene semantičke strukture su veoma složene jer u crnogorskoj kulturi dolazi do njihove dopunske semiotizacije, pa se one po svojim funkcijama približavaju simbolima. Naime, one djeluju kao kohezioni činioci kulture i osobeni mnemonički mehanizmi identitetskih modela, koji stvaraju semantičku zalihu presudnu za očuvanje identiteta određene sociokултурне zajednice, pa postaju izuzetno značajni nosioci kolektivne memorije a njihova značenja pokreću samoidentifikacijske procese. Upravo zbog tako značajne sociokултурne funkcije pjesnik ih podvrgava iluminativnom tipu citatnosti (Oraić Tolić 1990), odnosno polemičkom dijalogu, čija pojačana emocionalnost svjedoči o pjesnikovoj pobuni protiv surove Tradicije, u čemu se nazire pokušaj oslobađanja bića od epskog rostva, koje se najduže zadržalo upravo u crnogorskoj „brđanskoj“ kulturi.

Književni tekst je uvijek proizvod određene kulturne prakse i ideologije, odnosno ključnih mitologema i ideologema artikulisanih u nekom semiotičkom prostoru, a u Brkovićevim pjesničkim tekstovima, zbog njihove orijentacije na prošlost i naglašene semiotizacije dukljanskog „početka“, crnogorska tradicija modeluje se na estetski veoma upečatljiv način: *Za mnoge mitove i tekstove ranog srednjovekovlja biće karakteristična povećana uloga početka kao osnovne granice. To će odgovarati suprotnosti između postojećeg kao stvorenog i nepostojećeg kao nestvorenog. Akt stvaranja – sazdavanja – jeste akt početka. Zato postoji ono što ima početak. U vezi s tim će se u srednjovekovnim hronikama potvrđivanje kulturnog, istorijskog i državnog postojanja vlastite zemlje često uobličavati kao prikazivanje o njenom „početku“* (Lotman 1976: 282).

Naime, prototekst koji zauzima uzvišeno, povlašćeno mjesto u Brkovićevom pjesništvu jeste *Ljetopis popa Dukljanina*, jer se on pjesničkim, mitološkim i aksioškim strategijama pretvara u izvorište crnogorske kulture i njenog dukljanskog utemeljenja. Ljetopisi spadaju u tekstove sa naglašenom modelativnom ulogom početka, a sa otvorenim krajem koji podrazumijeva dopisivanje. U svojoj poeziji Brković pristupa dopisivanju i dogradjivanju dukljanske mitologije, s namjerom da crnogorsku kulturu veže za tu ljetopisnu tekstualnost i semiotički osnaži njene dukljanske korijene: *Mogu*

se navesti tekstovi koji se smatraju „razgraničenima” ako imaju početak. Kraj se pak u principu isključuje – tekst zahteva produžetak. Takvi su leto-pisi. To su tekstovi koji se ne mogu završiti. Ako je tekst prekinut, onda ili treba da se nađe njegov produžilac ili se pak počinje da doživljava kao ne-potpun, defektan (Lotman, 1976: 283).

Jevrem Brković se javlja upravo u ulozi „produžioca“ dukljanskog ljetopisa, jer u svojoj poeziji dograđuje likove čije je modelovanje započeto u tom tekstu, posebno Vladimira i Kosare, kao svojevrsnih kuturnih ikona južnoslovenskog srednjovjekovlja, zatim kraljice Jakvinte i kralja Bodina. Dukljansko doba modeluje se kao zlatno doba mitske prošlosti, u kojoj je formirana jaka srednjovjekovna država, zbog čega Duklja zaslužuje da postane temelj crnogorske identitetske naracije, kako bi se citatnim mehanizmima snaga njene državnosti prenijela na savremenu Crnu Goru:

USKRSNI, ZEMLJO DUKLJANSKA

Opet vrijeme mučno, dnevnost tmasta,
Kalendar naš evo unazad ide –
Dvije već godine traje Osamnaesta –
Crnogorci se sami sebe stide!

Hoće u drugu čapru, drugo ime –
Vjekove odbacuju ko zmija svlak:
U taj ih strašni gone krimen –
Usud prokletstva, bezumlje, mrak!

.....
Nije to moja ona Crna Gora,
Duklja moja, duševna i nebeska.
Badnjak svoj ložim usred tamnih gora,
Dok lovčenska nam ne bljesne blijeska!

(17. XI 1991. Ljubljana)

Dakle, crnogorska kultura, osporavana i identitetски ugrožavana vjekovima raznim kolonijalnim pretenzijama, opstala je i postoji jer ima veoma moćan, markiran početak, oličen u državnosti Duklje. U poeziji Jevrema Brkovića veoma značajnu ulogu igra odbrambeni sistem poruka (Hol 1976), kao i akumulacija identitetnih informacija, što dovodi do snaženja crnogorske kulture i njene (samo)identifikacije estetskim, pjesničkim sredstvima: *Početak ima odredbenu modelativnu funkciju – on nije samo svedočanstvo*

DUKLJANSKA POEZIJA JEVREMA BRKOVIĆA

o postojanju, nego i zamena kasnije kategorije uzročnosti. Objasniti pojavu – znači ukazati na njeno poreklo (Lotman 1976: 282).

Stoga je u poeziji Jevrema Brkovića ostvarena snažna semiotizacija „početka” crnogorske kulture, koji je lociran duboko u prošlost, u *gustu tminu davnine* prije Nemanjića, da bi crnogorska identitetska naracija dobila svoj poseban istorijski i semiotički korijen. On izrasta iz svetog dukljanskog hronotopa, u čijem centru se nalazi riznica identitetskih informacija – *Ljetopis popa Dukljanina*, koji u intertekstualnoj komunikaciji funkcioniše kao svojevrstan Tekst-uzor:

LONTODOKLA

Tonem u tminu davnine sve gušću:

Dukljani moji što zidati znaše,
Da li u Pomorju il' na nekom ušću
Lontodoklu bijelu ozidaše?

Ja grad taj hoću za svojega pretka,
U mojoj čitulji Lontodokla biće
Na samom početku našega početka,
Koji se nazva moga roda žiće.

I snovidac biću i čitač tmina,
Što se ugaslim svjetlostima divi,
Svjedok sam i tumač potonjeg čina
Dukljanske drame koju evo živim! (Podvukla T. Đ. B.)

Svi motivi i semantičke strukture preuzete iz *Ljetopisa* strategijama ilustrativne citatnosti divinizovane su i pretvorene u uzore dostojne oponašanja, pri čemu se formira dukljanski identitetski supstrat čija je osnovna svrha da u identitetskoj naraciji zamijeni srpstvo kao kobnu ideologiju, koja dovodi do raspolučenosti i ugrožavanja crnogorskog kulturnog bića. To svakako predstavlja najsnažniju semiotizaciju i divinizaciju *Ljetopisa* u južnoslovenskim književnostima i obezbjeđuje tom prototekstu složene citatne funkcije. U Brkovićevoj poeziji uspostavljaju se snažne semantičke veze između dukljanskih predaka i crnogorskih potomaka, što pokazuje kako se ilustrativni citatni mehanizmi (Oraić Tolić 1990), uz aktiviranje značajnog estetskog potencijala, mogu staviti u službu izgradnje identitetskih modela.

Za identitetsku naraciju je izuzetno važna dubina vremena zahvaćenog u književnom tekstu, jer što je razvijenija kolektivna memorija, što seže duže u prošlost, to je identitetski model snažniji. Stoga se u poeziji Jevrema Brkovića zahvata dukljansko vrijeme sačuvano i konzervirano u *Ljetopisu popa Dukljanina*, što crnogorskom identitetu obezbjeđuje izuzetnu istorijsku i mnemoničku dubinu. U njegovom pjesništvu uspostavlja se kult Dukljana, čija je ključna uloga da čuvaju i prenose obavještenja od presudnog značaja za crnogorsku sociokulturalnu zajednicu, pri čemu njihov mitski autoritet djeluje na informaciju koja se prenosi novom pokoljenju pa nijedan podatak nije etički neutralan, jer autoritet govorničke instance obezbjeđuje iskazu značajnu moralno-normativnu težinu. Na taj način pjesnik izgrađuje dukljanski kulturni model i aksilogiju da bi ih položio u temelje crnogorske identitetske naracije, i tako je odbranio od srpstva, koje se u njegovoј poeziji prepoznaje kao ideološka sila kobna po samosvojnost crnogorskog identiteta.

Po opsegu aktiviranih identitetskih funkcija poezija Jevrema Brkovića približava se značaju koji poezija Viljema Batlera Jejtsa ima u irskoj književnosti i kulturi, pa je jedna citatna dimenzija usmjerena upravo ka pjesništvu irskog barda. Dakle, Brković ga iz estetskih i identitetskih razloga bira za svog sagovornika, pa Jejtsovi citati funkcionišu kao moto mnogih ciklusa, pri čemu sa svoje privilegovane prološke pozicije utiču na značenja pjesničkih struktura:

I ja bih, doista, da me ubroje
U ono vrsno bratstvo što je
Da bi olakšalo Irskoj jade
Pjevalo pjesme i balade.

Viljem Batler Jejts

Pjesnici koji tematiziraju ključne semiotičke jedinice neke sociokulturene zajednice uvijek imaju naglašenu identitetsku funkciju, a takva poezija postaje izuzetno značajna na planu socijalne semiotike i trajno obilježava kulturu unoseći u njen semiotički prostor poetizovane, estetski upečatljive identitetske seme. U elemente književnog teksta sa naglašenim identitetskim funkcijama spadaju: tema, orijentisana na rekonstrukciju određenog sociokulturalnog koda, prostorne strukture, koncept vremena, prisustvo usmenih kodova, koji uranjaju tekst u dubinu kolektivnog sjećanja, kognitivne sheme, mnemonički mehanizmi, ilustrativna citatnost i aksiološki sistem, u kome se

ogledaju najvažniji vrednosni stavovi. Tekstovi u kojima se navedeni elementi javljaju kao dominante po pravilu ulaze u nacionalni književni kanon, čak i ako njihove estetske vrijednosti nisu dovoljne za kanonski status, jer se taj nedostatak nadomješta naglašenom identitetskom funkcijom, odnosno ideološkom informacijom koja je u njih enkodirana a od presudnog je značaja za sociokulturalnu zajednicu. Ukoliko je tema orijentisana na rekonstrukciju određenog sociokulturalnog koda, osnovni motivi biraju se iz sistema nacionalne kulture, pri čemu selekciju reguliše moralno-normativna funkcija koja je tekstu nametnuta kao dominantna, pa stoga utiče na modelovanje svih slojeva književne strukture. Što je književni tekst bliži toj temi, to su njegove identitetske funkcije jače, a takvi tekstovi, po pravilu, pokazuju visok stepen referencijalnosti i mimetizma, ali je slika svijeta koju emituju u znatnoj mjeri mitologizovana, jer se u njima gradi idejni (auto)portret jedne kulture, pri čemu je idealizovanje osnovna strategija svih identitetskih naracija.

U poeziji Jevrema Brkovića dolazi do citatnog snaženja dukljanskog kulturnog poretka, pri čemu se pjesničkim sredstvima, uz potiskivanje komunikativne i pojačavanje estetske funkcije jezika, reprezentira dukljanska, hrišćanska tradicija i njeni mitovi, kao neophodan uslov za stvaranje novih značenja, odnosno realizaciju semiotičkih procesa. Stoga autor koristi stvaralačke obrasce automatizovanog žanrovskog koda ljetopisa, jer on čuva pamćenje o tradicionalnom sistemu kodiranja, kao i hrišćanske identitetske modele koji se na taj način organski upisuju u novu pjesničku strukturu, uključujući je u veliki ilustrativni dijalog, na kome se zasniva kulturna redundanca, kao zaliha značenja formirana da zaštiti crnogorsku semiosferu od upada spolja i uticaja tuđih kodova i tekstova.

Dakle, imitacija i sakralizacija prototeksta i njegovih ključnih simbola u Brkovićevoj poeziji dovodi do reprezentacije *Ljetopisa* kao teksta-uzora, pri čemu se dukljanska kulturna tradicija uspostavlja kao Riznica znanja i iskustava, sa strogom hijerarhijom vrijednosti, koja čuva tekstove dostojne oponašanja. Stoga Brkovićev tekst na svim nivoima ilustruje „tuđi”, ljetopisni tekst, njegove semantičke strukture, aksiologiju, položaj u kulturnoj piramidi, kao i receptivni horizont očekivanja: *U ilustrativnom tipu citatnosti novi je smisao uvijek već star, citirani tuđi tekst primaran je ne samo u vremenu, nego i po vrijednosnom položaju u sustavu kulture, a citatni se autor ravna prema čitatelju i njegovoj lektiri školskih klasika* (Oraić Tolić 1990: 45).

Naglašena reprezentativna funkcija Brkovićeve poezije u odnosu na *Ljetopis popa Dukljanina*, koji se tretira kao Tekst-uzor, potvrđuju dukljačku kulturnu tradiciju kao dragocjenu riznicu iz koje samo treba koristiti vrijedne antologijske odlomke, s poštovanjem ih preuzimati i citatno oponašati u vlastitom tekstu: *Citatni tekstovi s reprezentativnom funkcijom stvaraju kulturni kanon; citatni tekstovi s prezentativnom funkcijom potkopavaju ili ruše postojeći kanon. Prvi su najveća semiotizacija u sferi intertekstualnih suodnosa, drugi najveća desemiotizacija; kulturno je vrijeme prvih prošlosti, drugih – sadašnjost ili budućnost* (Oraić Tolić 1990: 43).

Jezik prostora

U identitetskoj semiozi veoma značajnu ulogu igraju i prostorni kodovi, što dopunski usložnjava njihova značenja, jer u razuđenom tekstualnom previranju nastaju visoko mitologizovane prostorne strukture naglašenih identitetskih funkcija. Naime, u kreiranju idejne slike jedne kulture značajnu ulogu igraju prostorni kodovi jer prostorni model svijeta u sebi sadrži i aksiolosku, vrednosnu informaciju, pa je usko povezan sa etičkim ustrojstvom kulturnog modela. Po mišljenju Edvarda Hola *prostorno pamćenje je izvanredno postojano*, pa u svakoj semiosferi djeluje cito niz prostornih kodova, od kojih su oni proizvedeni u književnim tekstovima presudni za samoidentifikaciju kulture i kreiranje slike svijeta. U svakoj kulturi organizuje se prostorna redundanca u vidu prepoznatljivih, ustaljenih spacialnih obrazaca, koji propisuju prihvatljive oblike korišćenja prostora, što omogućava prostornim kodovima da postanu veoma moćno izražajno sredstvo kulture.

Prostorni modeli mogu biti transtekstulani, nastali na osnovu dijaloga sa stvarnošću, prenošenjem toponimskih realija u fikciju, ili pak intertekstualni, koji se grade isključivo tekstualnom komunikacijom i nemaju utemeljenje u stvarnim, geografskim pojmovima. Najčešće se u književnim tekstovima prostorna slika svijeta gradi kombinacijom ova dva mehanizma, pa će na taj način doći do dopunske semiotizacije toponima Lovćen i Duklja, koji u crnogorskoj semiosferi, zahvaljujući mehanizmima transtekstualnosti i intertekstualnosti, funkcionišu kao *locus sacrum*, sveti crnogorski hronotopi, što im omogućava da postanu ključni elementi nacionalnog identiteta, kulture i mnemonike. Sakralni hronotopi igraju veoma značajnu ulogu u kulturi i kulturnom pamćenju, a mitološka energija prostorne informacije koju oni emituju posebno je funkcionalna u izgradnji identitetske naracije. Pri tom se geografija izuzetno lako pretvara u simboliku, pa svaka nacionalna kultura transformiše toponimske realije u simboličke znakove, koji učestvuju u

DUKLJANSKA POEZIJA JEVREMA BRKOVIĆA

kreiranju nacionalnih mitova i svetinja: *Geografija se izuzetno lako pretvara u simboliku. To se posebno primećuje kada ova ili ona geografska tačka postaje mesto stalnih ratnih operacija ili nacionalnih ili religijskih sukoba ili se različito ocenjuje kod sukobljenih nacionalnih tradicija* (Lotman 2004: 270).

Naime, svaka kultura u reprezentativnim tekstovima uspostavlja sistem svetih mjesta, koji se dalje izgrađuje i usložnjava ilustrativnim tipom citatnosti, što podrazumijeva shvatanje Tradicije kao riznice istina, znanja i iskustava, pune egzemplarnih modela dostoјnih oponašanja, zbog čega su sakralni hronotopi ustoličeni u kulturi kao čuvari prošlosti, etičkog kodeksa i nacionalnih svetinja.

Dakle, u crnogorskoj semiosferi kao dominantne prostorne strukture izdvajaju se lovčenski i dukljanski hronotop, sa realnim toponimskim ute-meljenjem, što im omogućava da postanu ključni elementi nacionalnog identiteta, kulture i mnemonike. Pri tom dolazi do njihove sakralizacije, čime se uvećava njihova uloga u kulturnom pamćenju, a mitološka energija prostorne informacije koju oni emituju posebno je funkcionalna u izgradnji identitetske naracije. Najznačajniji doprinos semiotizaciji dukljanskog hronotopa i njegovih ključnih spacionema – uzvišenosti i ukletosti, u crnogorskoj književnosti i kulturi dao je upravo Jevrem Brković, i to koliko u svojoj poeziji, toliko i u svojoj naraciji:

Na dukljanskim nebesima stravan prizor:
Ranjeni orlovi i ostale naše pocrnjele ptice,
Bježe iz zapaljenih gnijezda, u podnebesju lude,
To je ta strašna ura o kojoj se sve zna.

Otkuda na tvome nebu, u tebi jutros otkuda,
Prizori toliko stari, od tvojih orlova stariji?
To se dukljanska davnina krvavo obnavlja –
Iz osušene krvi lipti svježa krv mladih mučenika.

(Slutim zapaljenu Duklju, 17. III 1993. Zagreb)

Pošto je prostorno pamćenje izuzetno postojano, ono prožima kulturu po vertikali prenoseći iz epohe u epohu dopunska neprostorna obavještenja, pa stoga prostorna slika svijeta predstavlja jedan od najstabilnijih elemenata kulturnog kontinuma a prostorni kodovi funkcionišu kao moćni čuvari kolektivnog, filogenetskog pamćenja i stoga imaju veoma značajnu ulogu u

identitetskoj semiozi. Budući da se javlja kao opšte mjesto i lajtmotiv u tekstovima brojnih crnogorskih pisaca, ukletost crnogorskog hronotopa organizuje se kao intertekstualna poruka, koja nosi veoma značajnu ideološku informaciju, enkodiranu u primarno prostornu poruku. U temeljnog tekstu crnogorske kulture – *Gorskom vijencu* ostvarena je moćna umjetnička artkulacija ukletosti crnogorskog hronotopa, kao prostora nasilne smrti i zla:

SERDAR VUKOTA

*O prokleta zemljo, propala se!
Ime ti je strašno i opako.
Ili imam mladoga viteza,
ugrabiš ga u prvoj mladosti;
ili imah čojka za čovjestvo,
svakoga mi uze priđe roka
ili imah kitnoga vijenca
koji kruni čelo nevjestama,
požnješ mi ga u cvjetu mladosti.
U krv si se meni pretvorila!*

Upravo zbog toga ova spacionema djeluje kao jaka koheziona sila crnogorskog književnog kanona, koja se, prevazilazeći svoja hronotopska značenja, ugrađuje u temelje crnogorske kulture, jer postaje sastavni dio brojnih kodova i tekstova na čijem se dijalogu formira crnogorski semiotički prostor. Budući da su svi crnogorski pisci u manje ili više aktivnom dijalogu s Njegoševim tekstovima, sasvim je razumljivo što se ukletost hronotopa nametnula kao simbolički, intertekstualni znak, proizведен u procesu konstituisanja prostornog kanona crnogorske književnosti i kulture. Pošto je Brković u aktivnom dijaluču s Njegoševom poezijom, ali i zbog određenih biografskih, dakle transtekstualnih činjenica, koje su podrazumijevale pjesnikovo proganjanje i stradanje, pokrenuto iz političkih centara moći, ukletost crnogorskog prostora javlja se kao jedan od ključnih motiva njegove poezije:

TESTAMENT

O Crna Goro,
O pasja zemljo!

Kakav sam tek ja pas
Kad ne mogu bez tebe!

DUKLJANSKA POEZIJA JEVREMA BRKOVIĆA

Testament nastaje 9. 10. 1991. godine u Tirani, kada počinje progon Jevrema Brkovića iz Crne Gore, što je praćeno procesom stigmatizacije i satanizacije njegove ličnosti, čije se semiotičke posljedice osjećaju i danas. Stoga će eshatološki motivi, misli o poslednjim stvarima biti usmjerene ka Duklji, koja dobija granične funkcije početka i kraja, jer iz nje sve proističe i u nju se sve vraća, što joj daje obilježja božanskog, divinizovanog prostora – izvorišta i utočišta, neokrnjenog u svojoj identitetskoj i moralnoj uzvišenosti:

POTONJA ŽELJA

Prognan, ponižen, naružen i proklet,
Snijevam dukljansko sunce i zmije.
Sve moje pritiše uskrsla avet
U zlatnoj odori Vizantije.

Možda nikada više vidjeti neću
Rodnu kulu moju, predačko groblje,
Nebo ponad kule – dugu plamteću
Ispod koje živi rod moj orobljen.

Još pleme moje i mrtvi Dukljani
Izdali nijesu, na koljena pali:
Kad mi se prisniju preklani grkljani
Moj mrtvi otac živog me ožali.

Dakle, Duklja se u poeziji Jevrema Brkovića modeluje kao idealna zemlja idealnih predaka, čiji su se potomci pod pritiskom teških istorijskih prilika odrodili od svojih dukljanskih korijena, pa su stoga ukleti i identiteski rascijepljeni. Zahvaljujući dubini vremena zahvaćenog pjesničkom konцепциjom, prostor se udvaja u temporalnom lijevku, pa su njegovi najdublji dukljanski slojevi vrednosno suprotstavljeni brđanskim, crnogorskim, koji su se deformisali i udaljili od moralne vertikale. Stoga je u poeziji Jevrema Brkovića povratak duklanstvu modelovan kao moralni čin, kao povratak u prastanje egzistencijalne čistote, koja je s Dukljom izgubljena. Pri tom je pjesnička imaginacija transformisala istorijski šture predjele Duklje u raskošne pejzaže uzvišene, mitologizovane prapostojbine, i udahnula život likovima, beskrvnim i tek skiciranim u ljetopisnom žanru, tako da kompletan

dukljanski hronotop doživljava upečatljivu citatnu transformaciju i dobija neslućenu reljefnost, metafizičkog i nebeskog kvaliteta:

MOLITVA ZA DUKLJANSKU ZEMLJU

U nju se zaklinjem, a nigdje je nije,
Ima je na nebu i u tjelesima
Koja u njoj leže, ona od njih gnije.
Sva je za noktima, i kad nešto rodi,
To je smokva i nar – djeci i dusima,
Sve ostalo živi o hljebu i vodi.

Iz dukljanske zemlje vjetrovi prohuče,
Na mah je podignu, u oblak unesu,
Tada za njom i pas, kao čovjek mučen,
Zavija i ječi da je bozi vrate,
Da je tople kiše nadoje i snesu
U proljećne dnevi, u olujne sate.

Hrane je bajke, zvijeri i ptice,
Sunce povrh svega i kovčevi snova,
Lisnati hrastovi za ukopne štice,
Tesano kamenje i olovni znaci,
Životopis smrti u zlatu iskovan,
U istome ruhu djeca i mudraci!

Kad ona podigne ruke u nebesa,
Ni zmijama njenim nije do života.
Ako je još znam, a znao je jesam,
Sve je bliže nebu i nebesna sva je.
Možda nije zemlja, al' jeste ljepota
Prod kojom se čuti, moli i nestaje!

Molitva se zasniva na redundantnim i automatizovanim verbalnim formulama koje su praćene odgovarajućim obrascima ponašanja i sistemom ekstralengvističkih znakova, čiji je glavni cilj da promovišu i uzdižu božanstvo. U Brkovićevoj poeziji božanstvo koje treba uzdiće jeste dukljanska zemlja, pa se u tu svrhu i aktivira, znatno modifikovan, žanrovski kod moli-

tve. Dakle, najviši stupanj divinizacije dukljanskog prostora ostvaren je adekvatnim žanrovskim kodiranjem, jer se u stilizovanom tekstu navedene molitve uzvišenost i drevnost žanra prenose na sve semantičke strukture o kojima se pjeva, pri čemu je potpuno razgrađena i dezautomatizovana shema molitvenog diskursa.

Tekst molitve je kanonizovan, pa je vremenom razvio veoma gustu mrežu semiotičkih funkcija, između ostalih i magijsku, koja podrazumijeva navodnu sposobnost lanca verbalnih znakova da prodre u metafizičku sferu i višoj sili prenese specifično kodiranu poruku, odakle se očekuje *feedback* u vidu oprosta i očišćenja od grijeha, što molitvi obezbjeđuje i katartične funkcije. Otkad zna za sebe, čovjek se moli za ono što mu je sveto, pa Brković aktivira sakralne naslage molitvenog žanra, taložeći ih u svoju najveću svetinju – dukljansku zemlju. U semantičkom smislu molitva nije mnogo produktivna niti složena, zbog veoma visokog stepena redundancy, ali zato pragmatički aspekt znaka, to jest odnos korisnika prema znaku usložnjava njene semiotičke funkcije i svrstava je u red sakralnih tekstova, koji uvijek imaju posebnu poziciju u kulturi i otporniji su na promjene i dinamičnost, čemu su inače podložni nesakralni tipovi teksta. Upravo se pomoću tih ceremonijalnih, ritualnih funkcija molitve i njihovog hipnotičkog uticaja na masse snaži osjećaj religioznosti i potčinenosti nekoj svetinji, zbog čega će Brković aktivirati taj žanr u nizu pjesama posvećenih divinizaciji dukljanskog hronotopa, koji se u njegovoј pjesničkoj viziji preseljava na nebesa (*Molitva za mrtve Dukljane*, *Dukljanin moli za strašnu uru*, *Molitva za šumu, zvijeri i ptice* itd.).

Vjekovima taloženo značenje i ugrađivanje filogenetskog iskustva u tekst molitve, vremenom je organizovano u čvrstu, petrificiranu shemu sakralnog znaka, koji kao obavezne elemente komunikacije s višom silom uključuje određene govorne činove: pozdrav, zazivanje s vapajima, traženje oprosta, zahvaljivanje, ispovijedanje grijeha uz kajanje i skrušenost, hvalbene izraze o božjim djelima i na kraju molbu, odnosno iskanje. Verbalne formule praćene su odgovarajućim pokorničkim stavom i nizom ekstralinguvičkih znakova koji podupiru eksplicitno artikulisanu i do vrhunca dovedenu kooperativnost, kao obaveznu interakcijsku strategiju u opštenju s višom silom. Međutim, pjesnik je u svojoj molitvi razgradio tu ustaljenu shemu i u potpunosti dezautomatizovao žanr, od čijih je okoštalih i neinformativnih formi ostalo samo sveto ime i verbalni prodor u metafizičku dimenziju, koja se stavlja u službu divinizacije dukljanske zemlje. Upravo zbog osnovne semiotičke namene i sakralnog statusa molitve u kulturi i tradiciji, njene osobene epistemološke potencijale Jevrem Brković stavlja u službu spoznaje

uzvišenosti i metafizičkog utemeljenja dukljanske zemlje, jer samo molitva otvara oči uma i može odrođenim potomcima ukazati na njihov pravi, dukljanski identitet, odnosno dovesti ih do samospoznaje.

Nasuprot Duklji, Crna Gora se gradi kao ukleti postkolonijalni prostor difuznog identiteta, nad kojim se nadvija zlokobna sudska koja svoje hrvatsko obilježje dobija u crnoj boji, sastavnom dijelu toponimske sintagme, što je posebno opjevano u ciklusu *Crna i zemlja i gora*:

Još ima ove zemlje, ove crne gore,
Ove velike jame gdje su nebesa propala.
Još se u toj zemlji zemljaci bore:
Jedni u tmine hoće, drugi u svečeva stopala!

Ovo je ta crna gora, vazda crna, najcrnja,
Od jada se obnavlja, od muka se mučki veseli.
Za noć posijede i Svetac i Svetinja –
Samu sebe iz nesreće u nevolju seli.

Jedna od svetinja „Crnogorja” je i kamen od koga će pjesnik tehnikom semantičkog paralelizma i prenosa atributa izvajati osobeni dvodimenzijsionalni amalgam, koji izrasta iz ukletog kamenog hronotopa, pa je i sam uklet; uslovljena prostornim kodovima nastaje izuzetno informativna centralna predmetnost Brkovićeve poezije – čovjek-kamen, odnosno kameni lirski subjekat:

JA I KAMEN

Sunce sam rođeno u kamenu pa se smijem:
Kamen iz mene izrasta i postaje znamen.
Mlad, golih grudi, zagrlim ga da se zgrijem,
Kad ustanem ruke su zmije a ja kamen,
Na čija ramena slijеću gavranovi.

Kamen je koliko geološka toliko i mitološka supstancija koja je iz crnogorske stvarnosti prenesena u književni tekst gdje je podvrgnuta intenzivnom procesu mitologizacije i poetizacije, što je rezultiralo njegovim semantičkim usložnjavanjem u pravcu simboličkog znaka, pa je kamen postao simbol crnogorske kulture, njene otpornosti i postojanosti. Na složenom jeziku simbola, neobrađen kamen znak je slobode, božjeg stvaranja i svjetlosti a

obrađen – sužanjstva i tmina. Dakle, neobrađeni kamen je božanskog porijekla jer je spušten s neba, a visoke planine takođe streme božanskom principu. Pošto kamen igra značajnu ulogu u odnosima između neba i zemlje, visoki kameniti hronotopi skloni su kulturnom izolacionizmu, metafizičkim komunikativnim modelima i osobenoj znakovnosti koju proizvodi sujevjerje.

Sociokultурне zajednice formirane na kamenom hronotopu vjeruju u svoju uzvišenost i posebnu bliskost s božanskim principom, pa teže komuniciraju s drugim kulturama, zatvaraju se u sebe i okreću autokomunikaciji: *Kulture orijentisane na autokomunikaciju sposobne su da razvijaju veliku duhovnu aktivnost, iako se često pokazuju kao znatno manje dinamične nego što to zahtevaju potrebe ljudskog društva* (Lotman 2004: 52).

Prostorna redundanca funkcioniše kao neka vrsta imuniteta protiv gubitka informacije, koja se u intertekstualnoj semiozi transformiše i podiže na viši, simbolički nivo, pri čemu nastaje složen prostorni jezik crnogorske tekstualnosti i kulture. Na taj način književni tekstovi postoju generatori i čuvare crnogorskog prostornog specifikuma, uz koji su vezana i brojna kulturna ograničenja, tako da je u jeziku prostora pohranjena velika količina kulturne informacije. Ističući značaj prostornih struktura i njihovu modelativnu ulogu u tekstu, Jurij Lotman zaključuje: *Važno je nešto drugo – iza prikazivanja stvari i predmeta koji čine okolinu u kojoj deluju likovi teksta nastaje sistem prostornih odnosa, struktura toposa. Pri tome, budući da predstavlja princip organizacije i rasporeda likova u umetničkome kontinuumu, struktura toposa se pojavljuje kao jezik koji služi za izražavanje drugih, neprostornih odnosa u tekstu. S tim je u vezi osobena modelativna uloga umetničkog prostora u tekstu* (Lotman 1976: 302).

Stoga su u mitologizovanoj predstavi koju svaka kultura stvara kao svoj idejni autoportret (Lotman 2004), izuzetno značajni i prostorni kodovi koji proizvode prostornu semiotičnost, u čijoj se polifonoj i razuđenoj sferi emituju i neprostorne informacije. U prostornoj semiotizaciji učestvuju i modeli usmene, ritualne kulture aktivirajući osobenu znakovnost prirodnih fenomena, koji u ritualnoj semiozi dobijaju dopunsko semantičko opterećenje i prerastaju u znamenja (*Kamen iz mene izrasta i postaje znamen*), recidive ritualne semiotike, zasnovane na oznakovljavanju prirodnih fenomena. U ritualnoj semiozi, prostorno uzvišenje je mjesto koje je priroda, odnosno Bog posebno označio, pa ono u ritualnoj svijesti poprima magijske moći i postaje sveti hronotop do koga dopire metafizički artikulisana poruka. U poeziji Jevrema Brkovića takve uzvišene funkcije obavlja prostor Brda, koji je istovremeno i hronotop doma, ali ukletog, čime se znatno usložnjavaju njegova značenja. Pri tom visina prestaje da bude samo mimetičko obilježje

prostora i postaje simbol moralne uzvišenosti i superiornosti lirskog subjekta, koji uživa naklonost više sile i zahvaljujući svom povlašćenom položaju „brđanskog Homera” dolazi u dodir s metafizičkom dimenzijom. Međutim, u okviru crnogorskog hronotopa sve su prostorne strukture uklete, što unosi modifikacije u značenja prostornih uzvišenja, koja podliježu regulatornom načelu ukletosti:

BRĐANSKI HOMER JE MRTAV

Više se kamen i ja ne razumijemo.
Iz zemlje ili vaseljene, svejedno,
Dopiru svježe tmine ili bolesti.
Hladi se u meni kamen po kamen,
Sada je kraj svemu – brđanski Homer mre,
I Bog je mrtav gore u liticama.

I litice su mrtve dolje u čovjeku.
U meni ne izdrža prošlost da ne prođe.
I najmuškije ptice
Eno, već posrću u gordoj osamljenosti.
Homer je umro da ne bi vidio smrt
Svoga konja, svoje koze i srne.

Jevrem Brković pjesnički kodira anomalije autistične plemenske kulture, pa se u njegovojoj poeziji modeluje istovremeno uzvišen i uklet zavičaj, koji naseljava korotni narod opsjednut kultom junačke, nasilne smrti, iz čega izrasta zloslutna, sobom zarobljena korotna kultura, što ne zna za radost:

U žalosti smo i biće
Život nam žalostan cio.
Zar crna zemlja skriće
Onog što se nije krio?
.....
U velikoj smo žalosti
Za njim što tako poginu.
Tražeći njegove kosti
Prekopasmo Domovinu!
(*U žalosti smo*)

DUKLJANSKA POEZIJA JEVREMA BRKOVIĆA

Svoj morbidan odnos prema životu ta korotna kultura iskazuje paralinguističkom formulom „jektanja” – estetski izuzetno uspjelom artikulacijom korote, koja svoj prigušeni zvuk bola ostvaruje u sažetosti distiha, poremećene metričke strukture:

JEKTANJE

Niko ne plače
A svi jekte.

Prislonili se uz zidove
I čekaju.

Psi nebo njuše
I čute.

Još se ne plače
Samo se jekti.

Djeca palčevima zmije mjere:
Hoće, neće, hoće!

Hoće!
Pritisnuće nas nebo.

Neće!
Završava palac na repu zmije.

Više niko ne jekti
Svi plaču.

Jektanje je ekspresivan, indeksni znak kod koga je veza između oznake i označenog veoma bliska, pa je poslužio kao idealno pjesničko sredstvo za izgradnju zvučne dimenzije korotne kulture. U toj veoma uspjeloj pjesničkoj projekciji dolazi do gotovo sinestetičnog podudaranje vizuelnog i auditivnog plana slike, pri čemu se crna, korotna boja preliva u adekvatan zvuk – jektanje, koji odliježe „prokletom zemljom”, prostorom zla, nasilja i smrti, gdje i braća postaju dušmani. Iz toga proizlazi još jedna konstanta Brkovićeve

poezije koja se tiče funkcija lirskog subjekta, njegovog položaja u pjesničkom univerzumu i emotivnog registra, čiju amplitudu uslovljava ukleti krotni prostor. Naime, lirsko Ja je konstantno u oštem sukobu sa zavičajem, jer preispituje i osuđuje junačku aksilogiju zasnovanu na nasilju i jeziku oružja, a taj antagonizam se uspješno uobličava u adekvatno naslovljenom ciklusu – *U zavičaju protiv zavičaja*:

Nema teže boljke od rodnoga kraja:
Omekša ti čula, savije ti kosti.
To je leglo slabih, prepuno pakosti,

U zavičaju sam protiv oca, brata,
I protiv majke, i protiv marame.
Protiv zvijezda što na rame
Padaju pjesniku od loša zanata.

(*Nema teže boljke od rodnoga kraja*)

Modelujući crnogorsku kulturu u okviru pjesničkog diskursa, Brković pokazuje odlično poznavanje kolektivne psihologije, konvencionalnih kodova ponašanja, kao i uspostavljenih svetinja i kultova, pri čemu posebnu pažnju poklanja svireposti rigidnih zabrana retrogradne epske kulture, osuđujući ogroman društveni pritisak kojim ona drastično sužava egzistencijalni prostor pojedinca, zahvatajući i hronotop djetinjstva, čija krhkost strada u sudaru sa agresivnim okruženjem pa podliježe poremećajima i izopačenjima. Dopunska informativnost sadržana je u činjenici da lirska instanca koja posmatra i ocjenjuje semiotičke jedinice plemenske kulture pripada drugačijem modernističkom diskursu, sa čim je usklađen i njen aksiološki sistem i ideološka nadmoć, što joj omogućava aktiviranje strategija nekooperativnosti. Naime, kritika, podsmijavanje i ironijski otklon su interakcijske strategije koje po pravilu koristi superiorni sagovornik, a lirski subjekat Brkovićeve poezije se tako i osjeća i ponaša, jer svoje kognitivne modele, ideologeme, vrednosne stavove i kulturne kodove nikako ne može prilagoditi okostaloj petrificiranoj strukturi epskog guslarskog modela svijeta i mišljenja u odumiranju.

Dakle, kodovi tradicionalnog plemenskog društva osnovni su regulatori ponašanja likova u zavičaju, a konvencionalni kodovi su nosioci kulturnog iskustva koji omogućavaju uklapanje pojedinca u sopstvenu kulturu, što doprinosi njenoj vitalnosti i postojanosti. Međutim, lirski subjekat pruža

DUKLJANSKA POEZIJA JEVREMA BRKOVIĆA

snažan otpor upravo tim kodovima, osuđujući ih kao retrogradne i primitivne, zbog čega njihovo djelovanje postaje štetno, pa umjesto da snaže, oni slabe i destabilizuju crnogorsku kulturu. Na taj način Brković se uključuje u intertekstualni dijalog crnogorske poezije u kojoj se izgrađuje model korotnog, u crno zavijenog i ukletog zavičaja, posebno se priključujući na semantičke nizove Mirka Banjevića (*Zloslut, U crno, Zarezi* i sl.), čija je poezija na ivici jektanja, jauka i urlika, dok pjeva o životu do ponora, do bezdana, do siktaja, do bezvida, i kune bol i mržnju zavičaja (*Kad bol prepuni čašu punu/u mome kraju ljuto kunu,/ u mome kraju mržnjom psuju,/ i riječ izrasta u oluju*). Olujne riječi Jevrema Brkovića šibaju sve anomalije i iščašenja plemenske kulture, zaostale u „zlom času” – času velikog iščekivanja zla i nesreće, kao i naroda okamenjenog u ukletoj temporalnosti koja ga sprečava da izade iz žalosti i skine korotu:

Korotni i prepukli,
Ko od boga, ko od čovjeka.
Niko bez rane,
Niko neranjiv.

Gdje riječ zapre
Kolaš sa šest ognjeva
Dovrši
Razgovor.

(Korotni narod)

I dom je naš korotna suvota,
Od trpeze mrca ne odvaja,
Tu se živi poslije života,
U životu od korotnog sjaja. (Korota)

Semiotičnost crnogorskog hronotopa, umjetnički oblikovanog u poeziji Jevrema Brkovića, izuzetno je visoka, a može se tumačiti jedino u odnosu na prostornu redundancu formiranu u crnogorskoj semiosferi. Dakle, visok stepen semiotičnosti Brkovićevih pjesničkih hronotopa nastaje zahvaljujući aktiviranju intertekstualnih mehanizama, koji djeluju unutar crnogorskog književnog kanona, u čijim okvirima uzvišenost i ukletost funkcionišu kao ključne mjerne jedinice prostora. Stoga je njegova poezija izuzetno značajna za dalje uobličavanje i dograđivanje crnogorskih prostornih modela ukletosti

i uzvišenosti, jer u pjesničkom diskursu dolazi do njihovog pojačanog simboličkog kodiranja zahvaljući osobenoj kompozicionoj kompresiji koju proizvode lirsko načelo, stilska figuracija i stih.

U korotnom tipu kulture, modelovanom u poeziji Jevrema Brkovića, dominiraju žanrovski kodovi kletve i tužbalice, tako da je ostvaren veoma uspješan semantički i emotivni paralelizam između kulture i njenih dominantnih diskursa. Pri tom autor podvrgava preispitivanju oba žanra, jer se u njima ogledaju upravo anomalije ratničko-patrijarhalnog kolektiva, čije kullove i svetinje pjesnik razgrađuje u intertekstualnom dijalogu. U pjesmi *Snovidnik* podražava se melodijска linija i faktura tužbalice, koja podrazumijeva i aktiviranje direktnog obraćanja pokojniku, pri čemu se uspostavlja osobeni komunikativni sistem, što u punoj mjeri ističe upečatljivost Du-Forme, kao i neke elemente scenskog jezika. Naime, tužbalica se odigrava pred „tužnim skupom”, a tužilica ili subjekat iskaza pored verbalnog, koristi i ekstralingvistički i paralingvistički sistem znakova, pri čemu pojedini autodestruktivni gestovi, poput grebanja lica i čupanja kose, treba da semiotizuju (oznakove) bol za umrlim. Društveno najprihvatljiviji ženski diskurs u korotnoj kulturi je upravo tužbalica, koja se u teoriji žanrova definiše kao prastara obredna narodna pjesma, sastavni dio kulta mrtvih. Dakle, u korotnoj kulturi se sa svih informativnih kanala šalje jasna poruka pojedincu – „bojovniku”, da njegov život stoji na raspolažanju zajednici i da je smrt za više ciljeve njegova obaveza, pa je ratničko-patrijarhalna tužbalica, sa naglašenom javnom funkcijom homogenizacije kolektiva i jasnom idejnom usmjerenošću, srođna epskoj pjesmi. Pri oplakivanju poginulog, odnosno žrtve nasilne smrti slavi se njegova uloga u borbi i ističu nacionalni i društveno-politički ideali kolektiva, što je izostalo u Brkovićevoj tužbalici, a to semiotizovano odsustvo jasno svjedoči o preispitivačkim namjerama autora, jer minus-postupak predstavlja osnovno sredstvo razgradnje tradicionalnih žanrova. Na taj način pjesnik ugrožava upravo izopačenu ideološku funkciju koju je ratničko-patrijarhalna tužbalica imala u Crnoj Gori, i preispituje njeno propagandno djelovanje u promovisanju nasilne smrti:

SNOVIDNIK

Nijesi mogao a da ne uskočiš
U kolo svoje sudbine
Bojovniče.

DUKLJANSKA POEZIJA JEVREMA BRKOVIĆA

Poigrao si se i video
Da smrt nije ništa
Samrniče.

Sada ti je mnogo jasnije
Nego u životu
Snovidniče.

Ako ne možeš dalje
Ostani tamo gdje jesi
Vječito nasmijan.

Kletva je ključna formula agresivne disensne komunikacije, tipična za ukleti crnogorski hronotop i njegovu postkolonijalnu traumatičnost, koja se manifestuje, između ostalog, i u identitetskom rascjepu na Mi i Oni, odnosno u spacialnoj diobi na Naše i Njihovo, što je praćeno emitovanjem ogromne količine netrpeljivosti i agresivnosti. U usmenim formulama kao što su kleteve sačuvani su jezički dokazi o kolonijalnoj traumi koja je grubo urezana u kolektivnu memoriju, pa se u Brkovićevoj poeziji aktivira semantički potencijal prokletstva:

PROKLETSTVO

Ko je tu koga prokleo:
Mi njih ili Oni nas –
Ili istovremeno i istom kletvom?

Sada smo i Mi i Oni prokleti,
Niko ne pita zašto – to neće da čuju
Ni naši ni njihovi prokletnici.

Prokletstvo ostade, a kletvenici su zaboravljeni,
Odavno tako u ljudskom rodu ovom:
Prokleti su dugovječniji od kletvenika.

Najviši stepen kletve je prokletstvo, koje u epskoj poeziji može dramatizovati jednu cijelu istorijsku situaciju, a služeći se tim drevnim semantickim potencijalom, pjesnik upotpunjuje sliku ukletog zavičajnog hronotopa,

pri čemu jekanje, kletva i tužbalica postaju osnovni modusi artikulacije ep-skog, plemenskog bića i semantički nukleus zavičajnog diskursa, čime se naglašavaju anomalije korotne kulture.

U Brkovićevoj poeziji temporalni nizovi prilagođavaju se ukletosti prostora, pa su i oni zahvaćeni djelovanjem semantičkog niza zla, pri čemu se stilskim mehanizmom personifikacije otjelovljuje apstraktan fenomen vremena, odnosno osobna temporalna jedinica „zao čas”, koji se dovodi u semantičku vezu sa psom, đavolom i gavranom, simbolima zla i zlosluta. Demonizacija temporalnih nizova postiže se i lajtmotivskim ponavljanjem verbalne jedinice **zlo** u funkciji determinativa, koji svojim opakim konotacijama podređuje i vrijeme i prostor i čovjeka, u ukletom zavičaju gdje svi putevi vode do groba:

U ZLI ČAS

U zao čas evo,
I zao čas stiže –
Usukan ko pseto,
Ko đavo postrižen.

Kuda se đenuti,
U zli čas i doba?
U toj veljoj smuti
Čas je času koban.

U zao čas i jek
Gle, s prstom na uhu,
K nama ide čovjek
U gavranovom ruhu.

U zli čas ne časi,
Na zli put idi –
Treba tamo da si,
Grob naš da se vidi.

Polemički dijalog s *Gorskim vijencem*

Prostorna semiotika u crnogorskoj književnoj tradiciji izgrađuje se kao složen semiotički sistem u kojem dolazi do prekodiranja geografskog prostora i formiranja herojskih prostornih struktura, gdje borave epske instance, čiji je osnovni etički regulator kult čojsstva i junaštva. Međutim, u crnogorskoj književnosti dvadesetog vijeka dolazi do preispitivanja, prevrednovanja pa čak i do razgrađivanja epskog, plemenskog modela svijeta i mišljenja, kao i njegove aksiologije. U prezentativnim tekstovima, koji nastaju na osnovu iluminativnog tipa citatnosti (Oraić Tolić 1990), takve prostorne strukture se razgrađuju upravo zbog svoje primarne funkcije nosilaca i čuvara kulture, sa naglašenom klasifikacionom, reprezentativnom i mitologizujućom semantikom, jer se razaranjem njihovog kanonskog statusa, razara i kulturni kanon. U taj razgradivački proces uključuje se i poezija Jevrema Brkovića, pri čemu posebno mjesto zauzima pjesnički ciklus *Vladika Danilo*, koji je u citatnom odnosu s *Gorskim vijencem* kao vrhunskim estetskim proizvodom kosovske mitologije i herojskog modela svijeta i mišljenja, sa naglašenim odbrambenim funkcijama u crnogorskoj kulturi.

U identitetskoj semiozi izuzetno su značajni simbolički znakovi, koji kao najsloženiji i u punom smislu arbitarni mogu aktivirati čitav jedan kulturni, civilizacijski poredak, a za crnogorsku identitetsku naraciju najznačajniji kulturni poredak jeste njegoševski herojsko-patrijarhalni i patriotski model svijeta i mišljenja, modelovan u *Gorskom vijencu*. Kolektiv čuva sebe i svoj identitet preko tekstova, pa se intertekstualnost javlja kao mnemonički mehanizam, a svijest o sebi, pamćenje svog herojskog bića i nadmoći sopstvene kulture pohranjeno je u *Gorskom vijencu* kao svojevrsnom čuvaru crnogorskog identiteta. Ali u tom tekstu sačuvan je i kobni identitetski konstrukt srpstva, pa će Jevrem Brković strategijama iluminativne citatnosti razgrađivati tu ideologemu, pokušavajući da, u duhu prezentativne citatnosti, svoj tekst nametne kao vredniji nudeći dukljansku identitetsku naraciju kao uzor. Osim toga, u svom citatnom dijalogu pjesnik se obračunava i s ratničkom surovošću i epskim, guslarskim senzibilitetom plemenske Crne Gore, čija slika moćno izrasta sa stranica *Gorskog vijenca*, pa Njegoševa drama, za razliku od *Ljetopisa popa Dukljanina*, funkcioniše kao prototekst čije se semantičke strukture strategijama iluminativne citatnosti preispituju u poeziji Jevrema Brkovića. Dakle, semantičke strukture preuzete iz *Gorskog vijenca* podvrgavaju se preispitivanju u citatnom dijalogu, čija je svrha da u novom pjesničkom tekstu podvrgne sumnji posebno aksiologiju, odnosno sistem vrednovanja uspostavljen u prototekstu, koji zauzima centralno mjesto u crnogorskom književnom i kulturnom kanonu, što Jevrem Brković ni u jednom trenutku ne osporava.

Intertekstualnost je ključni mnemonički mehanizam, odnosno osobeni imunitet kulture, kojim ona sebe čuva i brani od zaborava i nestajanja. Mnemonički procesi u kulturi od presudnog su značaja za izgradnju identitetske naracije, stoga tekstovi koji u sebi čuvaju sjećanja na druge tekstove imaju posebne semiotičke funkcije i povećanu kulturogenost. Pjesnički ciklus Jevrema Brkovića *Vladika Danilo*, upravo zahvaljujući intertekstualnim mehanizmima, zauzima posebno mjesto u crnogorskoj književnosti, jer se napaja semiotičkom energijom iz *Gorskog vijenca*. Ciklus *Vladika Danilo* pjesnički je kodirana interpretacija Njegoševe drame, koja pokazuje autorovo odlično poznavanje motivacionih sistema prototeksta. Čitanje *Gorskog vijenca* je prava crnogorska opsesija, jer tumačeći taj tekst, mi pokušavamo da protumačimo sebe i agoniju kreolizovane kulture, duboko rascijepljeno nacionalno biće, zamišljeno nad svojim postkolonijalnim identitetom. *Gorski vijenac* je izvor gorštačkog paroksizma, patnje i bola dovedenih do vrhunca, pa će i ciklus *Vladika Danilo* biti obilježen egzaltiranim emocijama, pri čemu su elementi dramskog teksta pretočeni u lirske materijale:

TO MANDUŠIĆ POD ZVIJEZDAMA PLAČE

Ruke su mi krvave, čudiš li se Igumane?
I krst mi je krvav i mitra vladičanska.
Ti ne vidiš sebe – i slijep si i ranjen,
Ti si kao i mi – od užasa satkan!

Grijehovima je našim tjesno u nama,
To mi htjede reći sinoć pred molitvu.
Oče, evo Mandušića nose u ranama –
Kroz prsi njegove nož pozlaćen svitnu.

Da ga dočekamo kletvom il' suzama?
On mlad mjesec noćas na rane privija.
Ne broji brojanice, odbrojeno je i nama,
Uzmi šaku olova ili klupko zmija

I takav kreni cetinjskim poljem i čuj:
To Mandušić pod zvijezdama plače –
Prođi mimo njega, Igumane, tuguj –
Čelo mu je na četvoro, samo oči mračne

DUKLJANSKA POEZIJA JEVREMA BRKOVIĆA

Na njega liče i svjedoče o Vuku.
Neka ga pronesu poljem kroz paprat i travu.
Eto, jednom i on iz srca jauknu –
Da li snahu Milonjića ili svoju glavu!

Ciklus se organizuje u dvadeset monoloških sekvenci vladike Danila, u kojima se rekreiraju ključni likovi *Gorskog vijenca*, kao citatni potomci monumentalnih epskih predaka, ali se pri tom aktivira oneobičena tačka gledišta „krvlju okićenog“ vladike. Na taj način produbljuje se i dograđuje motiv sumnje u opravdanost obračuna s domaćim Turcima, koji u prototekstu ima značajne (anti)dramske funkcije usporavanja i odlaganja radnje. Upravo zbog toga najoštije, polemički intonirane iskaze vladika upućuje na adresu igumana Stefana, koji u Njegoševoj drami podstiče istragu i svojim izuzetnim perlokucijskim potencijalima ubjeđuje Crnogorce da se obračunaju sa svojom islamiziranom braćom, što je u moralnom smislu vrlo problematično, pa se osuda tog čina i svireposti plemenske kulture artikuliše u monološkom diskursu vladike Danila:

KAO DA JE MORE

Kao da je more, ili nešto jače,
Mučilo me u snu od kosti do kosti.
Noć me ova, Igumane, u otrov pretače –
Ko je od nas kadar da ovo premosti

I nađe kopču krutu za ono što će doći?
Smiju li Crnogorci činiti ovo što čine?
Ratnik sam i ja, al' znam ko su moćni –
Njihovo je vrijeme od magle do vedrine.

Demon osmišljen poretkom ljepote i zala,
Biće jednom draži no naša prostota.
Budi srećan moj Batriću, glava ti je pala
Čista kao cvijet kojeg vjetar smota. (Podvukla T. Đ. B.)

Premještajući Njegoševog junaka iz epskog modela svijeta i mišljenja u lirske diskurse, pjesnik prvo mijenja metriku, pa umjesto epskog deseterca koristi dvanaesterac i još duže stihove, čime je ozbiljno uzdrmana deseteračka ritmičko-melodijska linija, automatizovana kako u *Gorskom vijencu*,

tako i u južnoslovenskoj epici. Osim toga, aktivirana je i rima koja je u prototekstu uvedena u minus-postupak da bi *Gorski vijenac* što više ličio na epski diskurs, što takođe doprinosi pojačavanju lirske intonacije ciklusa i nametljivosti zvučnog sloja pjesničke strukture. Pri tom lajtmotivi djeluju kao vezivni elementi ciklusa i sredstva njegove lirizacije, ali i kao snažne citatne karike sa prototekstom, što usložnjava njihovu citatnu funkciju upućujući je istovremeno u dva smjera – na sinhronijski plan ciklusa i na dijahronijski plan prototeksta. To znatno utiče na proširenje semantičkog polja ključnih lajtmotiva: krv, čest, krst, samoća, stradanije, pakleni prostor, tica, kamen, smrt, nebo, nebeski, noć, mrtvi...

Pjesničke strukture se u procesu ciklizacije uključuju u novi sistem u okviru kojeg dobijaju nove funkcije, pa značenjima koja već posjeduju kao samostalne cjeline pridružuju dopunska, kontekstualna. Svaka od pjesama uključenih u ciklus sadrži u sebi neku vrstu vezivnog tkiva, to jest kohezione činoce (to mogu biti zajednički motivi, pjesničke tehnike i postupci, konstruktivni principi i sl.), koji omogućavaju i motivišu njihovu integraciju u višu znakovnu strukturu. Međutim, semantička zaokruženost pojedinačnih pjesama može da zavara, jer u procesu ciklizacije svaka od njih postaje subordinirani element jedne više pjesničke strukture, pa zahvaljujući uspostavljenim kontekstualnim značenjima svaka pjesma znatno proširuje i usložnjava svoje semantičko polje. Ciklična organizacija strukturalnih elemenata uvijek dovodi do usložnjavanja značenja jer se pojedinačnim, autonomnim, pridružuju značenja koja nastaju na osnovu semantičke interakcije pjesama, među kojima se uspostavlja vrlo aktivan sinhronijski metatekstualni dijalog. Određeni redosled, to jest pozicija na sintagmatskoj ravni teksta unosi diferencijalna obilježja u funkcionalnu, a samim tim i u semantičku opterećenost pojedine pjesme.

Plemenska kultura se na intertekstualnoj ravni uspostavlja kao vertikalna, sa strogom hijerarhijom tekstova, pri čemu hijerarhijski niži tekstovi imitiraju po vrijednosti i položaju nadređene, a *Gorski vijenac* doprinosi kanonizaciji i semantičkom snaženju epskog teksta, jer ga citatnim mehanizmima estetski afirmiše, pa se Njegoš uključuje u kanonizaciju folklornog teksta koja se u južnoslovenskim kulturama odvija u 19. vijeku, posebno kroz prikupljački rad Vuka Karadžića, Vuka Vrčevića i ostalih sakupljača. U tom čvrstom citatnom sistemu kao semiotički centar izdvaja se i nameće *Gorski vijenac* koji je u afirmativnom dijaloškom odnosu prema usmenoj poeziji, posebno epskoj junačkoj pjesmi. Upravo to citatno snaženje epskog teksta, odnosno junačkog modela svijeta i mišljenja, kao ključni semiotički proces Njegoševe drame, podvrgava se preispitivanju u poeziji Jevrema

DUKLJANSKA POEZIJA JEVREMA BRKOVIĆA

Brkovića, koji se strategijama iluminativne citatnosti obračunava s rigidnim i retrogradnim guslarskim supstratom crnogorske kulture, jer je on, između ostalog, neraskidivo povezan s kosovskom mitologijom i srpsvom kao identitetskim modelom:

STARO ORUŽJE

To je sve što su mi ostavili preci,
Gospodari, knjazi i kneževi vrlji.
Na svakoj su dršci ljuti glavosjeci
Urezali zapis zašto su umrli.

Prokletstvo moje s kojeg još krv zrači,
Do pomame zgrijeva tvoja ljepota,
Na kućnom zidu ti si ukras mračni,
Bez kojeg bi kuću pritisla sramota.

U baštini samo oružje i kosti,
I podosta laži o našoj hrabrosti,
Još i jedna knjiga mudra, al' pogana. (Podvukla T. Đ. B.)

Na taj način proizvodi se znatna doza semantičke i ideološke napetosti između dukljanske i kosovske mitologije, pri čemu se dukljanstvo modeluje kao jedini pravi identitetski supstrat, koji je u istorijskom smislu vredniji jer je stariji, što oko njega stvara primordijalnu auru, tako da on u poeziji Jevrema Brkovića pokazuje svoju superiornost po svim aksiološkim parametrima. Nasuprot tome stoji srpsvto, izgrađeno i u *Gorskom vijencu* kao snažan identitetski model epske kulture, koji Brković prepoznaje kao opasnost po samovođnost i stabilnost crnogorskog identiteta, pred kojom se i artikuliše svojevrsna himna dukljanskoj kulturi i njenim svetinjama. Naime, na semantičkom nivou, citirani tekst *Ljetopisa* je uzor Brkoviću i njegovom tekstu, a novi smisao, nastaje na principu semantičkih analogija i ugledanja na poznata ljetopisna značenja, hrišćansku semantiku i aksilogiju, jer je *Ljetopis* proizvod hrišćanske kulture i u aktivnom je ilustrativnom dijalogu sa Biblijom. Dakle, citatna motivacija ide od dukljanske kulture i mitologije prema Brkovićevoj poeziji, koja treba da potvrdi i ilustrije dukljansku kulturu kao univerzalni i vlastiti kanon – uzor dostojan oponašanja. Jevrem Brković kao pripadnik crnogorske kulture citira ljetopisni tekst, u čemu se osjeća

tendencija i potreba vlastite nacionalne kulture da pred prijetećim identitet-skim rascjepom samu sebe shvati i potvrdi kao dukljansku. Stoga na vrhu ontološke i semiotičke piramide Brkovićeve poezije stoji dukljanski hronotop i tekst *Ljetopisa*, koji je građen po načelu ilustrativne citatnosti božje riječi, a srednjovjekovna kultura na istoj takvoj citatnosti. Naime, iz sintaktičke perspektive, srednjovjekovna kultura, u okviru koje nastaje *Ljetopis popa Dukljanina*, vertikalna je i subordinirana: tekstovi i bića zauzimaju određena mjesta, a na vrhu vrednosne piramide stoji Biblija prema kojoj se upravlja sistem kulture u cjelini. Budući da je *Ljetopis* apsolutni semantički i aksiološki uzor u poeziji Jevrema Brkovića, on se tretira kao citatna riznica, tačnije kao riznica identitetskih informacija. U *Ljetopisu* se citatno objavljuje božanska riječ, jer se u citatnom procesu reprezentativno obnavlja i potvrđuje primarni, nepovredni i jedinstveni Tekst-uzor, što obezbjeđuje stabilan aksiološki sistem dukljanskoj identitetskoj naraciji koja se na taj način posredno napaja i biblijskim tekstrom, zbog čega pretenduje na istinitost. Dakle, u crnogorskoj kulturi, zahvaljujući poeziji Jevrema Brkovića, pokrenut je osoben semiotički proces dopunskog označavanja dukljanskog hronotopa i *Ljetopisa* kao izvora identitetskih informacija, jer u crnogorskoj semiosferi herojsko-patrijarhalnog perioda dukljanska citatnost nije osnovni model koji je regulisao svakodnevnu komunikaciju niti umjetničku aktivnost. Naprotiv, osnovni regulatorni model tog perioda jeste kult kosovskog zavjeta, oslonjen na hrišćansku martiromaniju, što je izazvano kolektivnom traumom kolonizacije, koja je pokrenula čitav niz semiotičkih procesa i dovela do formiranja razuđene kosovske mitologije i citatnosti, čiji se motivi i vrednosni stavovi preuzimaju u *Gorskom vijencu*. Mitologizacija Duklje u poeziji Jevrema Brkovića, uz aktiviranje značajnog estetskog potencijala, dovodi do snažne semiotizacije dukljanskog hronotopa, koji se ugrađuje u same temelje crnogorske kulture zahvaljujući početnom mjestu koje *Ljetopis* zauzima u crnogorskom književnom i kulturnom kanonu, što mu omogućava da postane izvor identitetskih sema. Na taj način se Duklja pretvara u moćan intertekstualni znak i najvažniji hronotop kolektivne mnemonike u crnogorskoj identitetskoj naraciji, u kojoj dolazi do naglašene semiotizacije tog geografsko-istorijskog fenomena, pri čemu se on umjetničkim strategijama transformiše u prostorni i identitetski simbol, u čije se semantičko polje kontinuirano taloži novo značenje praćeno intenzivnim procesom mitologizacije.

I da zaključimo, Brkovićeva oštra polemika s Njegošem izazvana je identitetskim rascjepom koji *Gorski vijenac* i ostali Njegoševi tekstovi unose u crnogorsko nacionalno biće. Stoga se pesnik obračunava s ključnim ide-

DUKLJANSKA POEZIJA JEVREMA BRKOVIĆA

ologemama Njegoševe poezije, posebno srpsvom i kosovskom mitologijom, pri čemu u crnogorski semiotički prostor unosi dukljansku mitologiju koju izgrađuje u okviru svih žanrova: pjesničkog, narativnog, dramskog, esejističkog... Identitetske funkcije njegove poezije, kao i cijelokupnog stvaralaštva imale su ogroman uticaj na artikulaciju crnogorske identitetske naracije kakav nemaju čak ni Lalić ni Zogović. Zbog toga je devedesetih proglašen za nepodobnog jer se tada njegovao identitetski model sprskog imena i crnogorskog prezimena, a njegov lik i djelo podvrgnuti su procesu satanizacije. Napadi na dom Brkovića i na samog pjesnika ostaće zapamćeni kao najsramniji obračun s „nepodobnjima“ u skorijoj crnogorskoj istoriji. Satanizacija je veoma opasna jer može dovesti, i ovom slučaju je i dovela, do pokušaja likvidacije objekta mržnje, objekta koji piše ono što ne bi trebalo.

U međuvremenu je Jevrem Brković postao simbol crnogorske nezavisnosti i identiteta, jer je uspio da pokrene procese koji su u kulturi doveli do snažne semiotizacije dukljanskog hronotopa, što je neutralisalo djelovanje ideologeme srpsvra u crnogorskoj identitetskoj naraciji. Pri tom je mnemonika (pamćenje) socijalne zajednice iz temelja presloženo i u njeno sjećanje je unesen dukljanski hronotop kao identitetski temelj, koji u Njegoševoj poeziji ne postoji. Stoga je bilo neophodno napisati ciklus „Vladika Danilo“ i kroz intenzivnu komunikaciju s *Gorskim vijencem* unijeti u tekst novi hronotop, izgraditi novu mitologiju ili, bolje reći, podsjetiti na staru, stariju od Kosova.

Literatura:

- Hol, Edvard (1976), *Nemi jezik*, BIGZ, Beograd.
Lotman, Jurij (1976), *Struktura umetničkog teksta*, Nolit, Beograd.
Lotman, Jurij (2004), *Semiosfera*, Svetovi, Novi Sad.
Oraić-Tolić, Dubravka (1990), *Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.
Rečnik simola (2004) priredili Ž.Ševalije i A. Gerbran, Stilos: Kiša, Novi Sad.

Tatjana ĐURISIC-BECANOVIC

DIOCLEAN POETRY OF JEVREM BRKOVIC
Summary

The poets important in the field of social semiotics, especially self-identification processes, ie the establishment of identity models, impose themselves, on the national literary canon and the semiotic space, as centers around whose texts strong identity structures are formed. The work of Jevrem Brkovic functions as the foundation of the Montenegrin identity narrative since he has used the Dioclean model as the basis, which increasingly suppresses the identity model with the Serbianness at the core of the Montenegrin national being. Brkovic reactivates in his poetry brings to the collective memory of his nation the layers of memory that were erased under the influence of the cult of Nemanjic dynasty, Serbian empire, under the Dusan's rule, and, later, by Kosovo mythology. The proto text seen as a privileged place in Brkovic's poetry is *The Chronicle of the Priest of Dioclea*, since its poetic, mythological, and axiological strategies turn to the source of Montenegrin culture and its Dioclean foundation. The chronicles have been defined as works with an emphasized modeling role of the beginning, and with an open-ended structure, implying artistic upgrading. Brkovic uses the methodology of building up the Dioclean mythology, intending to link Montenegrin culture to the textuality of *The Chronicle* with the result of semiotically strengthening the roots of Dioclea.

Every culture in representative texts establishes a system of holy places, which is further upgraded and complicated by an illustrative type of citation, which implies understanding *Tradition* as a treasure of truths, knowledge, and experiences, full of exemplary models worthy of imitation. Therefore, sacral chronotopes have been enthroned in culture as guardians of the past, code of ethics, and national shrines. Dioclea has received such a sublime status, modeled as a sacral spatial structure and the foundation of Montenegrin spatial mnemonics in the poetry of Jevrem Brkovic.

Keywords: identity functions, Dioclea, collective memory, *The Chronicle of the Priest of Dioclea*, Montenegrin culture, illustrative citation, language of space, spatial mnemonics.

RIJEČ, nova serija, br. 15, Nikšić, 2018.

Akademik Zuvdija HODŽIĆ

Crnogorska akademija nauka i mjetnosti

Podgorica

PJESNIK BRĐANSKE ZEMLJE, CRNE GORE I DUKLJE

U ovom radu autor najprije govori o aktivističkom odnosu prema svijetu i životu crnogorskih pjesnika od Njegoša pa nadalje, što je crnogorsku poeziju učinilo angažovanom, nakon Drugog svjetskog rata javlja se generacija pjesnika koja je načinila krupan zaokret ka suptilnjim, sadržajno-bogatijim, misaonijim i modernijim poetskim strujanjima sa vidnim uticajem moderne poezije drugih evropskih naroda što im pomaže da uspostave drukčiji odnos sa tradicionalnom poetikom. Pored aktivizma i angažovanosti, tu je i korjenita, organska vezanost za riječ, za najodgovorniji odnos prema njoj, prema onome što se želi iskazati. Riječ je ovdje estetska ali i etička kategorija. Kao posebnost crnogorske poezije, autor članka ističe i jezik, bogatu leksiku, jezgrovit i svjež izraz a posebno – duboko vjerovanje u moć i ulogu pjesme. Centralni dio rada posvećen je poeziji Jevrema Brkovića koji je uprkos brojnim tematskim krugovima neprestano potvrđivao da je pjesnik Brđanske zemlje, Crne Gore, odnosno Duklje. Gotovo svaka njegova knjiga je poema Crnoj Gori, poetska metafora Brda i Brđanske zemlje, stvarne i moguće, mitiske i istorijske, vječite, prepoznatljive u svijesti i mašti, u prostoru i vremenu.

Ključne riječi: crnogorska poezija, Jevrem Brković, Brđanska zemlja, Crna Gora, Duklja, velika tema crnogorske književnosti.

Uvod

Aktivistički odnos prema svijetu i životu jedna je od najbitnijih odlika crnogorske poezije. Nesumnjivo da je na to uticala sudsina Crne Gore, zemlje uvijek na putu zavojevačima, a vječito nepokorne i u borbi za odbranu slobode. Crnogorska poezija je time, prirodno, trpjela, asimilirala i odražavala uticaj te posebne socijalno-istorijske-etičke situacije i tradicije. To je za dugo vremena omedilo i stjesnilo njenu tematiku ali i suštinski odredilo

njenu angažovanost. Uvijek nepomirljivo suočen sa stvarnošću, crnogorski narod je i kroz svoju poeziju progovorio otporom, zalažeći se za život i borbu “kojoj kraja biti neće”, odlučan da se mora izdržati makar se sizifovski penjalo, makar i sa tajnom “što je čovjek” – ali sa isključivim zahtjevom – “da se mora biti čovjek”! U tom smislu, ljudski snažno i duboko sublimirajući, a poetski visoko, izražavajući duhovne vrijednosti crnogorskog narodnog bića – Petar II Petrović Njegoš je i budućim pjesničkim generacijama u Crnoj Gori ostavio bogato nasljeđe.

Velikog djela nema bez velikih žrtava. Pojavu genijalnog Njegoša, crnogorska poezija je morala da plati. Isuviše blizu njegove luče i vatre, pjesnici druge polovine XIX vijeka kao da su u njoj i izgorjeli. Paradoksalno ali istinito: Njegoševu djelu, sposobno da nadahne druge, ispilo je poetske izvore sebi najbližih – crnogorskih pjesnika. Tek će pjesnici koji su u crnogorsku poeziju zakoračili poslije Prvog svjetskog rata, naći snage da raskinu sa guslarsko-desetarčkim opjevavanjem konkretnih događaja i udare temelje modernoj crnogorskoj poeziji. Risto Ratković, Mirko Banjević, Radovan Zogović, Stefan Mitrović, Janko Đonović i drugi – zbog svog političkog angažovanja za socijalno i nacionalno oslobođenje, za čovjeka i njegovo pravo – uslovno prozvani *socijalni* – snažno su poetski i sadržajno obogatili crnogorsku književnost. Želeći da mijenjaju društvo, mijenjali su i poeziju. Uspostavljajući vezu sa zdravom tradicijom (onom u eliotovskom smislu), sa izvornom narodnom leksikom i metaforikom, sa svojim vremenom, stvarali su djela specifične jezičko-slojevite strukture i trajne vrijednosti. Na žalost, Drugi svjetski rat je presjekao stvaralačke uzlete većeg broja izuzetno darovitih, mlađih crnogorskih pjesnika.

Poslijeratno vrijeme *obnove* obavezivalo je na nastavljanje ratne tematike i literature. Pa ipak, to je i vrijeme *obnove* u crnogorskoj poeziji, istinskog zrijevanja već pominjanih pjesnika, ali i poetske potvrde novih: Dušana Kostića, Radonje Vešovića, Aleksandra Ivanovića i drugih...

Generacija pjesnika koji se javljaju poslije pedesetih godina načinila je krupan zaokret ka suptilnijim, sadržajno-bogatijim, misaonijim i modernijim poetskim strujanjima. U tom periodu vidan je uticaj moderne poezije drugih evropskih naroda što pomaže da se uspostavi drukčiji odnos sa tradicionalnom poetikom. Među pjesnicima ove generacije (Sreten Perović, Blažo Šćepanović, Žarko Đurović, Milo Kralj, Vojislav Vulanović, Branko Banjević) posebno mjesto pripada Jevremu Brkoviću, stvaraocu čije djelo sublimira i odražava bitne odlike crnogorske poezije, “poetske elemente” koji je, pored sličnosti sa poezijom drugih jugoslovenskih naroda, čine specifičnom, autentičnom i samosvojnom.

Pored aktivizma i angažovanosti, tu je i korjenita, organska vezanost za riječ, za najodgovorniji odnos prema njoj, prema onome što se želi iskazati. Riječ je ovdje estetska ali i etička kategorija – konstatiše Milorad Stojović. To jedinstvo estetike i etike rodilo je i izvjesnu “muškost” crnogorske poezije. Ono što su mnogi zapazili i istakli kao posebnost crnogorske poezije, svakako je – jezik, bogata leksika, jezgrovit i svjež izraz a posebno – duboko vjerovanje u moć i ulogu pjesme. To nije slučajno. Pjesnici u Crnoj Gori su od davnina imali i neprestano učvršćivali istaknuto mjesto u društvu. Narod ih je uvijek i s razlogom cijenio, vjerovao im, pamtio njihove poruke, prihvatao ih, jer pjesnici su u Crnoj Gori uvijek bili s narodom ili pred njim, pjevali, živjeli i borili se duboko svjesni svoje uloge i dužnosti. Ljudskim, progresivnim i slobodarskim angažmanom, a prije svega pjesničkim djelom, činili su čast i narodu i poeziji. Zato, biti pjesnik u Crnoj Gori uvijek je znalo i obavezu da se ljudski uspravno, hrabro i dostojanstveno živi, zbori i govoriti, kako to (o)poručuje i Jevrem Brković:

“Biti suncu pred očima,
kad sve pišti, čak i drača,
kad je sudnja ura svima,
uspravi se i koračaj”.

O poeziji Jevrema Brkovića

Jevrem Brković je najznačajniji i najplodniji savremeni crnogorski književnik. Napisao je preko devedeset knjiga poezije, romana, drama, polemika, pripovijetki, eseja. Oko sebe i svog djela neprestano je pobudio i uvećavao interesovanje čitalaca i kritičara. Pogotovo mu je to uspijevalo u Crnoj Gori, u kojoj je izrastao u pravu instituciju. Zbog etičko-ideološkog angažmana i uticaja, Brković je na sebe navlačio kontroverzne ocjene i sudove, ali nikada i nikome ni od njegovih najžešćih oponenata nije palo na um da mu na bilo koji način ospore književno djelo što je i najbolja potvrda njegovog značaja i vrijednosti. Bilo da je u pitanju gusta, metaforikom nabijena proza Monigrena, krležijanski britke poruke "Glosarija", njegoševska upitanost nad sudbinom čovjeka i naroda Brđanske zemlje i Duklje, pamfleti ili eseji, Brkovićevo djelo, a pogotovo poezija, izazivali su najveću pažnju i radoznalost.

Ipak, iako se rijetko o kome kao o njemu pisalo, bio hvaljen (i prehvaljen), ispisale stotine stranica (o čemu svjedoče i dva zbornika kritika „Otkrivanje crnogorske Atlantide“ i „Drama dukljanskog prostora“), izuzimajući

dvije studije – Ivana Salečića i Duška Arežine – riječ je o kritičkim prikazima, impresijama, tekstovima ili bilješkama, novinskim člancima, ogledima u časopisima i književnim publikacijama – bez, kako to ističe priređivač „Drame dukljanskog prostora“ Blagota Drašković, uloženja „u suštinu književnog djela, u njegovu motivsku i estetsku strukturalnost, u piščev postupak i suštinsku psihoanalitičku literarnu polivalentnost“.

Što su Brkovićev opus i pojedinačna djela „izbjegla“ adekvatne i studiozne analize, vrednovanja, tretman, okrugle stolove i simpozijume – njihova je i „krivica i zasluga“. Jer, treba imati znanja, snage, obrazovanja i smjelosti da bi se ušlo u Brkovićev alhemski lavirint i poetsku laboratoriju i izaći iz njih. Na to će njegovo djelo (izgleda) još dugo morati da čeka. Do tada, kao i prije i poslije, Brković će ostati najčitaniji crnogorski pjesnik. Ono je, kao i njegova Duklja kojoj su „Pod zemljom trgov i bazilike / Nad zemljom samo ime, slava i prokletstvo“. Mnogo je arheoloških slojeva, agora koje valja otkriti, hramova, tajni, palimpsesta, zapisa i tragova u kamenu, u memoriji, i mitovima.

„Meni je riječ sve i sve mi je u riječi“

Iako je svakom knjigom proširivao tematske krugove svoje poezije i donosio nešto novo, Brković je neprestano potvrđivao da je pjesnik Brđanske zemlje, Crne Gore, odnosno Duklje. Gotovo svaka njegova knjiga je poema Crnoj Gori, poetska metafora Brda i Brđanske zemlje, stvarne i moguće, mitske i istorijske, vječite, prepoznatljive u svijesti i mašti, u prostoru i vremenu. Brda – to su pjesnikov i naš "prvi svemir", zavičaj sa svojim ljudskim i etičkim principima, zahtjevima i vrijednostima utemeljenim na vjekovnoj borbi crnogorskog naroda za odbranu slobode i slobodnog čovjeka. Brda i Brđanska zemlja imaju svoje mjere i visine koje se nikad ne smiju iznevjeriti – ako se hoće u život i pjesmu, u pamćenje, u smrt, ako se hoće, a mora se – biti čovjek!

"Ovo je zemlja gdje mrtvi najduže žive" – kaže pjesnik, svjestan da se to mora zaslužiti uspravnim životom, hrabrim suočavanjem sa svim iskušenjima koje nam život nameće. To je prvi nauk iz *Domaćeg vaspitanja* u Brđanskoj zemlji. Gradeći svoj stav i pogled na svijet na Primjerima Brda i Brđanske zemlje, Brković i svoju poetiku formira u duhu crnogorske tradicije.

Narativna faktura stiha, njegova starinska melodija i ritam, izvjesna patetičnost svojstvena čovjeku Brda koju je i pjesnik ponio u genima – slijevaju se u modernu metaforiku koja iznenađuje bogatstvom i slojevitostu

asocijacija. Istorija je tu kao poetska reminiscencija, dok su pjesme namjerno naglašene epskom intonacijom i porukom – da i time ukazu na dugovječnost, na sveprisutnost u vremenu i svijesti, u narodu.

"Iz kamenite sam zemlje mitske..." – kaže Brković.

U toj mitskoj, koliko i realnoj Brđanskoj zemlji, Brkovićevi Kamenštaci žive u skladu sa naucima iz *Domaćeg vaspitanja*. Okrenuti prošlosti, oni i u smrt odlaze "s budućnošću ispod glave". Oni i žive tako da bi i poslije smrti "imali svoju goru i brdo" (Vojšin vrh, Teutin prsten, Nikšin kiljan, Ljutanov kamen, Kosarina voda), "brda koja svijetle" i koja i svojom toponomikom prerastaju u simbole, u trajne biljege neprekinutosti života. Svojom tajanstvenom melodikom vječito ostaju u službu, doživljavaju se čulima i nose zagonetni dah legendi i pradavnih vjerovanja. U Brđanskoj zemlji "mrtvi će se jedino naživjeti", kaže pjesnik, otkrivajući tim jednostavnim stihom svu dramatiku, sudbinu i urote, zla vremena, nesreće, pogibije, diobe i stradanja Crne Gore.

U njoj su samo mrtvi bez rana, samo su oni spokojni, nadmoćni i sigurni, oslobođeni svega što nas čini malima i slabima... Obogaćeni vjekovnim iskustvom i životima prethodnika – oni su jedino vječni. Ovakvi i slični stihovi i pjesme, često protkani suptilnom ironijom, demantuju naš prvi (i pogrešni) utisak da je pjesnikov odnos prema Brđanskoj zemlji, Crnoj Gori, Duklji, prožet idealizmom i romantizmom.

Njegova okrenutost prošlosti uslovljena je životom Kamenštaka, ona mu je neophodna da upoređujući sadašnjost s njom, izrazi svoj pjesnički bunt protiv sve veće otuđenosti današnjeg čovjeka, njegovog moralnog pada, sebičnosti, uskosti, kukavičluka. Obraćajući joj se kao Velikom Primjeru života, pjesnik je istovremeno i razara. Zapravo – budućnost je ta kojoj se jedino kao njegoševskom rešetu koje će pročistiti sve račune i svesti na prave mjere – pjesnik obraća! A prošlost, svekolika istorija Brda, Crne Gore i Duklje je tu da mu posvjedoči – da su do budućnosti stigle samo one vrijednosti koje su to zasluzile, koje su u sebi imale snage da izdrže sve izazove vremena i nevremena, kao i one ličnosti koje, svjesne:

"Da nemaju na zemlji ništa svoje
do grob taj i šaku kostiju u njemu"

– čine sve da budu Primjer. Primjer ili kako se postaje Primjer, može da posluži i Brkovićeva pjesma "Srećne rane", pogodna i za ukazivanje na njegov "pjesnički postupak". Izatkana na bogatom fonu tužbalice, ova pjesma neočekivanim obrtom postaje nadahnuta apoteoza života u Crnoj Gori. Jeka vjekova, tamni ritam elegije i duboke boli nad smrću čovjeka prerastaju u uzvišenu himnu moralnom i duhovnom življenju na crnogorskom kamenu. Sintagma *srećne rane* je pjesnička nadgradnja crnogorske specifičnosti da se za smrt, zaslужenu životim i Primjerom - kaže: lijepa smrt. Srećne rane čovječe, srećne rane junače, s njima ti pobjeđuješ i smrt i život, s njima postaješ naš više nego što si ikada bio, s njima ćeš se "naživjeti, nastojati i naslušat". Trajaćeš kao pjesma za koju riječi rastu kao biljke, iz kamena, iz groba, iz lobanja.

Sugestivno, nadahnuto, njegoševskim duhom ispjevaće Jevrem Brković ove stihove o sudbini Crne Gore. Pjesnik, narod i pjesma su se poistovjetili. Snažnim, bogatim i jezgrovitim jezikom, duboko ukorijenjenim u tkivo, u žile i biće naroda, iz jeke i leksičke tužbalice i vjekova – pjesnik izvlači poruke nade, otpora i vjere, pokazujući magične, ekspresione i emocionalne mogućnosti jezika kao i neuništivosti naroda.

„U svom poetskom traganju, Jevrem Brković je spoznao jednu od rijetkih privilegija pjesnika – da oni sami stvaraju svoje prethodnike...“ zapisao je – Pavle Goranović.

Poput bezimenog, epskog, svevremenog narodnog rapsoda, i Brković sve zna i vidi, razumije, u doslihu je sa zemljom i vodom, pticama i zmijama, mrtvima i živima. On u svakoj pjesmi osjeća pulsiranje života, istinu i mudrost, provjerenu i potvrđenu kolektivnim iskustvom mnogih naraštaja, misaono i emocionalno doživljava istorijsku sudbinu Crne Gore, njen usud i ukletost, tragiku i rane. Crna Gora i njeni ljudi osnovni su motiv ove poezije.

"Ne kuni u đecu i Crnu Goru,
Njoj i slamka jedna može da prelije,
Tu se smrt uvukla i svaku su zoru,
Ispunile kletve, jauci, davije..."

Iz nje život skube samo inat goli,
Voljeti se ne da, satire ko kuga,
Od nje se razboliš, ne priznaje boli,
Smrt je u toj zemlji jedina zasluga..."

U Brđanskoj zemlji, u Crnoj Gori, sve dobija značaj metafore. I sama Brda i Kule postaju svjetleći simboli kroz vrijeme. Sa njih se vidi daleko – u prošlost i budućnost. Zahvaljujući pjesnikovoj imaginaciji i nadahnuću kojim sve čega se dotakne pretače u pjesmu, i zavičajno Đurđevo brdo nadmoćno ulazi u poeziju i život:

"Svakog dana izlazili smo na brdo
da vidimo što čine naši po svijetu..."

Zavičaj obavezuje da se uspravno i ponosno živi i opstaje na svakom mjestu i u svakoj prilici. U svijetu – pogotovo! U zavičaju je uvijek više imena nego brda. Ako se hoće svoje ime brdu, gori, lazu ili vodi – mora se zaslužiti! I zavičaju se mora vraćati, često, a jednom, na kraju i – zauvijek. Vraćanje zavičaju jeste vraćanje sebi, nepomućenim izvorima, dukljanskim predanjima, tvrdim i bijelim Kulama, kamenim i stamenim, ali i zidanim kostima predaka i potomaka, uvijek otvorenim za prijatelja, gosta i nevoljnika, punim đece, života i smrti, pod čijim šljemenom se rađa i mre ali se nikad ne samuje. Zavičaj se mora čuvati i braniti i riječima, jer:

“Ako ti ne kažeš ostaće nekazano,
Te riječi boje zrelog voća i neba,
U poeziji nikada više neće biti.
Vidiš li,
Stasavaju opasni pjesnici bez zavičaja.“

Iako izuzetno plodan stvaralac, Brković bira teme o kojima pjeva; svakoj pjesmi se daje kao da mu je oporuka, kao da poslije nje više neće pisati. Zato mnoge njegove pjesme, iako predstavljaju kariku poeme o Crnoj Gori i Duklji, i izdvojene zrače izuzetnošću umjetničkog ostvarenja. Vjera u moć poezije, svojstvena crnogorskim pjesnicima, najizrazitija je kod Jevrema Brkovića. On će to i pokazati i pjesmom „Dubrovniče oprosti“ i drugim pjesmama nastalim kao pobuna i otpor ubilačko-pljačkaškim pohodima na Konavle, na prvi put u njenoj istoriji uvlačenje Crne Gore u sramni i sramotni rat – zbog čega su ga „bradati rušitelji i palikuće“ osudili na smrt a što su aminovali njihovi predvodnici. Izbjegao je zamku (kasnije i atentat), ilegalno prešao albansku granicu i sljedećih sedam godina proveo u izgnanstvu.

I mada je doživio da u „šezdesetoj prognan pjesnik bude / Što još može samo ovdje na Balkanu“; da nasilno i bezdušno bude odvojen od svojih i svoga, od doma i domaje, Brković nije zaboravio ko je i odakle je. Dvadeset

PJESNIK BRĐANSKE ZEMLJE, CRNE GORE I DUKLJE

i dva koljena duga veza sa Dukljom, pokazala se jačom i plodotvornijom, čineći njegov povratak neminovnim. Zaslužilo ga je:

„Jedno groblje u Duklji
Đe ga već uspravljen kamen čeka,,

Njegovo je bilo da se vrati i (vratio se) u Crnu Goru, u imaginarnu (a time i stvarniju) Duklju, onu u kojoj “Pjesnik /Danom rođenja / I sam postaje metafora”, onom zapisu sa portala u njoj: Aliorum medicus ipse vulnerebus scates (Druge liječiš a sam si pun rana), i time ozrači i označi pobjedu dvo-glavog dukljanskog Orla, i prve slike viđene u djetinjstvu:

„Čim progleda
Oči pune slika
Na velikom dukljanskom nebu
Plavetnom, bez ijednog pramena oblačka
Zmija u kandžama Orla!“

Orao i Zmija, prava metafora monigrenske stvarnosti i usuda, ljepote i smrti. Smrti koja za pjesnika-povratnika „nije smrt – gozba to je“ i zbog čijeg povratka:

“Ognjem pjeva vaseljena,
I zato, baš zato!
Kad sam već tu, to je moje,
Ni pred suncem na koljena.” – nastavljujući da ispisuje svoju „Dukljansku poetiku /Svoje strašno prokletstvo...“

„Duklja je
Pola u nebesima, a pola u vodi,
U meni je cijela i ujedno
Tu joj ne mogu ništa
Ni zemljotresi, ni novi varvari”

„Meditacijski upit crnogorske pjesničke gromade devetnaestog stoljeća Petra Petrovića Njegoša, gnomski označen, *Što je čovjek a mora bit čovjek*, u ovom našem iščašenom dvadesetom stoljeću, na samom njegovom kraju, u jednog drugog velikog pjesnika, crnogorskog dakako, Jevrema Brkovića, pretvara se u *Što je pjesnik a mora bit pjesnik*, sa širim označajem

samostalnosti i samosvjesnosti *Što je Duklja a mora bit Duklja*” zapisao je Duško Arežina, odličan znalac i tumač Brkovićeve poezije, dešifrujući Brkovićevu životnu filozofiju i poetsku genezu. U pitanju je i odgovor: Duklja, to je savremena Crna Gora i Crnogorci – kao i u prošlosti uvijek i ponovo pred izborom da svoju sudbinu pretvore u udes; ako se ogluše o poslanice Svetog Petra i Vladičinu opomenu “U pamet se, dobro, Crnogorci”; ako ne žive u skladu sa starom crnogorskom poslovicom – Što ne izborismo, to ne izmolismo.

“Ono što traje uvijek je ono što se obnavlja” – Gaston Bašlar

„Brković je prvi crnogorski pjesnik koji se odvažio ući u prapočetke svoga nacionalnoga bića, u dukljanske korijene, u dukljanstvo kao istinsku crnogorsku utemeljenost. On je Duklu, dukljanstvo – povijest i fikciju o povijesti – učinio velikom temom crnogorske književnosti. Njega su Duklja i dukljanstvo, mrtvi i zaboravljeni gradovi Prapratna i Lontodokla, velike ličnosti dukljanske povijesti: Arhont Petar, Sveti Vladimir Dukljanski i njegova Kosara, knez Vojislav, kraljevi Mihailo i Bodin, kraljica Jakvinta i njeva sudbina, dukljansko pomorje, uzmorje i primorje, neprekidni ratovi i kobni rođački sukobi, Zla raška struja, Dobre Nade Muževi, Lelestva i dukljanski Svetopis u Lovčenu skriven, pojedinačne i kolektivne sudsbine Dukljana – toliko zgrabili i općinili, ušli u njegov krvotok i od njega učinili prvog dukljanskog pisca u crnogorskoj književnosti, zapravo velikog Zatočenika Duklje i dukljanstva,” ističe Arežina u svojoj studiji. (Arežina: 1998)

“Sve što sam imao da kažem
Kazao sam
Sad mogu mirno
Niz polje pelinovo u magli”.

Povratkom u Crnu Goru, najprije dočekan kako i dolikuje velikanu, pjesničkom bardu, Brković će najsigurnije utočište naći u svojoj poeziji jer “Crnogorci vole samo prognane i mrtve pjesnike”. Rezultiraće to novim knjigama. Nažalost, među njima i pjesmama posvećenim njegovoј stopanici, Kaći, iznenadno i prerano preminuloj supruzi. Ako u tome ima utjehe, onda je ona u činjenici da je ciklusom “Cio sam u twojoj smrti”, Brković ispisao svoje najlirske, najintimnije i najbolje pjesme.

I to je – dukljanski! Baš kao što je i Kaća bila – Dukljanka.

„Ti, u nekom metafizičkom magnovenju

Znaš će odlaziš,

Ali ja, draga moja,

Ne znam će se sa tvoga groba vraćam!“

,Što će sa ovoliko tištine u sebi i oko sebe,
Sa ovoliko samštine?“

Obraćajući joj se, pokušavajući da stiša emocije i ne prizna njenu odsutnost – on s njom uspostavlja gotovo religijski odnos, isповijedajući joj se – vraća je u život i pjesmu.

Zaključak

Otvorena pred čovjekom i vremenom, pred suštinskim pitanjima ljudske egzistencije, iskrena, duboko doživljena i proživljena, Brkovićeva pozija lako nalazi čitaoce i poklonike, ali i pobuđuje mnoga pitanja na koja odgovore tražimo u sebi.

I kad je buntovan i prkosan, i kad je sjetan i nostalgičan, uz nemiren ili uvrijeđen, i kad pati i kad pamti, on je svoj, autentičan, *snovidac i čitač tmine, svjedok i tumač dukljanske drame koju evo živi(m)*, i kad je uvjeren u svoju apostolsku, kulturološku i društvenu ulogu – i još više – samouvjeren u nadmoć, premoć i svemoć svog umjetničkog djela, on je Crnogorac, zaljubljenik i zatočenik Brđanske zemlje, zahvaljujući kojoj je i pjesnik, njen, monigrenski, najcrnogorskiji.

Literatura:

Arežina, Duško, *Crnogorski diptih (Njegoš, Brković)*, Stajer – Graf, Zagreb 1998.
Drašković, Blagota, *Drama dukljanskog prostora: (Književna kritika o djelu Jevrema Brkovića)*, Aurora, Zagreb 1996.

Otkrivanje crnogorske Atlantide: savremena kritika o književnom djelu Jevrema Brkovića, ur. Marijan Mašo Miljić, Dukljanski skriptorij, Podgorica 2006.

Salečić, Ivan, Ljepota i prokletstvo legende – studije o književnom djelu Jevrema Brkovića, Aurora, Zagreb 1994.

Zuvdija HODŽIĆ

POET OF A HILLSLOPES COUNTRY, MONTENEGRO AND DUKLJA

Summary

Having described the activist attitude towards the world and the life of Montenegrin poets from Njegoš onwards, which made Montenegrin poetry engaged, the author writes about a generation of poets, who appeared after the Second World War, and made a major turn towards more subtle, content-rich, more thoughtful and modern poetic currents, tangibly influenced by modern poetry of other European nations, which helps them to establish a different relationship with traditional poetics. In addition to activism and engagement, there is also a radical, organic attachment to the word, to the most responsible attitude towards it, towards what one wants to express. The word here is not only an aesthetic, but also an ethical category. As a specific feature of Montenegrin poetry, the author of the article emphasizes the language, rich vocabulary, concise and fresh expression and especially - a deep belief in the power and role of poetry. The central part of the work is dedicated to the poetry of Jevrem Brković, who, despite numerous thematic circles, constantly confirmed that he is a poet of the hillslopes country, Montenegro, and Duklja. Almost every poem of his books is dedicated to Montenegro, created as a poetic metaphor of the Hills and the their land, real and possible, mythical and historical, eternal, recognizable in consciousness and imagination, in space and time.

Keywords: Montenegrin poetry, Jevrem Brković, hillslopes country, Montenegro, Duklja.

Академик Радомир В. ИВАНОВИЋ
Црногорска академија наука и умјетности
Подгорица

СТВАРАЛАЧКЕ МЕТАМОРФОЗЕ МИХАИЛА ЛАЛИЋА

(Прилог филозофији и психологији стварања)

Сви резултати су смртни, само је проблематика вечна.
Исидора Секулић

У овом раду аутор се бави стваралачким метаморфозама Михаила Лалића испитујући однос аутора, дјела и читаоца кроз призму психологије стварања, па је рад у складу са тим подијељен на три дијела: у потрази за идејним аутором, у потрази за идејним дјелом и у потрази за идејним читаоцем. Пажљивим праћењем процеса генерирања књижевног текста и поетских идеја, аутор констатује да је Лалић прошао кроз три стваралачке метаморфозе: *прва етапа* (1935–1970) посвећена *афирмацији* револуционарних вриједности; *друга етапа* (1971–1985) представља *преиспитивање* револуционарних вриједности и њихово поређење са протеклим историјским збивањима и *трећа етапа* (1985–1992) чини *аутокритику* револуције, при чему писац указује на сасвим нов однос реалија и идеалија. Прву етапу стваралачке метаморфозе представља млади Ладо Тајовић, другу фазу већ оistarјели Пејо Вучков Грујовић, а трећу Хото Хоташевић, аутокритичар револуције, при чemu сва три епска субјекта у појединим фазама развоја представљају пишчев *alter ego*.

Кључне ријечи: Михаило Лалић, стваралачке метаморфозе, психологија стварања, однос аутора, дјела и читаоца.

У потрази за идеалним аутором (*Intentio auctoris*)

Историчари идеја који прате развој духовности током читавог XX вијека, дефинисаног као период „епохалних открића“ (Ђ. Лукач), посебно указују на три групе аналитичких модела: интуиционизам и формализам, на почетку, структурализам и феноменологију, у средини, и постмодернизам и постколонијалну културу, на крају вијека, када је у питању теоријска раван проучавања. Проучавање много сложенијег процеса: односа дијахронијске равни, синхронијске равни и равни историјске актуелизације (коју је у праксу увео Х. Р. Јајс), показује се тек при синхроном или асинхроном ислеђивању и систематизацији основних парадигматских и синтагматских оса производног и рецептивног модела у примијењеној равни истраживања, било да је ријеч о контексту националних или наднационалних књижевности, било о односу супстанцијалне и релацијске теорије.

Када је у питању сумирање и вредновање свих конкретних и латентних естетичких вриједности дјела М. Лалића (1914–1992), потребно је најприје констатовати да његов производни модел траје готово шест деценија (1935–1992), односно да рецептивни модел траје више од осам деценија (1935–2018). Током протеклог времена енормном брзином су се смјењивале стваралачке и научне парадигме, али је, у суштини гледано, цјелокупна тематика, проблематика и апоретика књижевне умјетности и науке о њој и даље остајала иста, управо онако како је својевремено закључила тим поводом умна Исидора Секулић: „Сви резултати су смртни, само је проблематика вечна“, мислећи превасходно на историјат глобалних идеја у одређеној епоси, и два средишна лука расправе: интенционални и лингвистички лук дјела. О томе истовјетно и сугестивно пише Лалић у једном од бројних, теоријски заснованих ауторских коментара:

„Револуција је временски и просторно многодимензионална, поливалентна, многоузрочна и многопосљедична, тако да би се могла упоредити са експлозијом, која дugo траје и далеко се чује. Умјетничка и књижевна дјела могу одразити само поједине њене фрагменте, спознаје, одబљеске, одјеке према којима се може наслутити величина и значај друштвене промјене коју је започела. Започела, а не завршила, јер је завршетак у несагледаној будућности“ (*Пипави посао списатеља*, стр. 204).

Прије него се упустимо у анализу трију интенционалних лукова: *intentio auctoris*, *intentio operis* и *intentio lectoris*, које је предложио истакнути италијански белетрист, естетичар и семиолог Умберто Еко (1932–2016) у занимљиво писаном прилогу „Три типа интенција“, неопходно је закључити да средиште умјетничког и научног развоја представља расправа о односу традиције и модерне, чију основицу представљају три фазе развојног процеса: *иновације* (чији је представник Томас Ман), *модернизације* (чији је представник Џемс Џојс) и *радикализације* (чији је представник Франц Кафка).

Истине ради, неопходно је такође априорно констатовати да су процеси *модернизације* и *радикализације* континуирано били надређени процесу *иновације* (чији су представници Т. Ман, М. А. Шолохов, И. Андрић, па и сам Лалић), упркос чињеници да временом чак и најмодернија и најрадикалнија дјела прелазе у табор традиционалне литературе, како би оставила слободан простор за појаву још модернијих и још радикалнијих дјела.

Одржавање, хипотетички посматрано, равнотеже између традиције и модерне, омогућено је чињеницом да сва аутентична дјела најкраћим путем доприносе афирмацији иновације структуре (било у целини, било у појединостима, што је много чешћи случај). Примјера ради, наводимо подatak да су многа дјела француског „новог реализма“ до приносила процесу модернизације, али да она увек заостају за дјелами која припадају „фантастичном реализму“ (Х. Хесе, на примјер) или оних која припадају „магијском реализму“ (Г. Г. Маркес, на примјер). Књижевни развој понекад прате реверзibilни процеси, тако да се смјењују дјелови бинарних опозиција (узмимо као примјере: смјену историјске и аисторијске перспективе или залагање за теоријску и антитеоријску перспективу). Познат као доба „теоретизације свијести“, двадесети вијек је на самом kraју дочекао антитеоријску побуну. Насупрот књизи Х. Г. Гадамера *Похвала теорији* (1996) појавила се књига А. Компањона *Демон теорије* (1998), док би се књига П. Фајерабенда *Наука као уметност* могла употребити као компромисно рјешење (1984).¹

¹ На појаву интерференције различитих врста, дефиниција и категоризација упућује књига Радована Вучковића –*Модерни роман десетог века* (Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево, 2005, стр. 701). Осим „Увода“ и „Закључка“, књига садржи шест целина: „Роман модерне“, „Авангардни роман“,

По нашем мишљењу дјело М. Лалића репрезентативним страницима припада процесу *иновације*. Писац дјело иновира на различите начине: инвентивно уносећи елементе фантастике, демонологије, фантазмагорије, ониризма, описе агоналних стања и граничних ситуација. Такве примјере налазимо у приповједачкој прози: *Извидница* (1948), *Гости* (1967), *Посљедње брдо* (1967) и *Опраштања није било* (1994), као и у романсијерској прози: *Свадба* (1950), *Зло прољеће* (1953), *Раскид* (1955), *Лелејска гора* (1957), *Хајка* (1960), *Прамен таме* (1970), *Ратна срећа* (1973), *Заточници* (1976), *Докле гора зазелени* (1982), *Гледајући доље на друмове* (1985), *Одлучан човјек* (1990) и *Тамара* (1992). Писац је сагласан са теоретичарима, историчарима и критичарима чија дјела с радошћу чита (*Социологију књижевности* Р. Ескарпија, 1970, *Естетику рецепције* Х. Р. Јауса, 1978, на примјер).² Међутим, он ни једног часа не подлијеже све примјетнијем „насиљу сцијентизма“ нити пречестим смјенама „стваралачких парадигми“, експлицитно тврдећи да га књижевна теорија оставља незаинтересованим, а књижевна критика чак и равнодушним. При неким глобалним, аутопоетичким, поетичким и критичким опредјељењима континуирано опстаје, без обзира на фазе стваралачке метаморфозе. Једно од водећих опредјељења је – препознатљивост дugo и пажљivo његоване стваралачке парадигме, неспорно – од почетка до kraja.³

„Роман модерне класике“, „Егзистенцијалистички роман“, „Неоавангардни или нови роман“ и „Постмодернистички роман“.

У одјељак „Српски роман у контексту егзистенцијалистичког романа“ Вучковић је уврстio репрезентативна дјела: *Песму* Оскура Давича, *Корене* Добрице Ђоцића, *Зло прољеће* и *Лелејску гору* Михаила Лалића и *Дервиши и смрт* Меше Селимовића (стр. 409–450).

² Неопходно је, примјера ради, видjetи књигу *Теорија рецепције у науци о књижевности* („Нолит“, Београд, 1978, стр. 215) коју је приредила Душанка Марицки, а у коју је уврстила занимљиве прилоге: Х. Р. Хајнеа, Харолда Вајнриха, Волфганга Изера, Карла Роберта Мандалкова, Манфреда Наумана, Роберта Вајнмана и поново Х. Р. Јауса. У „Уводу“ Д. Марицки пише: „С читаоцем, међутим, који је не само друштвена него и историјска категорија, остварују се могућности да се дело прати у његовом стварном животу кроз историју и да се и сама историја књижевности сагледа не више као живи, дијалектички процес прихватања и деловања дела у различitim историјским ситуацијама“ (стр. 6). Занимљива је и књига С. Томовић-Шундић – *Од књижевног дјела ка читаоцу* (1994).

³ О томе смо веома исцрпно и систематично писали у монографијама: *Романи Михаила Лалића* („Народна књига“, Београд, 1974), *Писање као судбина (Поетика Михаила Лалића)*, „Јединство“ – „Цветник“ – Културно-просвјетна заједница,

Као изразито ангажован писац, Лалић не крије ни једну од стваралачких ангажованости, настојећи да истовремено читаоца поштеди непотребних дилема и полилема. При томе он је мишљења да и модерна књижевност садржи разне видове пишчеве ангажованости, мање видне али присутне у свакој модернистичкој конципираној слици свијета, било да је ријеч о „биографији времена“, „биографији аутора“ или „биографији дјела“. На природну кризу сваке врсте умјетничког и научног развоја упозоравао је У. Еко у књигама *Отворено дјело* (*Opera aperta*, Milano, 1962) и *Границе тумачења* (*I limiti dell'interpretazione*, Milano, 1990).

У првој књизи Еко се залаже за неограничену отвореност дјела: „Свака реч се отвори другом смислу, јер он обухвата бројне, често контрадикторне конотације“, док у другој књизи указује на ограничности генеративног, аналитичког, логичког и интерпретативног модела тумачења и разумијевања дјела: „Границе тумачења подударају се с правима текста“. Уствари, Еко је сучелио ејдески начин мишљења (у сликама) са логичко-дускурзивним начином мишљења (у појмовима), при чему је познато да су *слике* неисцрпне, а да су *појмови* лако исцрпиви. Без икаквих ограда може се закључити да Лалић припада типу ствараоца и мислиоца који се у примјетно већој мјери залаже за демократизацију умјетности него за процес *естетизације*.⁴

Пажљиво пратећи процесе генерирања књижевног текста и поетских идеја Лалићев стваралачки портрет морао је обухватити све три фазе стваралачке метаморфозе:

Приштина – Нови Сад – Подгорица, 1994, *Михаило Лалић* („Пегаз“ – „Орфеус“, Бијело Поље – Нови Сад, 2004, и *Енигме и парадигме* у дјелу *Михаила Лалића* – „Медеон“, Подгорица, 2016, као и у књизи студија и огледа – *Стваралачки узори и извори* (Његош. Андрић. Лалић), ЦАНУ, Подгорица, 2015. Осим тога, приредили смо двије Лалићеве књиге: *Пипави посао списатеља* (Разговори о књигама), Културно-просветна заједница, Подгорица, 1997, и *Међуратно књижевно стваралаштво (1935–1941)*, Завичајно удружење „Комови“ – Удружење писаца Крагујевца, Крагујевац, 2014, заједно са Милом Медиговић Стефановић.

⁴ У књизи *Певање и мишљење* филозоф Мартин Хайдегер пише о дијади наведеној у реторици наслова: „Умјетност је историјска: као таква, она је стваралачко чување истине у дјелу. Умјетност се догађа као пјесништво. Оно је завештање у троструком смислу, као даривање, очекивање и почетак“, да би потом наставио: „Као завештање, умјетност је суштински историјска. То не значи само ово: има историју у спољашњем смислу, да се менама времена и она јавља уз много што друго и при томе се мијења и пролази и историји нуди своје различите изгледе него је умјетност историја у суштинском смислу, што у наведеном значењу заснива историју“ (стр. 211).

Прва етапа (1935–1970) у цјелини је посвећена афирмацији револуционарних вриједности и свим облицима хуманизације односа у цивилизацији коју су писци назвали – кланица, лудница и гробница или „инфарктним стољећем“, у коме она технички и технолошки напредује али морално назадује. Узимајући Његоша као естетички, а Марка Мильјанова као етички узор, Лалић непрекидно истиче као естетичке узоре – љепоту и трајање, а етичке узоре – слободу и добро!

Друга етапа (1971–1985) показује видне промјене у економском, историјском, друштвеном, етичком, политичком и идеолошком смислу, што је илустративно показао прекретничком романескном тетрагијом: *Ратна срећа, Заточници, Докле гора зазелени и Гледајући доље на друмове*. Њоме писац саопштава новонастала искуства и сазнања која му омогућавају радикално преиспитивање револуционарних вриједности и њихово поређење са протеклим историјским збивањима.

Трећа етапа (1985–1992) довела је до стварања сартровски схвачене „обрнуте пирамиде“. То је фаза аутокритике револуције, при чему писац указује на сасвим нов однос реалија и идеалија. На ту законитост у подједнакој мјери указују свих 10 дјела остварених у овој етапи: три књиге фрагментарне, мемоарско-медитативне прозе коју писац назива дневницима: *Сам собом* (1988), *Прелазни период* (*Дневник посматрача*), 1988, и *Прутом по води* (1992); два романа: *Одлучан човјек* (1990) и *Тамара* (1992); два драмска дјела: *Дани мржње* (1984) и *Поражени* (1989); збирка приповједачке прозе *Опраштања није било* (1984); аутобиографија *Epistolae seniles* (*Старачке посланице*), 1995, као и књига *Пипави посао списатеља* (*Разговори о књигама између 1962. и 1984. године*), 1997, за коју је Лалић сам изабрао 192 странице од 512 колико је књига износила у првој верзији (1984).

Праћење генезе књижевног текста омогућава нам да закључимо како се радикално мијењао процес интериоризације и екстериоризације епских субјеката, у зависности од тога да ли текстом доминира процес егзотопије (бити изван ствари) или процес ендотопије (бити у стварима). Прву етапу стваралачке метаморфозе представља млади Ладо Тајовић. Другу фазу већ остарјели Пејо Вучков Грујовић, а трећу Хоташевић, аутокритичар револуције. При томе није на одмет напоменути да сва три епска субјекта у појединим фазама развоја представљају пишчев *alter ego*.

До промјене стваралачке парадигме дошло је након објављивања Андрићевих фрагментарних проза – *Знакови поред пута* (1976) и

Свеске (1982), које су наишле на веома добар пријем и читалаца и критичара. Лалић је правовремено и функционално дјелатно принцип *линеарне нарације* замијенио принципом *алинеарне нарације*, промијенивши истовремено и типове нарације и типове наратора. Бранећи нову ауторску позицију, писац је на поткоричном листу књиге *Прелазни период (Дневник посматрача)* у једном даху исказао новостечено искуство и сазнање – у виду посвете приређивачу ове књиге.

У потрази за идеалним дјелом (Intentio operis)

Лалић припада типу стваралаца који се досљедно и континуирано залажу за интегралну визију свијета, за дјелатну филозофију (оличену у геслу „Чинити и бити!“) и за познату Протагоричну мисао по којој је човјек мјера свих ствари – постојећих да јесу, а непостојећих да нијесу! Такав човјек преузима позитивне етичке традиције из прошлости, али истовремено ствара нове. То значи да писац усваја становиште Кете Хамбургер о „потреби осадашњења“ свих временских одјека у једно (прошлости, садашњости и будућности, јер и ауторски и епски субјекти живе у „вјечитој садашњости“). Такав тип ствараоца најчешће припада социјалном и критичком реализму, али се он посљедњих деценија убраја још и у интегрални реализам, који још увијек није теоријски дефинисан у свим појединостима.

Основни покретач обје врсте субјеката у интегралном реализму је агон, у оном смислу о коме пише истакнути германиста и слависта Герхард Геземан о периоду који назива херојским добом (*humanitas heroicā*). О томе Лалић непосредно свједочи у ауторском коментару:

„Навикли смо да непрецизно и неправилно називамо негошевским људске ликове и карактере у одређеним моралним назорима који су одавно претходили Његошу, којима се Његош дивио, чији је он само ненадмашни пјеснички свједок. Владало је мишљење да је тај ‘херојски човјек’, с идеалом вјечности и мржњом за тиранију, нестао већ у Његошево вријеме. Сматрало се да је морао нестати у вријеме стварања државе и нестанка племенског уређења, те да је Марко Миљанов забиљежио његове посљедње примјере као примјере из прошлости. Упркос том општем мишљењу, којем се приклонио и Геземан – у ратовима које је Црна Гора водила у XX вијеку, а посебно у народноослободилачком ра-

ту 1941–1945, забиљежене су појаве херојског човјека на фронтовима и у позадини, и то не само појединачно него и масовно – ‘нове нужде рађу нове силе’ каже Његош“ (*Пипави посао списатеља*, стр. 92).

Пишчева вјера у херојског човјека и његову спремност да се жртвује и саможртвује за више циљеве највише је дошло до изражaja у недавно објављеној књизи Буда Симоновића – *Лалићеве поруке и подуке* („Медеон“, Подгорица, 2018), препуној пишчевих аутографа.⁵

Као „учитеље енергије“ (и историјске, егзистенцијалне, етичке и естетичке) Лалић истиче невелик број наших и страних писаца чија су дјела аутентична, а чији су чинови стављени у службу човјеку и човјечанству као примјери (*exempla*). Такви су: Ромен Ролан, Барбис, Максим Горки, браћа Ман, Цвајг, Шолохов, Моријак, Леонов, Сартр и Берtrand Расел, а код нас: Његош, Марко Миљанов, Андрић и Крлежа. Њих писац дефинише као „савјест човјечанства“, јер су ти људи који на чудесан начин остају у сferи младалачких идеала захваљујући сопственој „критичкој свијести“, под којом подразумијевамо све врсте њиховог друштвеног, интелектуалног и креативног ангажмана, као и „стваралачке самосвијести“, под којом превасходно подразумијевамо одбрану *стваралачког индивидуализма*, сопственог начина пјевања и мишљења.

Лалић се свестрано заинтересовао за однос *идеје и слике* (у широком луку – од Хегела до Сартра). На то упућује Хегелово мишљење о Платону: „Суштина теорије о идејама састоји се у учењу да истинито није само оно што чулно егзистира, већ једино оно што је истинито, што је уопште вечно, божанско по себи за себе“ (*Историја филозофије*,

⁵ На апсолутно повјерење у сваку врсту људског чина Лалић је указао као на врсту примјера хуманизације односа, те управо стога она има едукативну функцију, јер би књижевна умјетност тада заузимала једно од првих мјеста:

„ — Данас се може рећи да је књижевност само трофејно оружје у борби за хуманији свијет. У то стање трофејног оружја спала је књижевност у почетку другог свјетског рата; како су тада музе заглушене топовима, тако су и до данас остале заглушене хуком пропагандне и индустрије забаве.

Прије тога био је период кад је свијет водио рачуна о мишљењу писаца, кад су Ромен Ролан, Барбис, па и браћа Ман, Цвајг и остали остали изгнаници из нацистичке Њемачке и Аустрије, идентификовани са савјешћу човјечанства. Њихов протест понекад је могао да олакша живот сужњима у тамницама деспотских држава, а може ли даље ишта?“ (*Пипави посао списатеља*, стр. 93).

II, 1964, стр. 162). У Лалићевом начину стварања и промишљања о оствареном, овога пута у средишту материјалистичког тумачења и разумијевања, истина постаје средишња људска категорија, без обзира на то да ли се ради о животној, историјској, научној или умјетничкој истини. Ален Бадју, међутим, у наше вријеме тврди да истовремено егзистира више истине и да се о свакој од њих мора говорити само у једнини, на што је младог Добрицу Ђосића, готово истим ријечима, упућивао мудри Иво Андрић. Ову апорему Лалић је преовладао тако што се придржавао најстаријих дефиниција: Истина је вјечна (*Veritas sempiterna est*), Истина је увијек и са сваке стране иста (*Veritas in omnem suam partem aedem est*) и Истина налаже да се пише (*Scribere inussit veritas*).⁶

Ново чвориште наше расправе представља однос *проблемско-системско*, онако како га анализирају филозофи. Исидора Секулић, чије је дјело Лалић изузетно поштовао и којој је своја прва дјела слао са посветама, а она се дивила савршенству његовог језика, записала је, служећи се симболичним језиком: *системско* представља безизлазни круг, а *проблемско* бескрајну спиралу. Први симбол дефинише као „трагични круг“, а други као „бескрајну спиралу“. Први симбол нуди псеудопроблеме и псеудорјешења, а други истинске проблеме и истинска рјешења, закључивши: „Дело живи без критике, а критика не живи ни са делом ни без њега“. Коначну ријеч саопштио је Жан Бофре у *Уводу у филозофије егзистенције* (Париз, 1974): „Систем значи да ништа није неизвесно“, односно: „Када манифестација бљешти у своме богатству, оно неманифестно достиже пуноћу властите тајне“ (стр. 43).

Исидорином мишљењу претходило је филозофско мишљење Божидара Кнежевића, саопштено у књизи *Принципи историје* (*Књига прва*), Београд, 1898, у којој аутор пише: „Уметност је филозофија чула, поезија је филозофија осећања, а филозофија и наука јесу уметности духа, и пошто чулно иде испред апстрактног, то умјетности иду увек пре свих осталих манифестација духа људског, лепо иде испред доброг

⁶ Упутно је видјети неколико методолошки поуздано заснованих књига, какве су сљедеће: Ханс Георг Гадамер – *Истина и метода* (1978), Паула Фајерабенда – *Против методе* (1987) и Милослава Шутића – *Трагање за методом* (2010). Они се залажу за конституисање „појмовног апарата“ и „појмовног система“, као и за употребу „контрасних естетика и контрасних техника“. За нашу расправу веома су занимљиве још три категорије о којима је занимљиво писао Карл Р. Попер – „залеђина разумијевања“, „објединјавајућа начела“ и „потреба за модификацијом сазнања“, у свим случајевима када се за њом указује потреба.

и истинитог (...). Тако је уметност увек прва школа и прва фаза њена: наука се развија на основу оних истина које износи у умјетности⁷.

Да бисмо читаоцу приближили Лалићево поимање двију глобалних категорија – *свијест* и *самосвијест* (примјетно је да често користи категорију *подсвијест*, али не користи категорију *надсвијест*) искористићемо дефиниције које нуде филозофи. Тако, на примјер, Иван Коларић у *Филозофско-теолошком лексикону* (Златибор, 2004) одредничу *свест* (lat. *konscientis*) редефинише на следећи начин: „У филозофији то није само стање будности и присебности, односно когнитивни психолошки процес, него целокупност наших доживљаја: мишљење, осећање, машта, интуиција, вольне одлуке и жеље. Наравно, постоји више димензија или ступњева свести: од подсвести до филозофске свести“ (стр. 301). У књизи *Филозофија* (Златибор, 2004) исти аутор дефинише категорију *самосвест* (њем. *Selbstbewusstein*): „За Фихтеа то је свест о нашем Ја. Човек је једино биће које је свесно да има свест, као што је свесно и своје смртности. Самосвест је заправо синтеза перцептивних, интелектуалних, емоционалних и вольних доживљаја света и човековог места у њему. Без самосвести човек не би могао бити слободно и морално биће“ (стр. 471).

Као писац који првенствено његује скептичну визију свијета, Лалић је свјестан предности и ограничности оптимистичке и пессимистичке визије, а у складу са тим и умјетничких вриједности које ствара у широком пространству *иновације* књижевности. Пратећи пишчев дискурзивни начин мишљења, утврдили смо да је палета његових књижевних симпатија и антипатија много шира него што се претпоставља. У двије рукописне збирке поезије види се да је посебне симпатије показивао и за понеке писце модерне провенијенције, какво је дјело Шарла Бодлера, Албера Камија, Ж. П. Сартра, Исидоре Секулић, особито Милоша Црњанског и Милана Дединца. Највећи број дилема регистрован је у чланку „Развојни пут једног песника“, а који је објављен

⁷ О филозофским и психолошким одредницама „критичка свијест“ и „стваралачка самосвијест“ упутно је видјети књиге – *Критичка свест у књижевној критици (Ангажована естетичка критика)*, Београд, 1984, *Историјска свест и естетичке утопије (Критички есеји о савременим писцима)*, Београд, 1985, и *Самосвест форме (Нацрт за теорију персоналистичке књижевне критике)*, Београд, 2012, Милана Радуловића. О њима смо детаљније писали у студији „Уметност живљења и умеће казивања (Теоријска критичка опредељења Милана Радуловића)“, објављеној у зворнику радова *Књижевност. Теологија. Философија* (Институт за књижевност и уметност – Православни богословијски факултет светог Василија Острошког, Београд – Фоча, 2018, стр. 571–598.

у часопису „Наша стварност“ (бр. 15–16, 1938). У постхумно издатој књизи *Epistolaes seniles* (*Старачке посланице*), у другом одељку – „Школа“, објавио је писац мали есеј о Бодлеру (стр. 121–125), док на другом мјесту Лалић свједочи о одушевљењу Дединчевом инвентивно оствареном поемом *Јавна птица*, не спомињући своју поему из тог периода – „Дјевојка од месечине“, коју је баз жаљења уништио само зато што се није уклапала у поетику покрета социјалне литературе (по мишљењу Радована Вуковића).

Кроз три фазе стваралачке метаморфозе мијењао се Лалићев став не само у производном него истовремено и у рецептивном моделу, што се првенствено очituје по његовом односу према теоријама реализма. Дуг развојни лук започет је у овом случају – од друге фазе покрета социјалног реализма (1932–1941) па до пуног развоја постмодернистичке поетике, која крајем вијека улази у фазу деградације, до те мјере да су се од ње одрицали чак и они еминентни ствараоци који су сматрани њеним утемељитељима (Умберто Еко и Данило Киш, прије свих осталих, а од теоретичара Тери Иглтон – у књизи *Илузије постмодернизма*, 1997).

Лалићева теоријска размишљања о реализму повремено су веома занимљива, као што је то случај у часописном разговору који је писац водио са Павлом Зорићем, истакнутим лалићологом и критичарем („Епидемија шизофреније“):

„Шта мислим о реализму? Мислим, да је врло стар. Мислим и да је врло савремен. Реализам је оно што је дало животност и уверљивост, чак и апстрактним схемама Камија и Сартра. Мислим да без реализма нема књижевности, али и да реализму нема живота без сталног принављања и обогаћивања. Све што се од њега удаљило, увенуло је. Али, оно што је на њему заостало, њиме се ограничило, није далеко лебђело. Реализам се мора оживљавати новим соковима и новим облицима, али, мислим, да није мужно сваку од тих обнова и новина крстити именом неког новог ‘изма’. Није нужно, али је често“ (*Међуратно књижевно стваралаштво*, стр. 14).⁸

⁸ Природи књижевне критике посветио је пажњу С. Д. Хирш у књизи *Начела тумачења*: „Књижевна дела су доволно разнолика, а људски циљеви доволно разноврсни да је непаметно и јалово ограничивате модалитетете критике на било који начин“. Видјети и књиге Пола де Мана *Проблеми модерне критике*, М. Кригер

Прекидајући свјесно и вољно започету расправу, закључили бисмо да је Лалић као полиграф настојао да продре у што више сфера материјалне и духовне културе (најприје поезијом, потом сценаријима за краткометражне и дугометражне филмове, драмама и драматизацијама, путописима, репортажама, есејистиком, критиком, полемиком и публицистиком). Афирмацији његовог дјела несумњиво су доприносили све чешћи преводи на стране језике: руски, француски, њемачки, енглески, турски, украјински, дански, польски, македонски, јерменски, литвански, бугарски и друге.

Лалић је веома цијенио мишљења истомишљеника. У првој верзији фрагментарне прозе названој – *Исправљачи кривих Дрина* (Београд, 1992) видне су интервенције које су писцу предлагали његови први читачи (Милован Ђилас и Радован Зоговић), па је у другој верзији – *Прутом по води* изоставио чак 105 страница. О циљевима које жели да оствари писац је искрено проговорио и саопштио мени као рецензенту, поново у виду ауторског коментара.

У потрази за идеалним читаоцем (Intentio lectoris)

У досадашњим вредновањима и превредновањима Лалићево дјело је представљено као интегрални дио јужнословенских, балканских, словенских и европских књижевности. То је дјело веома примјерено анализи већине онтолошких поредака (од природног и историјског, преко друштвеног, до културног и умјетничког), у који се уклапа „без остатка“, како би рекао Лукач. Средишна група тема, проблема и апрема окупљена је око глобалног идејног чворишта – *темпорализације и наративације*. Процес *темпорализације* литературовизи су преузели од „школе аналиста“ (Ecole des Annales), чији су оснивачи Марк Блок, Лисјен Февр и Фернан Бродел. Они се залажу за два основна процеса – „дugo трајање“ (la long durée) и „научну синтезу“ (histoire totale). Процес *наративације* на веома занимљив начин дефинисали су: Ролан Барт (*Књижевност. Митологија. Семиологија*), Пол Рикер (трилогија *Време и прича*) и Жерар Женет (трилогија *Фигуре*). У нашој науци проблемом наративације и темпорализације веома помно се бавила Зорица Бечановић-Николић у књизи – *Херменеутика и поетика (Теорија приповедања Пола Рикера)*, Београд, 1998.

Теорија критике, Нортропа Фраја, Рене Велека и Светозара Петровића Природа критике, као и нашу књигу Критички методи (1975).

Сви наведени аутори унисоно тврде да се временом претвара Историја у Причу, а Прича у Историју, док Барт тврди да је Причашира од Романа и Историје. Средиште анализе сада постаје *Древна прича* и њене двије подврсте – *Левантинска* и *Карипска*, о којима смо опширно писали у монографији о магијском реализму Г. Гарсије Маркеса. Рикер је подробно дефинисао четири категорије: *префигурацију, конфигурацију, рефигурацију* и *ретродикцију* тврдећи: „Време постаје људско време у оној мери у којој је организовано на приповедачки начин“. Њима су увељико подвучени процеси „функционализације историје“ и „историзације приче“. Инкорпорирање Лалићевог дјела у *историјски поредак* веома је сложен процес, јер он захтијева не само предзнање и знање него и интуицију, да би аналитичар могао да саопшти низ закључака и претпоставки.

Слична је ситуација и са друштвеним поретком, јер човјек је истовремено и природно и друштвено биће. Лалић је књижевно формирање започео у другој фази развоја социјалне литературе (1932–1941). Она се развија као љевицарска (комунистичка), али и као антифашистичка литература, која је у првој фази евидентно боловала од тематске, језичке и стилске монотоније. Такво поетичко и естетичко опредјељење допринијело је стварању клишеа, о чему смо више писали у студији „Однос историје, стварности и умјетности у тетралогијама романа посвећеним Великом рату (*Тихи Дон – Ратна срећа – Време смрти*)“, 2016. Већ при овлашном компарирању Шолоховљеве и Лалићеве визије свијета и збивања у њему постаје јасно колико је прва разноврснија, богатија и толерантнија у односу на другу, тј. колико прву слику карактерише „пунина живота“.⁹

Приликом срвставања Лалићевог дјела у *културни поредак* јасно се показује разлика између прве и друге фазе стваралачке метаморфозе. У тетралогији: *Ратна срећа* (1973–1985) укинут је велики број претходних стваралачких ограничења. Трансформација епског субјекта Лада Тајовића у Пеја Вучкова Грујовића, а овога у Хота Хоташевића, увељико је одговарала ширења оквира и поетике времена и поетике простора (епски јунак се сада креће широким простором Балкана, а не само сјеверне Црне Горе). Уместо регионалне, писац је читаоцу понудио универзалну слику свијета. Епски субјекти се сада трансформишу на више

⁹ Пишући о односу историје и књижевности, Чеслав Милош је забиљежио: „Шансе књижевности да истраје нису превелике ни премале. Али, ако шанси има, оне су, пре свега, у томе да памти и записује детаље које ће историја изоставити и одбацити. То значи да је књижевност оно друго лице историје“.

начина, од којих су доминантни процеси екстериоризације и интереоризације у романима.

За сврставање Лалићевог дјела у *умјетнички поредак* пресудна је трећа фаза развоја (1985–1992), у којој је доминантна *аутокритика револуције*. Методом преиспитивања и критике свих дотадашњих вриједности бави се у свих десет дјела: *Сам собом* (1988), *Прелазни период* (*Дневник посматрача*), 1988, *Прутом по води* (1992), *Дани мржње* (1984), *Поражени* (1989), *Одлучан човјек* (1990), *Тамара* (1992), *Оправдана није било* (1995), аутобиографија *Epistolae seniles* (*Старачке посланице*), 1995, и књига разговора *Пипави посао списатеља* (1997).¹⁰

У постхумном периоду (1993–2013) дошло је до објављивања низа прилога која припадају антилалићологији. Примједбе које ова врста критичара упућује Лалићу и његовом дјелу више се односе на спољашњи приступ и ванлитерарне околности, од којих се једна односи на то да је писац био миљеник власти, да његово дјело не садржи истинске вриједности, те да је, према томе прецијењено, због чега је у извјесном периоду, принцип негативне превладао принцип афирмавајуће критике. По неписаном правилу, а у складу са природом умјетничког дјела, које је, ван сваке сумње, ријетко и у националној и у наднационалној књижевности, аутентична дјела су се, у дугом луку од народног стваралаштва, преко Његоша до Лалића бранила *сопственом аутентичношћу* и појачаном *дјелатношћу лалићолога*, што је поново довело до превласти лалићологије над антилалићологијом (објављивањем монографија, књига студија и огледа, одбраном магистарских и докторских дисертација, организовањем научних скупова и представљањем дјела).

На примјеру је доказано становиште М. М. Бахтина, С. С. Аверинцева и К. Гиљена да је „вља дјела“ у свemu супериорнија од „вље

¹⁰ Видјети иссрпну, персоналну и анотативну *Био-библиографију Михаила Лалића*, чији су аутори: Нада Драшковић, Петар Кривокапић и Добрило Аранитовић, Факултет за црногорски језик и књижевност — Матица црногорска, Цетиње, 2014, стр. 1105. Она садржи 6641 библ. јединицу.

Највише пажње Лалићевом стваралаштву посветила је Црногорска академија наука и умјетности у Подгорици издајући зборнике радова: *Михаилу Лалићу у почаст* (1984), *Михаило Лалић* (1985), *Лалићеви сусрети* (2008), *Зло као књижевна тема* (2010) и *Михаило Лалић — сто година од рођења (1914–2014)*, 2015, као и монографију Татјане Бечановић *Поетика Лалићеве трилогије* (2006) и књигу студија и огледа Р. В. Ивановића *Стваралачки узори и извори (Његош. Андрић. Лалић)*, 2015. Видјети још и зборник радова — *Живот и дјело Михаила Лалића* (Подгорица — Цетиње, 2015) и тематски број никшићког часописа „Ријеч“ (Нова серија, бр. 11, 2014).

аутора“ и „вoљe критичара“. Захваљујући откривању „нових истин“ и потискивању нововјековних мистификација, о писцу и дјелу се сада изговарају објективне и научно засноване истине, од којих је једну изрекао Ново Вуковић са најдубљим увјерењем и без икаквих ограда:

„Писац који је насликао лице једне револуције осјећао је да мора ухватити цјелину и показати њено наличје. У противном, могло би му се приговорити да подсећа на упорног посматрача ноћног неба, на ком се увијек види само свијетла страна мјесеца. Морао је, dakле, да уради оно што је урадио и ради себе и ради истине“.

Лалић као писац „велике судбине“, како је Андрић тврдио за Мана, своје вишестране даровитости показао је трилогијом *Зло прoљeћe*, *Хајка и Лелејска гора* у првој фази, потом тетралогијом романа *Ратна срећa* у другој фази, као и књигама мемоарско-медитативне прозе *Прелазни период (Дневник посматрача)* и *Прутом по води*, односно књигом приповједачке прозе – *Опраштања није било*, постхумно објављеном (1995), коју је зналачки и благовремено приредио Бранко Поповић, у трећој фази метаморфоза. Процес настајања аутентичног дјела, односно процес прерастања документа у монумент веома прецизно дефинише сâм писац:

„Савремени реализам, чијим се припадником сматрам, превазишао је ограничности социјалистичког реализма, с једне, и модернизма, с друге стране, и базира се на савременим схватањима свијета и човјека у њему. Као што је маса само један од облика материје, као што је механичко кретање само један од многих облика кретања материје, тако је и видљива стварност само део реалности у којој живимо, тако да су разум и рационално убеђење дио покретачких снага човјека и људства. Као што материја зрачи још невидљивим и несазнајним путевима, тако људска фантазија и подсвијест својим вијугавим путевима распљују жеље и страсти, доводе до конфликта у личности и међу личностима, некад разбијају оно што је било монолитно, некад спајају оно што је изгледало заувијек одвојено, формирајући бескрајно шаренило људских карактера и понашања, безброј нијанси између херојства и издајства. Та машта и подсвијест с елементима кошмарног, фантастичног, сомнабулног и халуцинантног,

страсти с различитим степеницама егоистичног и разним стегама моралног – све су то појаве реалности. Ти кошмари, море, сумње и халуцинације не потичу из неког другог свијета, из неке друге реалности или надреалности, нити су послате од неког пакосног бога с оне стране то су само друкчији и разумом необуздані одбљесци реалности у којој живимо и боримо се, то су само друкчији свједоци тешке борбе у којој шкргуће човјечанство трудећи се да изађе из царства нужности у царство слободе“.¹¹

Како изразити полиграф, полихисторик и писац радозналог духа за све сфере духовне и материјалне културе, Лалић је из грчке естетике преузео и функционално примјењивао три позната процеса: *процес синергије* (истовремене употребе различитих врста стваралачке енергије), *процес еутимије* (низове изненадних открића) и *процес ентелехије* (избора више сврха или сврховитости одједном, који се првенствено односи на отклањање „свега бесциљног“ у умјетности и науци). Но ви историчари идеја су сагласни у мишљењу, подржавајући становишта У. Ека, да *синергија* служи процесу дефинисања лука *intentio auctoris*; да *eutимија* служи процесу дефинисања лука *intentio operis*; а да *ентелехија* служи за дефинисање процеса *intentio lectoris*. О тој проблематици писали смо више у студији „Свезнјући приповједач као претендент знања о постојећим и латентним вредностима романа (*Нулти број*)“, 2016. Када је у питању трећа врста интенционалног лука (*intentio lectoris*) свесрдно смо прихватили сљедеће Еково становиште: „Али у причи се увек налази читалац и он је главни састојак не само

¹¹ У сљедећем пасусу Лалић нуди читаоцу сумирана искуства, сазнања и умијећа, субјективна и интерсубјективна:

„Литература је један облик синтезе свијести једног времена. У ту синтезу улазе сва сазнања етичка, политичка, филозофска. Мислим да та синтеза – нека есенција културе датог периода, на свој посебан начин утиче на доста широк круг активних људи времена и да се кроз незнане капиларе пробија до најширих маса, те у одређеном времену покреће људе, покретањем које је обично напредак. И обратно, по свему изгледа да литература своје покретачке снаге тајанственом мрежом капилара црпе из широких народних слојева, из њихових жеља, нада, маштања. Но кад писац преради све те жеље, наде и маштања народних маса, он од њих прави оруђе које далеко ефикасније дејствује на те масе и на њихово потомство“ (*Пипави посао списатеља*, стр. 20–21).

наративног поступка, него и саме приче“ (*Тајанствени пламен краљице Лоане*, 2004, стр. 7).¹²

Закључак

Све до сада речено о односу аутора, дјела и читаоца садржано је у расправи о идеалном читаоцу, у који су психолози стварања убрајали сљедеће типове: *претпостављени читалац* (Волфганг Изер), *узорни читалац* (Умберто Еко), *овлашћени читалац* (Миодраг Радовић), *фiktивни читалац*, *идеални читалац*, *виртуелни читалац*, *метачиталац* и многи други. Њихов удио у конституисању вредносних мјерила иде дотле да се они (као „читаоци са оловком у руци“) проглашавају са-ствараоцима (ко-ауторима), нарочито код оних писаца и критичара који су интелектуално, креативно и интуитивно блиски једни другима. Они показују максималан степен саживљавања и уживљавања у дјело (Einhüfung). Имајући у виду сву ту гаму збивања, а као радикални противник теорије спонтаности настајања књижевних дјела, односно као заступник идеје да се у дјелу мора интервенисати накнадно (у односу на априорно, синхроно и апостериорно), Михаило Лалић је лаконске, а у суштини веома прецизно и тачно засводио сва своја становишта посвећена филозофији и психологији стварања на сљедећи начин:

„У области умјетничког нема ничег што би било довољно добро да се на њему трајно опстане (...). Углавном, све што се објави само је подношљив облик несавршенства“.

¹² О гами сложених естетичких, поетичких и критичких тема, проблема и апрема, како у примијењеној тако и у теоријској равни анализе, писали смо у монографијама: *Митеме и поетеме Томаса Мана* („Змај“, Нови Сад, 2007), *Анаграми и криптограми у романима Умберта Ека* (ЦАНУ, Подгорица, 2009), *Лавиринти чарабног реализма Габријела Гарсије Маркеса* (ЦАНУ, Подгорица, 2011) и *Снови и судбине у наративној прози Михаила А. Шолохова* (ЦАНУ, Подгорица, 2013).

Radomir V. IVANOVIC

CREATIVE METAMORPHOSES OF MIHAILO LALIC
(A contribution to the philosophy and psychology of creating)
Summary

The article deals with the creative metamorphoses of Mihailo Lalic, examining the relationship between the author, his work, and the reader through the prism of the psychology of creation. The paper has been, accordingly, divided into three parts created in search of an ideal author, ideal work, and in search of the reader. Having carefully followed the process of generating literary text and poetic ideas, the author concludes that Lalic went through three stages of creative metamorphoses: the first (1935-1970) dedicated to the affirmation of revolutionary values; the second (1971–1985) which presents a re-examination of revolutionary values and their comparison with past historical events, and the third stage (1985–1992), which forms an auto critic of the revolution, through which Lalic enlightened an entirely new relationship between facts and fantasy. The first stage of creative metamorphosis has been represented by the young Lado Tajovic, the second phase by the elderly Pejo Vuckov Grujovic, and the third by Hoto Hotasevic, the auto critic of the revolution, with all three epic subjects representing the writer's alter ego in certain stages of his artistic development.

Keywords: Mihailo Lalic, creative metamorphoses, psychology of creation, the relationship between author, work, and the reader

Bojana OBRADOVIĆ

Filozofski fakultet Nikšić

Univerzitet Crne Gore

TAMARA U DEMONSKOJ KONCEPCIJI SVIJETA – SIMBOL ŽRTVE I ZAVJEŠTANE DJEVOJKE

„Duh pobune” veže se za hadski prostor i suprotstavljen je božanskom principu uređenosti i harmonije, što upućuje na revoluciju kao sistem uredenosti i pravila i na shvatanje da je svako oglušenje o pravila propraćeno kaznom izopštenja. Dakle, „duh pobune” istovremeno je „duh izgnanja” vezan za demonsku koncepciju svijeta koja se odlikuje kritičkim načinom mišljenja i sumnjom u dogmu. Sumnja i neposlušnost u ideologiji kao sistemu strogih pravila povlači kazne izvršene u ime „opštег”, a zapravo pojedinačnog dobra. Lalićeva junakinja je slično Ljermontovljevoj *zavještana* (revolucionarnim idealima), ali zbog svoje izuzetnosti, stvarne vjere u ideju pravde i nepogrešivosti unaprijed je postala žrtva nadređenih članova Komiteta, koji su kao predstavnici revolucionarnih ideja odlučili da kazne njenu odvojenost od mase. To znači da je revolucionarni model svijeta zapravo građen na principima nepravde i nejednakosti, što je rezultiralo zlom kao jedinom kategorijom koja je odlučivala o tome koga treba kazniti za izdaju, a koga nagraditi za doprinos. U takvoj invertovanoj slici revolucije Tamara je unaprijed bila osuđena na stradanje.

Ključne riječi: Mihailo Lalić, *Tamara*, invertovana slika svijeta, autokritika, teorija dekonstrukcije, metatekstualnost, autoreferencijalnost

Posljednji Lalićev roman koji je ne samo genološki interesantan po tome što predstavlja rodovski različitu verziju dramskog teksta *Poraženi* i time zaslužuje mjesto poslednjeg oblika stvaralačke vizije prvi put spomenute u „staračkom snu” o Radmili Nedić, nego je i jedini Lalićev roman koji nosi ime glavnog lika, pri čemu je glavni lik ženski. Kult revolucije u njegovom djelu i različit odnos prema revolucionarnim i društvenim vrijednostima ispunjava narativnu zbilju čiji nosioci radnje su bili mahom muški likovi različite kulturne i profesionalne pripadnosti. Patrijarhalni model svijeta koji

je modelovan u Lalićevim djelima u skladu je sa tradicionalnim osobinama književnosti ženske riječko postavlja u središte naracije, zbog čega je 1981. godine autor rekao:

To je najveća mana moga pisanja i najveća moja žalost (...) Mi se nijesmo odužili našim drugaricama koje su od muškaraca bile dostojanstveniji i bolji junaci, bolji borci i čvršći ljudi. A ja nijesam ništa o njima napisao jer nijesam imao podataka. Ljudi naši, dobri borci, vole da pričaju samo o sebi. Kada sam to uvidio, bilo je kasno. Ja uskoro moram završiti svoj opus, a ostadoh neodužen njima. Vrlo mi je žao i ovo je prvo gdje to kažem.¹

Navedeno saopštenje u vidu autopoetičkog komentara (naročito rečenica *A ja nijesam ništa o njima napisao jer nijesam imao podataka*) eksplicitno objašnjava način na koji je Lalić modelovao stvarnost u svom djelu, a koji ima veze sa postupkom dokumentarnosti, pri čemu se, za razliku od postmodernističkih tekstova, dokument ne vidi, odnosno stoji u pozadini pri povijedanja. *Imaginarna priča* o Radmili Nedić svjedok je Lalićevih stvaralačkih težnji da oblikuje, a zatim i preoblikuje, priču o stradanju u ime idealna, krivici i pravdi u društvu, što je u vezi sa autokritikom revolucionarnih vrijednosti u trećoj fazi stvaralačke metamorfoze i sa razgradnjom komunističke dogme. Postupak dokumentarnosti u takvom načinu oblikovanja ima za cilj pružanje iluzije da je ono o čemu se prijavljava istinito, što u složenom odnosu autor-djelo-čitalac dosta važnosti daje trećem elementu ovog trojstva, čime se Lalić približava modernističkom maniru pri povijedanja. Dokument koji se u narativnom modelu priče o Radmili ne vidi u vezi je sa Lalićevim trojakim odnosom prema priči koji svjedoči o tome da je pisac nastojao da pronađe pogodan oblik za *imaginarnu priču* u određenom žanru i rodu, a ponuđena forma zapravo je samo jedan način uobičajenja nekog integralnog dijela stvarnosti. Objektivnost kao načelo poetike realizma podrazumijevalo bi u tom slučaju vjerodostojnost prikazanih događaja koja je zadovoljena piščevim temeljnim istraživanjem o opsivnoj tematiki.

Roman *Tamara* djelo je iz treće faze stvaralaštva koja problematizuje temu kritike revolucionarnih i društvenih vrijednosti i u kojoj dolazi do razgradnje herojskog modela svijeta i do prevrednovanja svih vrijednosti. Dekonstrukcija socijalistički utemeljenog svijeta temelji se na specifičnom razgrađivačkom odnosu iznutra koji podrazumijeva sumnju i otvoreno protivljenje onih koji pripadaju upravo toj dogmi koja je predmet kritike, što znači da kritika postaje autokritika. Na taj način optužba postaje teža, a nivo informativnosti veći, s obzirom na to da je izvršeno oneobičavanje i

¹ *Subotičke novine*, br. 42, 23. 10. 1981, str. 8.

problematisiranje svih teorijskih pretpostavki revolucije od nekog ko se borio u ime revolucionarnih idea: „Ne tražim ja ništa drugo no da se zna kako je bilo”². Simbol *procesa* dobija dodatna značenja koja na opštem planu djela podrazumijevaju univerzalnost u optuživanju krivaca za nevino stradale u ime mitski intoniranje tvrdnje da svaka velika ideja zahtijeva veliku žrtvu: „Imam cilj širi, generacijski, reče Tamara. – Tiče se svih nas koji smo rođeni u one dvije decenije oko prvog ostvarenja velike ljudske utopije. Nas je istorija osudila u ime neke njene logike – vječne vrtnje i sumnjive ravnoteže. Ovim procesom, kao i drugima, moglo bi se pokazati da je bila krivlja no mi.”³ Dakle, tri koncentrična kruga kompozicione sheme pokazuju da je najširi krug posvećen opštoj raspravi o moralnim pitanjima i civilizacijskom nazadovanju čovjeka, pri čemu ta problematika nije vremenски usko vezana za rekonstruisani događaj, nego za čitav XX vijek. U tom smislu Tamara postaje simbol žrtve u modelu svijeta koji se odlikuje odsustvom jednakosti, pravde i morala, o čemu svjedoči naslov romana koji poprima odlike simbola i postaje semantički važan u analizi djela.

Na prološkoj granici romana u dijalogu djela sa stihovima Ljermontovljeve poeme „Demon” objašnjena je simbolika naslova, što upućuje na određeno tumačenje lika Tamare, kao i na način na koji modelovan svijet u kojem se ona kreće, što će opet na epiloškoj granici romana u istom iskazu biti potvrđeno, čime se zatvara krug i slika postaje jasnija. Ljermontovljeva junakinja Tamara zbog fatalne ljubavi podleže Demonu zla i tako strada zbog izuzetne snage, ljepote, vjere i čistote. Lalić inkorporira u roman stihove poeme čime se uspostavljaju metatekstualna značenja koja objašnjavaju retoriku naslova i složenu simboličku vrijednost imena Tamara:

Ime Tamara vratilo ga je u vrijeme kad je maštalo uz sthove Ljermontova. Tada je poemu znao napamet, a ostalo je samo: Kavkaz, Kazbek, Darjal, Terek – nad njim leti tužni Demon, duh pobune i izgnanja, i zastaje preneražen ljepotom Tamare Đurđjanke... Pobjegla je u manastir, moli Demona da je ostavi, da se mahne...

*No se Demon nije mahno,
dušu joj je žigosao,
zadahno je i zaplano,
misli joj je okovao.
Sve divote božja sveta*

² Mihailo Lalić, *Tamara*, str. 25.

³ Isto, str. 32.

*Ne mogu je dirnut više,
Grešne misli, strast prokleta
Svu joj krepost zatomiše...⁴*

Genološki složen iskaz u vezi je sa naročitim odnosom prema temi zakupljenosti nekom strašću, tj. idejom. Mitološki aspekt ovog iskaza govori o arhetipskom načinu stvaranja i mišljenja i podvlači mitski element žrtvovanja kao važan dio velike ideje. „Duh pobune” veže se za hadski prostor i suprotstavljen je božanskom principu uređenosti i harmonije, što upućuje na revoluciju kao sistem uređenosti i pravila i na shvatanje da je svako oglušenje o pravila propraćeno kaznom izopštenja. Dakle, „duh pobune” istovremeno je „duh izgnanja” vezan za demonsku koncepciju svijeta koja se odlikuje kritičkim načinom mišljenja i sumnjom u dogmu. Sumnja i neposlušnost u ideologiji kao sistemu strogih pravila povlači kazne izvršene u ime „opštег”, a zapravo pojedinačnog dobra. Lalićeva junakinja je slično Ljermontovljevoj *zavještana* (revolucionarnim idealima), ali zbog svoje izuzetnosti, stvarne vjere u ideju pravde i nepogrešivosti unaprijed je postala žrtva nadređenih članova Komiteta, koji su kao predstavnici revolucionarnih ideja odlučili da kazne njenu odvojenost od mase. To znači da je revolucionarni model svijeta zapravo građen na principima nepravde i nejednakosti, što je rezultiralo zlom kao jedinom kategorijom koja je odlučivala o tome koga treba kazniti za izdaju, a koga nagraditi za doprinos. U takvoj invertovanoj slici revolucije Tamara je unaprijed bila osuđena na stradanje, što je potvrđeno na epiloskoj granici teksta, koja je, kao i prološka, zbog mjesta kompozicionog čvorišta dodatno opterećena:

Za nju je to bila fascinacija koju ni sama sebi nije smjela da prizna. Ako prizna – pršte balon marksizma i lenjinizma, raspade se čarolija, umjesto nauke i filozofije osta samo krvna osveta – a ona je htjela drugo i drukčije: da lebdi, leti nošena krilima napretka, progresa kao Tamara Ljermontova pod krilima njegovog Demona.

- Bili bismo bliži istini bez tih krila, reče Vukčić, -bez poezije i romantičnosti.

- Ti misliš da je nju odnio drugi Demon, reče Bardak, -Kaži koji?

Vukčić reče: Isti koji i mnoge od nas: *Demon lakog povjerenja u čovjeka, pretjerano vjerovanje u moć razuma. Dugo je trebalo da se sazna*

⁴ Isto, str. 15.

da je razum kaplja ulja na površini Velike Bare. Dubina je krokodilska, otmičarska, proždrljiva i krvava. (Podvukla B.O.)⁵

U epiloškom iskazu Lalić dodatno problematizuje iznevjerene revolucionarne ideale metaforičnim poređenjem revolucije sa „otmičarskom, proždrljivom, krvavom krokodilskom barom”, što postaje jedna od paradigmatskih osa teksta i efektan sud revolucionarnim vrijednostima.

Dakle, na osnovu dijaloga romana *Tamara* sa Ljermontovljevom poemom *Demon* uspostavljuju se metatekstualna značenja koja su bitna ne samo kada je u pitanju modelovanje Tamarinog lika, nego je njihov smisao važan u tumačenju cjelokupne narativne zbilje. Autoreferencijalnost ovog citata ogleda se u tome što upućuje na smisao teksta u koji je inkorporiran, a „kada citati u prozi stoje u autoreferencijalnoj funkciji, proza se ravna prema poeziji”⁶. To „ravnanje proze prema poeziji” ima veze sa poetizovanjem tragične sudbine Tamare Godačić, što objašnjava i namjera stvaralačkog subjekta u *Prelaznom periodu* da napiše poemu o njenom stradanju i tako akcentuje baladičnost i tragičnost *imaginarne priče*.

Radomir Ivanović objašnjava da autopoetičkim komentarom pisac saopštava mladalačko oduševljenje tragično preminulim ruskim romantičarem Mihailom Ljermontovim i njegovom poemom *Demon* i postavlja pitanje šta je to što Lalić kao integralni realista cijeni u stvaralaštvu reprezentativnog evropskog romantičara. Jedan od odgovora bi mogao biti povezan sa funkcijom ovog *ilustrativnog tipa citatnosti*, u kojem jedan tekst vrši dijalog sa tuđim i pomoći njegovog smisla sam sebe rasvjetljava, tako da metaforičnost postaje bitno obilježje takve intertekstualnosti, a smisao se nalazi u sudaru autorove i „tuđe riječi”. Dominantno načelo mimeze, analogije, metaforičnosti i adekvacije upućuju na zaključak da su stihovi preuzeti iz Ljermontovljeve poeme i inkorporirani u strukturu romana *Tamara* objašnjenje za retoriku naslova i za cjelokupnu tragično-kritičku dimenziju romaneske zbilje.

Formalno-strukturalna koncepcija ovog djela ukazuje na to da dijaloška priroda Lalićevog teksta dokazuje Bahtinovu tvrdnju da ništa na svijetu ne postoji samo po sebi i da pokušaji uspostavljanja autonomije (egzistencijalne, saznajne, moralne, estetičke) jesu iluzija. To znači da roman *Tamara* u smislu uspostavljenog dijaloga sa Ljermontovljevim tekstrom, ali i sa dramom *Poraženi* i sa *imaginarnom pričom* o Radmili Nedić karakteriše *otvorenost* prema drugim kodovima koji omogućavaju njegovo

⁵ Isto, str. 148.

⁶ Dubravka Oraić Tolić, *Teorija citatnosti*, str. 30.

postojanje (ontološka dimenzija intertekstualnosti) i saznanje (epistemološka dimenzija intertekstualnosti). U skladu sa ovim tumačenjem bila bi tvrdnja teoretičarke Julije Kristeve da „svaki tekst je konstruisan poput mozaika citata, svaki tekst uvlači i transformiše drugi tekst. Pojam *intersubjektivnosti* zamenjen je pojmom *intertekstualnosti*”.⁷

Za Lalića su intertekstualne veze ne samo dio karakterizacije likova, nego su način da se uvede motiv đavola kao simbol destrukcije, što se potvrđuje riječima Tamarine majke na početku romana: „Kad sam se tako uvjerila da je moja kćer Tamara svoju dušu založila i predala Komunizmu kao Geteov Faust đavolu, te da je od toga Demona ne mogu osloboditi – onda meni nije bilo drugog puta no da pomažem koliko mogu i dok mognem”⁸. U modelovanju Tamarinog lika ovdje učestvuje veoma indikativan iskaz koji u narativnu zbilju inkorporira djelo njemačkog romantičara Getea i motiv predaje duše đavolu, što se na metaforičkom planu djela projektuje kao mitski model mišljenja i *simbol zavještanja*. Dakle, Lalić mitskim i arhetipskim sredstvima oblikuje romanesknu zbilju tako da je u osnovi njegovog jedinog romana o ženi implicitna dekonstrukcija patrijarhalnog modela svijeta koji u skladu sa mitskim načinom mišljenja ženu veže za zlo i grijeh. Patrijarhalni model društva funkcioniše prema načelima koja zabranjuju ženama mijешanja u odlučivanje i vežu je za prostor kuće, čime se njene funkcije svode na brigu o domaćinstvu. Odstupanje od takvog sistema znači nepoštovanje pravila kolektiva pa samim tim najavljuje kaznu za onu ženu koja ih prekrši. Teorijska načela revolucije koja se odnose na *jednakost, pravdu i slobodu* pružila su Tamari Godačić privid da se naglašena pozicija muškarca u patrijarhalnom kulturnom kodu ukida i ravna sa pozicijom žene koja može da bude ravnopravan revolucionar i učesnik u borbi za slobodu. Međutim, u skladu sa patrijarhalnim i mitskim načinom mišljenja za neuspjeh u borbi bila je optužena upravo ona, bez obzira na izuzetnost koju je posjedovala u odnosu na ostale članove Komiteta: „U to naše prepiranje upade Tamara, nepozvana, i kao da joj gori pod nogama, i kao da je ovlašćena od nekoga da ona preuzme komandu u ruke (...) To izazva suprotnu stranu da se narene: žensko stvorenje, paničarka u čakširama, htjela bi da naređuje i vojničkim starješinama soli pamet. (Podvukla B.O.)”⁹ Model patrijarhalnog društva dijeli se na prostor rezervisan za muškarce i onaj za žene, tako da Tamarin prelazak u „muški prostor” može se posmatrati kao prelazak granice iz semantičkog polja u antipolje, što predstavlja kršenje pravila i povlači stroge

⁷ Julija Kristeva, *Semeiotike. Recherches pour semanalyse*, str. 85.

⁸ Mihailo Lalić, *Tamara*, str. 17.

⁹ Isto, str. 45–46.

kazne. Dekonstrukcija patrijarhalnog modela društva još više se naglašava iskazom koji muško ili „polje odlučivanja” karakteriše kao sklono podvalama i nepoštenim suđenjima: „bješe najmilije, postala im navika, najjači argument: da nekog proglose za kukavicu, pa da ga pošalju u pogibiju”¹⁰. Na taj način Tamara postaje Lalićeva najradikalnija osuda ne samo zločina učinjenih u ime revolucije, nego i kritika i dekonstrukcija cjelokupnog patrijarhalnog modela svijeta koji se temelji na strogoj granici između muškog i ženskog prostora i koji ženu posmatra kao biće nižeg reda. Dekonstrukcija je naglašena mitskim i arhetipskim sredstvima u kojima je sadržana biblijska priča o ženskom grijehu, kao i inkorporirana narodna priča o ženi i đavolu koja je duboko ukorijenjena u kolektivno nesvjesnom. Arhetipovi kao nadindividualne strukture uobrazilje opiru se racionalnoj analizi, ali imaju veliki udio u karakterizaciji likova koji su određeni naslagama prošlog. Na taj način autokritika revolucije postaje ujedno kritika crnogorskih patrijarhalnih modela ponašanja koji prave krivce odlikuju, a zaslužne ubiju pod optužbom za izdaju ili kukavičluk. Milkin iskaz u XVIII glavi „A znaš li šta je kod nas snalažljivost: da tuđu zaslugu prišiješ sebi i svoju krivicu svališ na drugoga”¹¹ postaje jedna od paradigmatskih osa teksta i predmet oštре polemike koja se sliva u polifoniju glasova u romanu. Poetika dijaloške citatnosti upućuje na dijaloški karakter djela koji je u vezi sa dramskim kodom i sukobom u osnovi u cilju utvrđivanja istine. Dijalektičnost mišljenja istaknuta je i na epiloškoj granici romana gdje postaje naročito opterećena značenjem u iskazu: „Sve nekakav trag ostavlja, u nekakav se drugi oblik pretvara da dalje traje”, što je simbol cikličnosti. Intertekstualno umetanje Jesenjinovog stiha *Opet ovdje piju, biju se i plaze...* ima funkciju univerzalizacije i kružnog kretanja koje podvlači uzaludnost svih procesa sadržanog u Đuraševom pesimističnom iskazu u bolničkom krevetu: „Poginule hiljade mladića, revolucija pobijedila, priroda se ljudska ne promijenila, ostali unuci slični djedovima i pradjedovima.”¹²

¹⁰ Isto, str. 45.

¹¹ Isto, str. 97.

¹² Isto, str. 154.

Literatura:

- Ivanović, Radomir, *Generiranje književnog teksta u Lalićevim djelima*, Glasnik Odjeljenja umjetnosti, knjiga 13, Podgorica, 1995.
- Ivanović, Radomir, *Romani Mihaila Lalića*, Narodna knjiga, Beograd, 1994.
- Jelušić, Božena, *Smisao arhetipskog pristupa posljednjem Lalićevom romanu Tamara*, u zborniku *Život i djelo Mihaila Lalića*, FCJK, Podgorica – Cetinje, 2014.
- Jestorović, Zora, *Radmila – „žena koje nema”*, jedna opsativna tema Mihaila Lalića u kontekstu globalne ideje o autokritici revolucije, u zborniku *Mihailo Lalić. Sto godina od rođenja (1914-2014)*, CANU, Podgorica, 2014.
- Lalić, Mihailo, *Tamara*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1992.
- Lotman, Jurij, *Struktura umetničkog teksta*, Nolit, Beograd, 1976.
- Tolić-Oračić, Dubravka, *Teorija citatnosti*, GZH, 1992.
- Zlo kao književna tema*. Radovi sa naučnog skupa Drugi Lalićevi susreti, CANU, Podgorica, 2010.

Bojana OBRADOVIĆ

**TAMARA IN THE DEMONIC CONCEPT OF THE WORLD
- THE SYMBOL OF A VICTIM AND A LEGATED GIRL**
Summary

The "spirit of rebellion" is tightly tied to the space of Hades and is opposed to the divine principle of order and harmony, which points to the revolution as a system of order and rules, as well as to the understanding that any deafness to the rules is accompanied by the penalty of ex-communication. Thus, the "spirit of rebellion" is at the same time the "spirit of exile", thus deeply related to the demonic conception of the world, characterized by a critical way of thinking and doubt in dogma. Doubt and disobedience in ideology as a system of strict rules entails punishments executed in the name of the "common", and, in fact, the individual well-being. Lalic's heroine is similar to the one of Lermontov legated (to the revolutionary ideals), but because of her exceptionality, as well as the real faith in the idea of justice and infallibility, she, in advance, becomes the victim to the superior members of the Committee, who, as representatives of revolutionary ideas, decided to punish her separation from the masses. This means that the revolutionary model of the world was built on the principles of injustice and inequality, which resulted in evil as the only category that decided who should be punished for treason and who should be rewarded for contribution. In such an inverted image of the revolution, Tamara was doomed in advance.

Keywords: Mihailo Lalić, Tamara, inverted image of the world, self-criticism, deconstruction theory, meta textuality, self-referentiality

Gordana KUSTUDIĆ

Filološki fakultet

Univerzitet Crne Gore

ORGANIZACIJA NARATIVNOG TEKSTA U ROMANU *LJUBAVNIK LEDI ČETERLI*

Rad se bavi analizom strukturalne organizacije umjetničkog teksta romana *Ljubavnik ledi Četerli*, polazeći, prije svega, od utvrđivanja tipa pripovjedačke situacije i vrste pripovjedača kao posrednika između teksta i čitaoca. U tom cilju se naročito oslanjam na termine i fenomene koje je u naratologiju uveo Franc Šancl, kakvi su *pripovijedanje-izvještaj*, *scenski prikaz*, te *personalni medij*. Analiza se dalje produbljuje definisanjem realizacije pojma *glasa* u književnom djelu, u smislu u kojem ga objašnjava Žerar Ženet, čime pokušavamo da utvrđimo stepen *prisustva*, odnosno *odsustva*, samog pripovjedača unutar priče i pripovijedanja, te ukažujemo na svojevrsno slivanje glasova *homodijegeetičkog* i *heterodijegeetičkog* pripovjedača u ovom romanu. Poseban odjeljak rada je posvećen analizi *fokalizacije* koja ima zadatak da pokaže na koji način se artikuliše informativnost umjetničkog teksta, čemu posebno doprinosi i naglašena funkcija *frazeološke tačke gledišta*. Konačno, rad se zaokružuje analizom problema *kompozicionog modelovanja* fikcijskog svijeta, gdje nam kao teorijsko polazište služi terminologija Jurija Lotmana i njegova podjela svijeta književnog djela na *dva klasifikaciona semantička polja* između kojih je utvrđena semiotička *gramica* koju *junak-dejstvovalac* nužno prelazi kako bi došlo do razvoja *sizeta*.

Ključne riječi: D. H. Lorens, *Ljubavnik ledi Četerli*, pripovijedanje-izvještaj, scenski prikaz, personalni medij, glas, homodijegeza, heterodijegeza, fokalizacija, granica, junak-dejstvovalac

Uvod

Jedno od najkontroverznijih djela engleske književnosti, roman *Ljubavnik ledi Četerli* (*Lady Chatterley's Lover*, 1928), pretrpio je izmjene u tri faze, koje su rezultirale trima verzijama ove revolucionarne prozne apoteoze

slobodi, instinktu i seksualnosti. Roman je u cenzurisanom obliku prvo objavljen u Firenci 1928. godine, a onda u Parizu, 1929. godine. Takođe *pročišćena* verzija umjetničkog teksta je prvi put u Engleskoj objavljena 1932. godine, da bi se konačno cjelokupan, necenzurisan tekst stampao tek 1959. godine u Nju Jorku, a zatim je uslijedilo i objavljivanje u Londonu 1960. godine, koje je pratio sudski postupak sa elementima skandala protiv izdavačke kuće “Penguin Books”. Ovo je jedno od posljednjih djela Dejvida Herberta Lorensa, koji je gotovo cjelokupno svoje književno pregnuće usmjerio ka svojevrsnoj odbrani *prirodnog čovjeka*, ili čovjekove *prirodnosti*, umnogome ugroženoj sistemom vrijednosti industrijalizovanog društva i poretkom kapitalizma.

Objavljivanje necenzurisane verzije romana je pokrenulo cijelu lavinu oprečnih komentara, prihvatanja i odbijanja, afirmacije njegove idejnosti i opovrgavanja njegove istinske vrijednosti. Ono što se sa sigurnošću može tvrditi je to da je djelo predstavljalo sasvim nov, avantgardan, nečuven prij stup umjetnosti i životu. Slavilo je punoču života, tražilo nove puteve ka uspostavljanju čulnih zakona, te rušilo sve stereotipe postojećeg sistema vrijednosti, koji je, naročito u ondašnjoj Engleskoj, u velikoj mjeri obilježen hipokrizijom. Lorens se usuđuje na pionirski poduhvat ponovnog razotkrivanja, ili, *povratka prirodnosti* u čovjeku, *cjelovitosti* čovjeka, što se slobodnom i slobodoumnom umjetniku nametalo u vidu unutrašnjeg naloga u socio-kulturnom kontekstu koji je svojom mehnicišćkom dijalektikom na izvjestan način sakatio ljudsko biće. Pisac se upušta u umjetničke izlete koji su u očima establišmenta bili ravnii skandalu, pa tako u njegovom djelu pripadnice aristokratije imaju ljubavnike među radničkom klasom. Upotreba lascivnog rječnika takođe nije nešto od čega pisac zazire, što je jedna od osobenosti romana koja naročito dobija na značaju tek u novije vrijeme, s obzirom na to da je u pišćevo vrijeme, kako smo uzgredno već napomenuli, roman bio podvrgnut čak i strogoj sudskej analizi koja je svoje utemeljenje tražila u tadašnjem Zakonu o opscenostima. Puritanski orijentisana javnost je najoštrije osudila djelo i okarakterisala ga kao bezvrijedno, uslijed manje ili više jasno artikulisanog zahtjeva da je umjetnik dužan da projektuje opšteprihvaćene vrijednosti; ako bi iole odstupio od tog obrasca, bio bi progonjen i žigosan. Stoga je i štampanje romana bilo zabranjeno: kako u Britaniji, tako i u Australiji, Sjedinjenim Državama i Indiji izdavači su iskusili velike probleme i nailazili na različite optužbe dok je konačno došlo vrijeme da se djelo slobodno i u cijelosti štampa. Nerazumijevanje javnosti je očevidno uticalo i na samog pisca, pa on poslije prve verzije piše još dvije verzije romana, prilagođavajući ih ukusu publike. Ipak, prva verzija se, prema

mišljenju književnih kritičara i proučavalaca Lorensovog opusa, u svoj svojoj sировости i neposrednosti samog teksta, smatra najvrijednijom.

Mi ćemo se u radu fokusirati na pripovjedačku situaciju, vrste pripovjedača u romanu, kao i na organizacijske i kompozicijske probleme strukture romana. Pod time podrazumijevamo analizu *glasa i narativnih nivoa*, vrstu *fokalizacije* u tekstu, problem *frazeološke tačke gledišta* i, konačno, podjelu narativne strukture na *semantička polja*, uz naročit osvrt na njihove najznačajnije elemente koji dovode do razvoja *sizeta*.

Pripovjedačka situacija

Organizacija pripovijedanja u romanu *Ljubavnik ledi Četerli* predstavlja sasvim osobenu karakteristiku kompozicijske strukture, s obzirom na to da se može reći da povremeno čujemo glas samostalnog, nezavisnog pripovjedača, dok ga češće ne registrujemo. Drugim riječima, s vremenom na vrijeme čitalac se nalazi na tangenti kružnice same priče, što se obično manifestuje putem sporadičnih pripovjedačevih komentara koji ne stoje u direktnoj vezi sa samom srži zbivanja, ali su svakako bitni za sveukupnu ideološku sliku koju roman pokušava izgraditi. S druge strane, čitalac je često na samoj pozornici, u ulozi protagonista – živi njihovim, fikcionalnim životom. Svakako, to se događa kada pripovjedač prepusti likovima pričanje, odnosno iznošenje same priče.

Ovakav organizacioni princip pripovijedanja je najbliži onome što se u naratološkoj analizi zove mješovitom formom, onom koja se nalazi na razmeđi između *pripovijedanja-izvještaja* i *scenskog prikaza* (Štancl, 1987). *Ljubavnik ledi Četerli* sadrži elemente obje narativne paradigme, sa tendencijom preovlađivanja *scenskog prikaza*. Ovakvu podjelu je moguće približnije opisati pojmovima Franca Štancla. *Pripovijedanje-izvještaj* karakteriše takozvani *auktorijalni* (Štancl, 1987) roman, čija je glavna karakteristika izbijanje pripovjedača u prvi plan, iznošenje komentara, najčešće moralističkih, o samoj priči i akterima, kao i uopšte o društvenom ili bilo kojem drugom ustrojstvu. Takođe, značajna osobenost ove pripovjedačke situacije je i distanciranje pripovjedača od svijeta likova. Međutim, kako smo već i naveli, Lorensov roman je daleko od tipičnog auktorijalnog romana, iako sadrži njegove elemente. Primjer koji navodimo iz romana ilustruje prisustvo nezavisne pripovjedačke instance:

[...] Kad polna opčinjenost miruje, gotovo svaka savremena žena vidi svog muškarca u ovom svjetlu, svjetlu

njene prezrive superiornosti. Samo polna toplina čini muškarce i žene uzjamno podnošljivim. Svedite ih na prostu individualnost, na samopotvrdni lični egoizam savremenog pojedinca, i svako od njih vidi neprijatelja u onom drugom. Žena, koja se u naše vrijeme iz nekog razloga osjeća trijumfalno, nakon što je muškarac položio gotovo sve oružje u njene ruke, podrugljivo posmatra svog muškog partnera. Za to vrijeme muškarac, znajući da je svoju prednost prepustio ženi, i budući bez snage da je povrati, ovu posmatra sa silnom ogorčenošću.¹

Ovakvih primjera, u kojima se pripovjedač unekoliko distancira od priče i likova i daje usputne komentare o izvjesnim opštim pitanjima, ima više. Ipak, služeći se Štanclovom teorijom *tipskog kruga* (Štancl, 1987), primjećujemo da se auktorijalni pripovjedač u ovom romanu povlači i da prepušta riječ protagonistima. Ovdje se, dakle, auktorijalna pripovjedačka situacija u skici tipskog kruga kreće prema *personalnoj* (Štancl, 1987), i na tom polju se i ostvaruje veći dio pripovijedanja ovog romana. Odlomak koji slijedi pokazuje kako se prikazivani svijet romana posmatra kroz prizmu svijesti protagonista:

Svijet joj se činio drugačijim. Oživio je. Nekada ga je doživljavala estetski. Sada je oživio i bio – nije znala kako da kaže – sudbonosan. Zadrhtala je pri pomisli na svoj drugi svijet, na kartonski estetski i automatski svijet u kojem je živjela sa Klifordom. Vidjeti drveće kako se nadima i kidiše poput usidrenih brodova za vrijeme plime: osjetiti svijet pun sopstvenog čudnovatog, neprekidnog života! – Uhvati vazduh, u strahu da ga opet ne izgubi, u strahu da

¹ “[...] When the sex glamour is in abeyance practically every modern woman sees her man in this light, the light of her contemptuous superiority. It is the sex warmth alone that makes men and women possible to one another. Reduce them to simple individuality, to the assertive personal egoism of the modern individual, and each sees in the other the enemy. The woman, feeling for some reason triumphant in our day, man having yielded most of the weapons into her hands, looks on her masculine partner with ridicule. While the man, knowing he has given up his advantage to the woman and not having strength to get it back, looks on her with intense resentment.”, David Herbert Lawrence, *The First Lady Chatterley*, Penguin Books, Harmondsworth, England, 1973, p. 216

bi mogla zamrijeti u one prvo bitne, mašinski izbrojane časove. Sada je časovnik tako malo značio. Meki, siloviti nalet dana nije nosio minute u sebi.²

Navedeni isječak iz romana predstavlja tipičan primjer personalne pripovjeđačke situacije, gdje se spoljašnji svijet sagledava iz vizure jednog od likova, uz sva neophodna izobličenja koja se formiraju u skladu sa stanjem u kojem se likovi nalaze. Stoga obične predmetnosti često oživljavaju, dok apstrakcije nerijetko postaju hipostazirane. Ovaj roman, dakle, obiluje primjerima koji bi ilustrovali prisustvo personalnog pripovjedača – odnosno, *personalnog medija* (Štancl, 1987) – ali praktični razlozi ne dozvoljavaju njihovo dalje navođenje.

Ovdje je značajno pomenuti i to da se u romanu nekoliko puta javlja *epistolarna forma*. Upotreba ovog vida naracije je vrlo specifična, prije svega zbog toga što autor očekuje da će kod čitaoca stvoriti iluziju da posjeduje podrobnije informacije o priči i protagonistima, te da je njegov sud superiorniji u poređenju sa pripovjedačevim. Efekti ovakvog pripovjednog oblika zaista i pružaju, makar i prividno, bolji uvid u zbivanje, i uvode čitaoca neposredno u nit same naracije.

Glas kao aspekt narativnog teksta

Pojam *glasa* u savremenu teoriju pripovijedanja uvodi Žerar Ženet (2002). Ovim terminom je označena ona dimenzija narativnog teksta koja se odnosi na samog pripovjedača, odnosno na njegov odnos prema fikcijskom svijetu o kojem pripovijeda.

Glas, odnosno funkcija pripovjedača, je određena samim njegovim prisustvom, odnosno odsustvom. Odlomci navedeni u prethodnom tekstu jasno ukazuju na tip pripovjedača u ovom romanu; naime, u djelu je zastupljen

² “The world looked different to her. It had come alive. She used to see it aesthetically. Now it had come alive, and was – she didn’t know what to say – portentous. She shivered to think of her other world, the cardboard aesthetic and automatic world where she had lived with Clifford. To see the trees bulging and urging like ships at anchor on a tide: to feel the world full of its own strange, ceaseless life! – She caught her breath, fearing to lose it again, fearing lest she might die down to the original machine-measured hours. Now the clock mattered so little. The soft, full surge of the day had no minutes to it.”, *Ibid.*, p. 85

takozvani *heterodijegetički pripovjedač* (Ženet, 2002), onaj koji priču pripovijeda govor u trećem licu³, čime se pripovjedačka situacija označava kao *heterodijegetička*. Međutim, kao što smo ranije pokazali da opisana narativna situacija iz auktorijalne prelazi u personalnu, tako se ni ovdje ne smije poricati i prisustvo *homodijegetičkog pripovjedača* (Ženet, 2002). On se u savremenoj naratologiji klasificuje kao onaj koji govor u prvom licu. Formalno gledano, ovakvih momenata u samom romanu nema; s druge strane, ono što je možda distinkтивnije obilježe ove narativne instance jeste to da je on jedan od junaka priče, da neposredno učestvuje u priči oko koje se plete naracija. U tom smislu se i homodijegetički pripovjedač može prepoznati među redovima narativnog teksta, s obzirom na to da smo iz odlomaka vidjeli kako distancirani pripovjedač prepušta riječ nekome od junaka, i od tog trenutka dotični junak sagledava fikcionalnu stvarnost sa svoje tačke gledišta (što stoji u vezi sa fokalizacijom, o kojoj će nešto kasnije biti riječi), te praktično sam preuzima ulogu pripovjedača. Tako su nerijetki momenti u priči u kojima, na primjer, ledi Četerli preuzima riječ i pripovijeda svoju priču, pa se izvodi zaključak da u romanu postoji za stepen sofisticiraniji vid dijegeze, ili, *autodijegeza* (Ženet, 2002). Ovi djelovi, doista, često nijesu označeni odgovarajućim interpunkcijskim znacima, ali čitalac svakako zna ko u kom trenutku vodi riječ.

Kompleksna narativna struktura o kojoj smo ovdje govorili povezana je i sa *narativnim nivoima* (Ženet, 2002). Činjenica da distancirani, nezavisi pripovjedač katkad napušta sopstvenu djelatnu ravan i prepušta je nekom od likova njega samog čini *ekstradijegetičkim pripovjedačem*. Tada je on na istom nivou sa čitaocem – nije neposredno upućen na priču. Primjere takvog pripovijedanja u romanu imamo pri refleksijama ledi Četerli o egzistencijalnim pitanjima i njenoj ulozi u njima – tada on tka novu *priču unutar priče*, što bi se Ženetovim rječnikom moglo označiti terminom *intradijageze* (2002). Priča ledi Četerli je na višem nivou u odnosu na priču ekstradijegetičkog pripovjedača, zato što intradijegetički pripovjedač, po prirodi stvari, stoji u neposrednoj vezi sa onim o čemu pripovijeda.

Fokalizacija

Ženet postavlja pitanje fokalizacije u narativnom tekstu u odnosu prema upravljanju narativnim informacijama. Ovaj termin bi se, u određenoj mjeri,

³ *Lice* je kategorija na osnovu koje se pravi razlika između Ženetovog homodijegetičkog i heterodijegetičkog pripovjedača. Ovu kategoriju bi, pri pravljenju distinkcije između ova dva tipa propovjedača, možda trebalo fleksibilnije shvatati. (*prim. aut.*)

mogao poistovjetiti sa problemom tačke gledišta, o čemu se biti riječi nešto kasnije. Pripovijedanje može biti fokalizovano i nefokalizovano (takozvana *nulta fokalizacija*). Ženet koristi termin *fokus*, koji se može uzeti kao ekvivalentan *tački gledišta*, kako bi objasnio ovu pojavu. Pripovjedač, dakle, može svoje pričanje da veže za određeni fokus i da putem njega pruži informacije o cijelokupnom fikcionalnom svijetu o kojem govori. Tada je riječ o fokalizovanom pripovijedanju. S druge strane, nefokalizovano pripovijedanje karakteriše odsustvo fokusa. Drugim riječima, sam pripovjedač i njegov mentalni sklop čine prizmu prelamanja prikazivanog svijeta. Pripovjedač u tom slučaju najčešće posjeduje neograničeno znanje – više informacija od bilo kojeg lika u narativnom tekstu.

Ova dimenzija se u *Ljubavniku ledi Četerli* manifestuje putem fokalizovanog pripovijedanja; odnosno, ledi Četerli je *fokus* kroz koji je sagledana sva fikcionalna situacija samog djela. Bitno je napomenuti da njen lik nije jedini instrument koji nam pomaže da pratimo nizove događaja i njihov razvoj. Autor koristi i druge fokuse, pa ćemo često o različitim aspektima kojima se roman bavi saznati i od samog ljubavnika, Olivera Parkina, od gospode Bolton, Kliforda Četerlija, Dankana Forbsa, sestre ledi Četerli, pa čak i od jedva čujnih predstavnika radničke klase, Tjusonovih. Ledi Četerli je, u stvari, najčešći medij koji nam izlaže sopstvene stavove, kao i unutrašnji svijet. Ovo dodaje pomenutoj fokalizaciji još jednu karakteristiku, koja je označena kao *unutrašnja fokalizacija* (Ženet, 2002; Marčetić, 2003). Ona se, kako se može i pretpostaviti, odnosi na iznošenje misli, refleksiju, unutrašnjeg života samog junaka. Odlomak koji slijedi ilustruje pripovijedanje sa unutrašnjom fokalizacijom:

Ona sama je bila ispunjena neizrecivim zadovoljstvom, zadovoljstvom koje nije imalo dodira sa govorom. Osjetila se ispunjenom novom krvlju, kao da se krv tog muškarca ubrizgala u njene vene poput snažnog, svježeg, okrepljujućeg vjetra, koji je izmijenio cijelo njeno biće. Svim bićem je oživjela, i bila u pokretu, poput šume u proljeće. Nije mogla da ne osjeti da se novi dah tog muškarca uvukao u njeno tijelo, i da je ona kao šuma koja šumori od novog vjetra nalik na paperje, šumori i nemušto pupi. Cijelo njeno tijelo osjećaše se poput tamnog isprepletanog hrastovog granja, koje tiho bruji na vjetru, bruji nečujno od mirijada, mirijada populjaka što se otvaraju. Istovremeno, ptice zavukoše

glave pod krila i slatko spavahu u golemoj prepletenoj mreži
šume njenog tijela.⁴

S obzirom na to da smo u vezi s fokusom već spomenuli i tačku gledišta, ovaj odlomak jasno ukazuje na *psihološku tačku gledišta*, i to *unutrašnju*, o čemu govori Boris Uspenski. Međutim, ovaj roman posebno pogoduje analizi sa *frazeološke tačke gledišta*, pa ćemo se na njoj zadržati u nastavku teksta. To nikako ne znači da ostale tačke gledišta nijesu prisutne u romanu, niti je to, tehnički gledano, uopšte moguće, već samo želimo naglasiti da je ovaj roman najinteresantniji upravo u opsegu polja frazeologije.

Frazeološka tačka gledišta

Roman je označio i prekretnicu u dotadašnjoj književnoj tradiciji u Engleskoj i specifičnom upotrebom jezika, čije nestandardno karikiranje i izobličenje jasno artikulišu nov vrednosni sistem i pogled na svijet, ogoljen, liшен puritanski sterilnog registra kojim je establišment vještački razgraničavao i dijelio različite slojeve engleskog društva. Na početku rada smo pomenuli da autor ne okljeva upotrijebiti i opscenosti u svom jezičkom izrazu zarad što preciznijeg oblikovanja svijeta koji je predmet njegovog umjetničkog angažmana. Svijet Lorensovog romana je u tolikoj mjeri frazeološki oživotvoren da to predstavlja jednu od najostvarenijih funkcija narativnog koda ovog djela.

U ovom djelu postoje dvije strogo podijeljene društvene grupe, odnosno pripadnici aristokratije i radničke klase. Podrazumijeva se da ni njihov obrazovni status ne može biti ni približno jednak, zbog čega je neophodno pojedinačne junake opisati različitim jezikom, karakterističnim za svakoga od njih. Autor to i čini upotrebom žargona, provincijalizama, nepravilnih gramatičkih struktura. Uz to, koristi i riječi i fraze koje su do tada bile zabranjene i nad kojima je tadašnja javnost bila zgrožena. I ovdje nam se pri-

⁴ “She was filled, herself, with an unspeakable pleasure, a pleasure which has no contact with speech. She felt filled with new blood, as if the blood of the man had swept into her veins like a strong, fresh, rousing wind, changing her whole self. And her self felt alive, and in motion, like the woods in spring. She could not but feel that new breath had swept into her body from the man, and that she was like a forest soughing with a new, soft wind, soughing and moving unspoken into bud. All her body felt like the dark interlacing of the boughs of an oak wood, softly humming in a wind, and humming inaudibly with the myriad, myriad unfolding of buds. Meanwhile the birds had their heads laid on their shoulders and slept with delight in the vast interlaced intricacy of the forest of her body.”, *Ibid.*, p. 53

povjedač javlja kao objektivni posmatrač; trudi se da doslovno prenese dijaloške elemente, sa svim osobenostima upotrebe jezika koja značajno odstupa od standarda. Ovo naturalističko prenošenje nepravilnog jezika nas upućuje na *spoljnju tačku gledišta* (Uspenski, 1979) na planu frazeologije. Drugim riječima, autoru je naročito bitno *kako* se govori, nego *šta* se govori. Ovo, svakako, nema samo strukturalna obilježja; funkcija koja je još bitnija je to što se na taj način još više produbljuje suštinski jaz statusne, intelektualne i bilo koje druge prirode, koji protagonisti priče pokušavaju prevazići. Odlomak koji slijedi pokazuje način na koji se ovaj problem umjetnički treći u vidu govora naslovnog ljubavnika, lovočuvara, Olivera Parkina:

Dabogme! A drugi momci? 'Oće li oni svi nać žene s parama da ih podignu i postave na svoje noge? Oni moraju da rmbače do Sudnjega dana, i njihova sitnež poslije njih, bez imalo nade više no da su mrtvi. – Eto, taj Bil, on je dobar momak i nije prgav ko ja. Ali su na nj ropski okovi, i on to zna, i to mu pojede svu kuraž. – Dabogme, treba da uteknem s parama od ženskinje! No šta je sa svim onim momcima koji nikad uteć neće, nikad, sve do onoga svijeta i poslije njega? Šta je s njima?⁵

(Raz)govor predstavlja najjasnije poprište za manifestaciju svih mogućih razlika između Parkina i ledi Četerli. U trenucima straha od napuštanja učmala udobnosti i sigurnosti koje joj pruža pripadnost višoj klasi, u čije klasifikaciono semantičko polje ulazi i njen muž Kliford i Regbi Hol, ledi Četerli se sa posebnom gorčinom prisjeća lovočuvarevih riječi, naročito akcentujući u svijesti njihovu sirovost i substandardno izvrtanje jezičkog sistema, što upućuje na njegovu dijametralnu udaljenost od svega onoga što predstavlja *njen* svijet. S druge strane, i sam Oliver Parkin naročito naglašava svoju nepismenost i neobrazovanost kada se sukobi sa svojom ljubavnicom, trudeći se da je što više isprovocira, i ostavlja utisak svojevrsne superiornosti i autonomije, kao da njegova nakaradna upotreba jezika odnosi pobjedu *prirodnosti* nad *civilizacijom*, pobjedu *instinktivnosti* nad *racionalnošću*. U takvim

⁵ “Ay! An’ t’ other chaps? Would they all find women wi’ money to pick ‘em up an’ start ‘em on their own? They’ve got to ding at it till Doomsday, and their children after them, with no more hope in it than if they was dead. – There’s Bill, he’s a nice chap an’ not touchy like I am. But he’s got the collar round his neck, and he knows it, and it takes the spunk out of him. – Ay, I should get away on a woman’s money! But what about all them chaps as’ll niver get away, niver, not till kingdom come an’ after? What about them?”, *Ibid.*, p. 224

trenucima trijumfa jezičke pogrdnosti, Parkin je sklon i sarkastičnoj kurtoaziji, te s osobitim naglašavanjem koristi ličnu zamjenicu *Vi*, za koju se, iako u engleskom jeziku nema terminološke razlike između ličnih zamjenica u drugom licu jednine i množine, po kontekstu i intonaciji ipak pouzdano zna da je govornik koristi da bi oslovio svoju sagovornicu s tobožnjim poštovanjem; Parkin time, u stvari, regresijom vaspostavlja stari sistem vrednosnih razlika njegovog i svijeta njegove ljubavnice.

Kompoziciono modelovanje

U ovom odjeljku rada pozabavićemo se kompozicionom strukturom romana, oslanjajući se na principe kompozicije jezičkog umjetničkog djela koje izlaže Jurij Lotman. Uporedo sa tipološkim obilježjima kompozicije, pokušaćemo i da odgonetnemo kako je izvršeno prostorno strukturiranje teksta.

Da bi se definisale jasne prostorne strukture u fikcijskom svijetu, neophodno je utvrditi uslove pod kojima u romanесknom tkivu dolazi do *incidenta* (Lotman, 1976). Incident, kao dimenzija koja omogućava premještanje lika iz klasifikacionog polja u sižejno, počinje u trenutku kada saznajemo da je Kliford Četerli, suprug protagonistkinje romana, došao iz rata ranjen, te da je donji dio njegovog tijela ostao paralisan. U tom trenutku se počinje odvijati promjena u svijesti, u doživljaju života, kod same ledi Četerli, što se kasnije realizuje potpunim razvojem njene samosvijesti. Fikcijski svijet romana se dijeli na *dva semantička polja* (Lotman, 1976) – prvo, *klasifikaciono*, kojem pripadaju Četerljevi i svi pripadnici tadašnje aristokratije⁶, i drugo, *sižejno*, koje se u vrednosnom smislu suštinski razlikuje od prvog. Drugim riječima, sižejnom polju pripada Oliver Parkin, lovočuvar, ljubavnik ledi Četerli, tajni kradljivac njene javne časti, šumski čovjek, prototipski nosilac primarnih impulsa. Svakako, istom klasifikacionom polju pripadaju i svi ostali pripadnici njegove fele – socijalisti, rudari, radnici, neobrazovani, sirovi, brutalni i brutalno marginalizovani od aristokratije. Semiotička *grаница* (Lotman, 1976) koja dijeli ova dva polja je neprobojna, ili se barem takvom podrazumijeva. Međutim, granicu prelazi upravo ledi Četerli, upuštajući se u vezu sa lovočuvarem, i na taj način od statičnog junaka poprima odlike *junaka-dejstvovaoca* (Lotman, 1976), čime počinje *siže* ovog romana. Ukoliko smo manje očekivali da je uopšte moguće da ledi Četerli ugrozi granicu na takav način, pa još afirmacijom karnalnog, tjelesnog principa, utoliko je veća *informativnost* teksta. Ovdje je korisno pomenuti i gospođu

⁶ Istim kružoku je, očevidno, pripadao i gro ondašnje javnosti koji je Lorensov roman doživio kao svojevrsnu uvredu. (*prim. aut.*)

Bolton, pa i Dankana Forbsa, i to u ulozi *pomoćnika dejstvovaoca*, što služi raslojavanju jedinstvene funkcije prelaska granice. Granica je i sasvim vidljiva u romanu – zaključuje se da je to *šuma*, ili, ako želimo biti krajnje precizni, *obod šume*. Svijetom šume i svijetom Regbi Hola se uspostavlja i princip prostorne organizacije narativnog koda ovog romana – on se zasniva na tipičnoj opoziciji *zatvoren-otvoren* (Lotman, 1976). Regbi Hol je domaćinstvo sa svim ugodnostima povlašćenih, ali za ledi Četerli ostaje *zatvoren* i u doslovnom i u prenesenom značenju, jer zatvara, zaptiva, zakiva i njenu individualnost, njenu prirodnost. On služi samo kao potvrda njene vlastite, dakle, učahurenosti, skučenosti i duše i tijela, s naglaskom na tijelu, s obzirom na to da dijalektičko jedinstvo narativnog koda *Ljubavnika ledi Četerli*, kako je već naznačeno, afirmaže princip tjelesnosti. S druge strane, šuma je otvoren predio, mjesto gdje se otvaraju vidici protagonistkinje i u kojem se i odvija realizacija njene samosvijesti. Šuma je mjesto gdje je njen tijelo doživjelo ponovno rađanje, gdje je zasnovalo vlastitu, nezavisnu egzistenciju, dobilo sopstveni integritet. Životvornost koju, dakle, *tijelo i biće* ledi Četerli doživljavaju u *šumi* nije bila moguća u zatvorenosti aristokratskog Regbi Hola, niti ju je bilo moguće pronaći u odnosu prema suprugu-intelektualcu, kao ni u njegovim, nesumnjivo visprenim i učenim, raspravama o Rasinu i Prustu.

Po uzoru na suprotstavljenja načela opozicije Regbi Hol-šuma zasnovane su i sve ostale jedinice narativnog koda; odnosno, narativni kod romana se očituje u principu *binarnih opozicija*. Ako podemo od konkretnih ka apstraktnim, one bi bile: Kliford Četerli-Oliver Parkin; vladajuća klasa-rudari, radnici; aristokratija-socijalisti; duša-tijelo; Kultura-Priroda; razum-instinkt.

Odnos između dva pomenuta polja u romanu obiluje konfliktom, koji, u stvari, i čini određeni tekst informativnim. Sve što je u klasifikacionom polju, tj. u svijetu aristokratije, intelektualaca, rafiniranih, dubokomislenih i često suvoparnih refleksija, u svijetu siromašnom sirovom ljudskom snagom i instinktom nemoguće, nedostupno i nepoželjno, moguće je, dostupno i poželjno u sižejnom polju, u svijetu kojem pripadaju neugledni rudari, radnici, zagovornici *ploti i principa tjelesnosti*, za koji se, u konačnici, opredjeljuje i ledi Četerli.

Zaključak

U radu smo pokušali putem analize organizacije narativnog teksta romana *Ljubavnik ledi Četerli* odgonetnuti, barem u kratkim crtama, njegov kompleksan epistemološki sistem. Polazeći od pripovjedačke situacije, koja u ovom romanu manifestuje pažljivo promišljenu nijansiranost koja doprinosi komunikabilnosti umjetničkog teksta, analizirali smo, prije svega, vrstu pripovjedača kako bismo utvrdili kakav medij stoji između teksta i čitaoca i u kojoj mjeri doprinosi kritičkom čitanju i razumijevanju romana. O pripovjedaču smo govorili i iz jednog drugačijeg ugla, ili, iz perspektive glasa, koji nam omogućava da sagledamo stepen prisustva – odnosno, odsustva – samog pripovjedača u priči, što nas je uputilo i na definisanje narativnih nivoa. Analizom fokalizacije i fokusa pokušali smo utvrditi način na koji se artikulišu informacije o cjelokupnom fikcijskom svijetu romana; u uskoj vezi sa navedenim je i analiza frazeološke tačke gledišta, koja ukazuje na različite vrednosne sisteme, različite doživljaje svijeta plastično predstavljene putem varijacija u upotrebi jezičkog standarda, odnosno substandarda. Konačno, analizu organizacije narativnog teksta smo zaokružili objašnjanjem problema kompozicionog modelovanja strukture romana, naročito se fokusirajući na podjelu fikcijskog svijeta na dva jasno razgraničena semantička polja, kao i na agresivan probor dobro utvrđene granice između ta dva polja od strane protagonistkinje romana, što istovremeno predstavlja realizaciju sjeća, ili, slobodnije rečeno, ostvarenje funkcionalnosti – odnosno, informativnosti – umjetničkog svijeta ovog romana.

Ljubavnik ledi Četerli je, svakako, morao da sačeka neke buduće generacije da bi se u potpunosti valorizovao njegov doprinos jednoj opštoj revoluciji koja je glorifikovala princip ploti, i to u tolikoj mjeri da pjesnik Filip Larkin, obilježavajući početne stihove svoje *Annus Mirabilis* (objavljena 1974. godine) sjećanjem na suđenje u vezi sa cenzurisanjem ovog romana, kaže da je baš u to vrijeme počela seksualna revolucija. U svakom slučaju, autor je pokušao da roman prikaže i dekadentne odnose koji su vladali među aristokratijom, naročito njenom mlađom generacijom. Zvanično je sve bilo podređeno javnom moralu i njegovim čuvarima, dok se iza takve pojavnosti krila mnogo složenija farsa koju su bilježile međusobne prevare, prljave spletke i truo sistem vrijednosti. U Lorensovom objelodanjivanju takve faršične prirode establišmenta, kao i u naglašenom *usmišljavanju* principa tjesnosti, vjerovatno i jeste najveći doprinos ovog djela.

Literatura:

- Lawrence, David Herbert, *The First Lady Chatterley*, Harmondsworth: Penguin Books, 1973.
- Lotman, Jurij, *Struktura umetničkog teksta*, Beograd: Nolit, 1976.
- Marčetić, Adrijana, *Figure pripovijedanja*, Beograd: Narodna knjiga / Alfa, 2003.
- Štancl, Franci, *Tipične forme romana*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1987.
- Uspenski, Boris, *Poetika kompozicije, semiotika ikone*, Beograd: Nolit, 1979.
- Ženet, Žerar, *Figure V*, Novi Sad: Svetovi, 2002.

Gordana KUSTUDIĆ

ORGANIZATION OF THE NARRATIVE TEXT IN *LADY CHATTERLEY'S LOVER* *Summary*

The paper deals with the analysis of the structural organization of the artistic text of *Lady Chatterley's Lover*, starting from determining the type of the narrative situation and the type of narrator as a moderator between the text and the reader. We therefore rely in particular on the terms introduced into narratology by Franz Stanzel, such as *narration-report*, *stage presentation*, and *personal mediator*. The analysis is further deepened by defining the realization of *voice* in a literary work, in the sense in which Gerard Genette explains it. We are thus trying to determine the degree of *presence* or *absence* of the narrator within the story and narration, and indicate a kind of merging of voices of both a *homodiegetic* and a *heterodiegetic* narrator in the novel. A special section of the paper is dedicated to the analysis of *focalization*, which is supposed to show how the informativeness of the artistic text is articulated, to which the emphasized function of the *phraseological plane* especially contributes. Finally, the paper concludes with an analysis of the problem of *compositional modeling* of the fictional world, where Juri Lotman's terminology serves as a theoretical starting point. Here we pay special attention to Lotman's division of the literary world into *two semantic fields* with the *semiotic border* between them which is to be crossed in order for the *plot* to be developed.

Keywords: D. H. Lawrence, *Lady Chatterley's Lover*, narration-report, stage presentation, personal mediator, voice, homodiegesis, heterodiegesis, focalization, semiotic border, hero

RASPRAVE I ČLANCI II

Svein MØNNESLAND
Univerzitet u Oslu

NACIONALIZIRANJE JEZIKA

Pozitivno je da se standardni jezik jednog naroda oslanja na kulturnu baštinu i jezičke specifičnosti. Zato su standardni jezici najčešće nacionalni jezici, švedski jezik je jezik švedske nacije, hrvatski jezik je jezik hrvatske nacije itd. Ima međutim, pokušaja da se forsira uvođenje nacionalnih specifičnosti, pa se taj postupak može nazvati nacionaliziranje jezika. Takvi pokušaji mogu doći od pojedinaca ili organizacija, ali da bi uvođenje promjena bilo efikasno treba da dolazi od države. Često je cilj nacionaliziranja jezika da se književni/standardni jezik što više razlikuje od drugog jezika.

Teško je utvrditi u pojedinim slučajevima da li forsirano uvođenje nacionalnih specifičnosti doprinosi bogatstvu jezika ili predstavlja smetnju. Treba svakako uzeti u obzir odnos norme i uzusa, kao i sukob novoga i tradicije. Pozitivno je bilo postepeno uvođenje norveških crta u književni/standardni jezik u 20. stoljeću za razliku od danskih, ali pretjerano uvođenje specifičnih norveških crta oko 1950. dovelo je do oštreljivih sukoba. U takvim situacijama oni koji se protive novim nacionalnim crtama mogu se okarakterisati manjim patriotama, ili čak narodnim izdajnicima. Na južnoslovenskom području bilo je mnogo primjera nacionaliziranja jezika, od uspjelih – uvođenje jezika Vuka Karadžića u Srbiji, do neuspjelih, kao što je početkom 90-ih pokušaj uvođenja etimološkog pravopisa u Hrvatskoj. U radu će se porebiti razni primjeri nacionaliziranja jezika sa kratkim osvrtom na situaciju u Crnoj Gori.

Ključne riječi: nacionaliziranje jezika, nacija i jezik, jezička politika, vrste promjena i rezultati

1. Jezička politika

U nekim zemljama jezička politika se ograničava na minimalno mijenjanje od strane države – na primjer na očuvanje jezika od engleskog uticaja,

ili osiguranje prava jezičkih manjina. U drugim pak, zemljama je standarni/književni jezik predmet promjena, manje ili više radikalnih. U ovom radu bavićemo se uporednom analizom većih promjena / standardnog književnog jezika. Obrazlaganje takvih promjena uvijek ima veze sa nacijom i opravdanjem da su te promjene potrebne za nacionalnu kulturu, s težnjom da književni jezik bude što više "nacionalan". Zato se takve promjene mogu nazvati nacionaliziranje jezika. Promjene mogu pokrenuti:

1. Pojedinci. U starije vrijeme nisu uvijek političari, već pojedini lingvisti pokretači promjena, a društvo je prihvatalo promjenu. Primjeri su Vuk Karadžić u Srbiji, Ljudevit Gaj u Hrvatskoj i Ivar Aasen u Norveškoj.
2. Jezičko vijeće (za njegovanje jezika i jezičko planiranje). Članovi su stručnjaci, a imenovani su od strane ministarstva. U skandinavskim zemljama postoje takve institucije, ali s nešto različitim zadacima. U Norveškoj je cilj prije svega normiranje, dok je u Švedskoj zadatak više deskriptivan nego preskriptivan.
3. Akademija nauka. U Francuskoj Akademija kontroliše jezičku normu.
4. Političari (vlada, ministarstvo, parlament). Treba, međutim, razlikovati totalitarna i demokratska društva promjena ,kada je u pitanju uvođenje .u standardni jezik

2. Razne vrste promjena književnih jezika

Možemo razlikovati razne vrste promjena književnih jezika:

- Uvođenje novoga jezika ili pisma.
- Ujedinjenje različitih normi.
- Demokratizacija (približavanje govornom jeziku).
- Odbrana čistoće (purizam).
- Tradicija.
- Razlikovanje od drugog jezika.

2.1. Uvođenje novog jezika ili pisma

Najradikalniji potez jedne države je osnivanje novog jezika. Primjer je makedonski jezik, koji je kodifikovan tek od 1945. godine. Ranije nije bilo standardnog makedonskog jezika.

Dosta radikalna promjena je i promjena pisma. Ima više primjera da je jedna država prešla s jednog pisma na drugi, zbog političkih razloga. Mustafa Kemal Ataturk naredio 1928. godine da turski pređe s arabice na latinicu. Moldavski je prešao sa cirilice na latinicu 1989. godine. Međutim, kad je

srpski polako prelazio od samo cirilice na suživot latinice i cirilice tokom 20. stoljeća, to je bio prirodni razvoj, a ne politička odluka.

2.2. Ujedinjenje

Ujedinjenje je proces izbora jedne norme kad postoje konkurentne norme. U mnogim jezicima postoji želja da narod ima samo jednu zajedničku normu. Razlozi za takvu želju mogu biti različiti. Neki primjeri jesu albanski i hrvatski. Enver Hodža je 1972. godine izabrao toskijski, a ne gegijski dijalekat za osnovicu standardnog albanskog jezika. Umjesto dva književna jezika albanski je dobio jedinstvenu normu. Ljudevit Gaj je 1836. godine izabrao štokavski ijekavski, a ne kajkavski. Ne samo da je kajkavska tradicija ukinuta, već i štokavska ikavska tradicija, iako je borba za zajedničku hrvatsku normu dugo trajala.

Zbližavanje je proces na putu prema ujedinjenju. Ako je teško postići potpuno ujedinjenje, barem da se razlike smanje. Primjer predstavljaju srpski i hrvatski. Bečki književni dogovor iz 1850. godine je bio izraz želje da književni jezici budu što bliži. Novosadski dogovor iz 1954. godine je bio politički akt radi “bratstva i jedinstva” dvaju naroda. Drugi primjer je norveški. Bilo je jakih političkih pokušaja u periodu 1938–1961. da se *bokmaal* i *nynorsk* ujedine u zajedničku normu, zvanu *samnorsk*. Pokušaj nije uspio, te Norveška još uvijek ima dvije književne norme. Ali proces zbližavanja se nastavlja, sad bez političkih intervencija.

2.3. Demokratizacija

Demokratizacija je proces približavanja književnog jezika govornom. U mnogim zemljama postoji želja da književni jezik bude što sličniji govornom jeziku, iako u svim jezicima postoji razlika između književne norme i govora (dijalekata). Jedan očit primjer je grčki, gdje *dimotiki* (s elementima *katarevuse*) zamjenjuje *katarevusu* 1976. godine. Drugi primjer je srpski, koji je prešao od slavenoserbskog do reforme Vuka Karadžića, službeno 1864. godine. Drugi je slučaj sa srpskim jezikom kad je beogradsko-novosadska norma (ekavska) zamjenila ijekavicu. Akademija nauka je 1886. godine sankcionisala ekavicu.

Norveški je imao sličan proces demokratizacije kao u Srbiji sa Vukom Karadžićem, kad je stvorena nova norveška norma na osnovi norveških dijalekata, umjesto danskog jezika ili dansko-norveške norme (*bokmaala*). Taj

novi norveški književni jezik prvo se zvao *landsmaal*, zatim *nynorsk*, a tvorac je bio Ivar Aasen, od 1860-ih godina.

Proces demokratizacije je i ono što možemo nazvati norvežizacija *bokmaala*. Norveška norma *bokmaal* se tokom 19. stoljeća razvio od skoro čistog danskog na normu koja zadržava mnogo crta govornog norveškog jezika. Zato su danas norveški i danski dva standardna jezika s dosta razlika.

2.4. Odbrana čistoće (purizam)

U mnogim jezicima postoji želja da jezik bude što “čistiji”, što uglavnom znači bez (suvišnog) stranog utjecaja. Tendencija prema purizmu je načito izražena u jezicima koji su bili izloženi jakom stranom uticaju, ponekad u tolikoj mjeri da je sam jezik ugrožen. Međutim, postoji i purizam koji proizlazi iz političkih razloga, a da jezik nije “ugrožen”. Purizam može biti drag ili jak. Najjači purizam nalazimo na Islandu, jer islandski jezik uopšte nema riječi stranog porijekla. Purizam je imao i norveški *nynorsk*, jer je trebalo izbjegavati danske riječi, te i riječi stranog, često njemačkog, porijekla. Međutim, *nynorsk* je mnogo manje puristički od islandskog.

Drugi primjer purizma smo imali u turskom jeziku, kad se desilo čišćenje jezika od riječi perzijskog i arapskog porijekla. Hrvatski je bio izložen purizmu u 19. i 20. vijeku. Iako Bogoslav Šulek nije uspio očistiti hrvatski od stranih riječi sa svojim rječnicima u drugoj polovini 19. stoljeća, hrvatski je, braneći se protiv njemačkog uticaja, postao prilično purističan. Novi talas purizma u Hrvatskoj nakon raspada Jugoslavije više je izraz želje zarazljivanjem od srpskog jezika.

2.5. Razlikovanje

Cilj promjena može biti razlikovanje od drugog (bliskog) jezika, radi afirmacije posebnog nacionalnog jezika. Takav proces može nastati kao reakcija protiv zbližavanja. To vidimo u Hrvatskoj kad je proces razlikovanja reakcija na srpsko-hrvatski period zbližavanja. Radi razlikovanja mogu se uvesti i neologizmi. Primjer je hrvatski jezik u periodu 1941–1945. i 1990-ih godina. Ustaške vlasti su uvele mnogo neologizama da bi se hrvatski razlikovalo što više od srpskog. To je druga vrsta procesa od demokratizacije, jer nove riječi nisu poznate u govorima. Radi se djelimično o purizmu, kad se srpske riječi zamjenjuju hrvatskim, a djelimično o tradiciji, kad se ponovo uvode stare riječi. Međutim neologizmi nisu “demokratski”, jer su ponekad skoro nerazumljivi, dok ne budu u opštem opticaju.

Drugi primjer razlikovanja je bosanski, kad se nakon 1992. godine provelo uvođenje “novih“ turcizama i slova *h* u nekim riječima. Doduše, u bosanskom se djelimično radi o demokratizaciji, jer se turcizmi upotrebljavaju u govornom jeziku, te riječi sa glasom *h*, kao *kahva*.

2.6. Tradicija

Promjene mogu imati kao cilj da se književni jezik drži starijih tradicija. Književni jezici su po prirodi konzervativni, često zadržavaju elemente koji su već zastarjeli u govornom jeziku. Briga za tradiciju može biti pozitivna, ali može i biti izraz konzervativnih stavova protiv demokratizacije književnog jezika.

Ima dosta primjera da je promjena provedena radi tradicije. U grčkom jeziku Hunta je uvela *katarevusu* u periodu 1967. do 1976. godine. Dakle, stariji oblik, koji je sličniji klasičnom grčkom jeziku je zamijenio *demotiki*, koji je dalje od tradicije. U srpskom jeziku rećirilizacija posljednjih godina jeste pokušaj da se srpski jezik vrati tradiciji, ali naporu nisu potpuno uspjeli. U hrvatskom jeziku je bio pokušaj uvođenja etimološkog pravopisa u 1990-im godinama, ali nije uspio. Međutim, uvođenje starije terminologije (iz austrijskog doba) provedeno je s uspjehom u hrvatskom jeziku.

I u norveškom jeziku vidimo da tradicija igra važnu ulogu u promjeni norme. Danas *bokmaal* ima konzervativniju normu nego u periodu poslije Drugog svjetskog rata. Najkonzervativnija norma, često nazvana *riksmaal*, pobijedila je na račun radikalne norme, što znači norma koja je bliže *nynorsku* i govorima. Konzervativna norma je reakcija na (forsirano) zbijavanje s *nynorskem*.

3. Opseg promjena

Promjena književnog jezika može biti totalna, znatna ili ograničena. Kad je *totalna*, imamo manje-više nov sistem. Takav primjer je izbor štokavskog mjesto kajkavskog. *Znatna* promjena obuhvaća znatan dio jezične strukture, leksike i/ili gramatike. Takav je primjer kad su Hrvati prihvatali Vukovu normu od 1890-ih godina umjesto starije hrvatske tradicije. *Ograničena* je promjena kad ima mali uticaj na strukturu, ali je uočljiva i simbolična. Jedan takav primjer može biti prelaz s ijekavskog na ekavski u srpskom jeziku.

4. Rezultat promjene

Za ocjenu razultata promjene i njihovo prihvatanje od korisnika, treba razlikovati demokratska i nedomokratska društva. U demokratskom društvu promjena može biti prihvaćena od cijelog društva, odmah ili s vremenom. Može biti otpora prema promjeni, kao kad su u Norveškoj izbile jake demonstracije 1950-ih godina protiv forsiranog zblžavanja. Ima i slučajeva kada jeforsirana promjena provedena uglavnom u službenoj sferi, dok mediji i književnici nastavljaju sa starom tradicijom, bez obzira na službenu normu. Ima i slučajeva da je promjena vremenom uništena, zbog otpora i neslaganja među “običnim ljudima“.

U autoritarnom ili totalitarnom režimu država odlučuje normu za cijelo društvo bez diskusije. Takvih slučajeva ima dosta. Staljin je odredio normu u Sovjetskom savezu, a Franko u Španiji. I u Titovoj Jugoslaviji je bilo političkih intervencija, ne samo radi normiranja, već i u konkretnim slučajevima. Zabranjeni su rječnici, Moskovljevićev u Srbiji i pravopis “Londonac“ u Hrvatskoj.

5. Nedavna promjena crnogorskog književnog jezika

Kako ocijeniti, u okviru datih razmišljanja o nacionaliziranju jezika, pokušaj da se uvede nova norma crnogorskog jezika, s uvođenjem dva nova slova? Može se reći da je u pitanju demokratizacija, jer ti glasovi postoje u govornom jeziku. U svakom slučaju je državna intervencija (od ministarstva), a ne prirodnji razvoj. To je ograničena promjena, ali uočljiva. Razlog što je došlo do te promjene očito je razlikovanje od srpskog. Promjena je samo djelimično prihvaćena.

6. Zaključak o nacionaliziranju jezika

Od svih nacionalnih simbola (zastava, himna, praznik) jezik je, takođe bitan simbol nacionalnog identiteta veoma. Takav osjećaj prema nacionalnom jeziku potiče od doba nacionalnog romantizma. Herder (1744–1802) je izjavio da je “jezik duša nacije”. U doba nacionalizma, u drugoj polovini 19. stoljeća, nastala je ideja: “Ako je posebna nacija, treba imati i poseban jezik”. Simbolična funkcija postaje važnija od komunikativne funkcije jezika. Zato ne treba pretjerivati u nacionaliziranju jezika. Ako postoji književni jezik koji dobro funkcioniše, dodatno nacionaliziranje može dovesti do zbumjenosti i podjele nacije.

Svein MØNNESLAND

NATIONALIZATION OF A LANGUAGE
Summary

The article deals with language nationalization, which is understood as the process of introducing the changes in the standard / literary language. These changes have been justified and explained by the need for the standard language to be as "national" as possible. The paper reveals who can initiate the nationalization of a language along with the types of changes in standard / literary language existing in practice. When it comes to the scope of the alternations undertaken in this process, the author explains that they can be total, significant, or limited, giving examples for each one. Whether the changes to the standard language will be accepted or not depends on whether they are democratic or totalitarian social systems. The author, also, briefly refers to the nationalization of the language and the introduction of changes in the norm of the Montenegrin language.

Keywords: nationalization of a language, nation, and language, language policy, types of changes and their results

Milena MRDAK-MIĆOVIĆ

Filološki fakultet Nikšić

Univerzitet Crne Gore

MLADI I FORME UČTIVOSTI: UTICAJ MODERNIH NAČINA KOMUNIKACIJE NA SAVREMENI JEZIK MLADE POPULACIJE U CRNOJ GORI

U radu se govori o uticaju modernih načina komunikacije na savremeni jezik mlade populacije u Crnoj Gori. Jedan od najznačajnijih ciljeva istraživanja odnosi se na razloge, kao i na načine na koje mladi ljudi koriste komunikaciju putem interneta. Istraživanje o formama učtivosti za kojima posežu mladi u Crnoj Gori sprovedeno je u dvije odvojene etape, u februaru i martu 2013. godine i u maju i junu 2017. Problem istraživanja postavljen je u formi istraživačkog pitanja: *Kakav je stav mladih u Crnoj Gori prema pisanoj i usmenoj internet komunikaciji i za kojim formama oni najčešće posežu kada se obraćaju putem interneta?* Dobijeni rezultati ukazuju na to koje forme najčešće koriste ispitivane grupe, te da li je došlo do nekih promjena u savremenom jeziku mladih u opsegu od četiri godine. Sagledavajući rezultate istraživanja koja smo sproveli zaključujemo da se savremeni jezik, odnosno onaj koji koriste mladi ljudi u Crnoj Gori umnogome promijenio pod uticajem novih načina komunikacije, upotrebe društvenih mreža i različitih aplikacija. Rezultati pokazuju da mladi u jeziku postaju afektivniji, ali i nestrpljiviji da u što kraćem roku pošalju poruku sagovorniku, a, takođe, ukazuju na značajne promjene u jezičkom ponašanju djevojaka koje kao da postaju nestrpljivije te u komunikaciji posežu za netentativnim i afektivnim formulama i to bez obzira na sredinu iz koje dolaze.

Ključne riječi: forme učtivosti, savremeni jezik, mlada populacija, komunikacija

1. Uvod

Savremeni jezik se umnogome promijenio pod uticajem novih načina komunikacije, upotrebe društvenih mreža i različitih aplikacija. Ovaj efekat naročito osjećaju pripadnici mlade populacije, budući da su od najranijeg djetinjstva izloženi elektronskim uređajima i kanalima kreiranim posebno za njihovu zabavu. O uticaju savremene tehnologije na mlade, te posljedicama koje ona ima po kvalitet jezika za kojim posežu u svakodnevnoj komunikaciji, već se diskutovalo u okviru obavljenih istraživanja (Cleim: 1976; Perović: 2009; Radić-Bojančić: 2007), ali, smatramo, ne u dovoljnoj mjeri, naročito kada je u pitanju govorno područje Crne Gore, te smo, cijeneći da već obavljene i priznate studije treba potkrijepiti onima koje će se ticati Crne Gore i njenih govornika, obavili istraživanje koje se tiče baš ove, možda jezički najvulnerabilnije jezičke grupe, a uzimajući u obzir dinamični jezički kontekst u kojem odraštaju.

Opismenjavanje govornika jednog jezika podrazumijeva ne samo razvoj osnovnih jezičkih vještina, u prvom redu vještina čitanja i pisanja. Jednako važno jezičko obilježje predstavlja upotreba formi učtivosti koja se smatra prevashodno intuitivnim ponašanjem u procesu komunikacije (Milosavljević: 2007, Trbojević-Milošević: 2004). Ova vještina sporazumijevanja predstavlja važno obilježje upotrebe jezika od kojeg umnogome zavisi reakcija sagovornika, te i ishod samog razgovora. Stoga u radu istražujemo odnose, odnosno eventualne promjene stavova mlade populacije prema upotrebi formi učtivosti, te iznosimo rezultate istraživanja sprovedenog među ovom ciljnom grupom sa namjerom da se utvrdi da li su i u kojoj mjeri forme učtivosti markirane kao važne, te za kojim formama najčešće posežu u odnosu na parametre rod i mjesto boravka (urbana/ruralna sredina), te da li je došlo do promjene u stavovima po pitanju jezičkih navika u periodu od četiri godine, kada su istraživanja rađena.

Cilj ovoga rada jeste da pokaže da li nužno pripadnici jedne populacije, u ovom slučaju mlade, iskazuju učtivost na iste načine, pri čemu se ne smije prenebregnuti činjenica da se učtivost veoma često povezuje i sa nejezičnim ponašanjem govornika, a ne smiju se zanemariti ni stereotipni stavovi proistekli iz brojnih istraživanja sa kojima se započelo još u drugoj polovini prošlog vijeka (Bierwisch: 1971; Coates: 2004; Holmes: 1995; Milosavljević: 2007: 12, prema Janeva: 1984: 156). Istraživanja koju su sprovedena kako u Evropi (Kan: 2011; Milosavljević: 2007; Perović: 2009; Savić-Stanojević: 2012; Savić: 2012; Terkourafi: 2005; Vježbicka: 1985), kao i u svijetu (Murata: 1998), mahom su za cilj imala definisanje formi za kojima

govornici jednog jezika posežu prilikom obavljanja nekog od govornih činova, dok se tek neveliki broj lingvista odvažio da se pozabavi posebnim grupama govornika i diferencijacijom prema sociolingvističkim parametrima prilikom učtivog obraćanja sagovorniku (Johnson & Meinhoff: 1992 u Bucholtz: 1999; Jones: 2012; Maltz & Borker: 1982; Preisler: 1986).

2. Mladi i komunikacija

Učtivost se često povezuje sa jezičnim i nejezičnim ponašanjem određenih sociolingvistički marikanih klasa na različitim jezičkim nivoima, tako da se bjelkinje srednje klase smatraju, prema nekim istraživanjima (Coates: 2004, Holmes: 1995) pristojnjim od muškaraca (iako su istraživanja imala u fokusu isključivo forme negative učtivosti, bilo da je u pitanju uzimanje riječi¹ kao što su davanje i (ne)prihvatanje komplimenta ili iskazivanje žaljenja. Sa druge strane, pojedinim lingvistima od posebnog su značaja forme ljubaznosti u specifičnim jezičkim sistemima (Milosavljević: 2007, Savić i Stanojević: 2012), kao i sistemima u kontrastu (Can: 2010; Murata: 1998), dok autorke poput Kouts i Houmz u ovom fenomenu prepoznaju diferencijaciju po pitanju društvenog statusa tvrdeći da ne samo da postoje različite asocijacije na učtivost u zavisnosti od nečije klase ili pola, već se na uljudnost treba gledati kao na ključnu ulogu u održavanju klasnih i drugih razlika, potvrđujući nečiji društveni položaj. Međutim, smatramo da se fenomen učtivosti mora preispitati iz različitih perspektiva i u različitim sociolingvističkim grupama, a mladi govornici su oni koji su najizloženiji talasu društvenih promjena, koje neizbjegno povlače i one jezičke prirode. Mišljenja smo da izučavanje savremenog jezika zahtijeva jedan novi, sociolingvistički pristup koji će nam omogućiti da imamo uvid u savremene jezičke tendencije.

Generacija Z, ili postmilenijalci (ljudi rođeni poslije 1996. godine) odrasli su uz internet, koji im je najčešći "sagovornik" na dnevnoj bazi. Činjenica da oni koriste uniformisane jezičke forme, čiji se oblik stalno mijenja, odnosno pojednostavljuje kako bi komunikacija bila prije svega brža i efektnija, pokazuje kako je poznавanje onlajn stenograma stvorilo pojmove koje razumiju samo redovni korisnici platformi putem kojih oni komuniciraju, što neizbjegno upućuje na zaključak da upravo mladi ljudi mijenjaju jezik, iako to ne možemo sa sigurnošću tvrditi, budući da se jezikom mladih ljudi u Crnoj Gori lingvistica nije podrobnije bavila.

¹ Na engleskom: taking the floor – prim. aut., a prema Holmes, 1995;

Konstantan razvoj novih tehnologija uticao je na način na koji mladi čovjek posmatra svijet i realnost, a samim tim i na načine na koje on upotrebljava jezik kojim govori. Brzina i dostupnost informacija postale su važnije od njene sadržine, a jezik postaje i opstaje samo kao prateći element koji treba uprostiti i učiniti što ekonomičnijim i efektivnijim u cijelokupnom prenosu informacija. Dakle, mladi čovjek u društvu savremenih tehnologija, zapravo nikada nije sam i njegova se komunikacija sa svijetom nikada ne završava. U učionici će mu pažnju radije zaokupiti prezentacije, slike i grafikoni od pisanog materijala, te se ova situacija može preliti i na načine na koje komuniciraju sa svojim vršnjacima. Da li je svijet zaista postao globalno selo, te da li mladi ljudi prave razliku prilikom razgovora sa govornicima koji ne pripadaju njihovoj društvenoj grupi, te kako se obraćaju govornicima koji su u nadređenom položaju u odnosu na njih, pitanja su koja smo im postavili i pokušali da, donekle, proniknemo u tajne savremene komunikacije mladih.

Istraživanja rađena van granica Crne Gore, koja su u fokusu imala načine na koje mladi komuniciraju putem društvenih mreža uglavnom su se ticala upotrebe slenga koji se, po definiciji, koristi da bi se pokazala pripadnost određenoj grupi. Takva istraživanja rađena su od druge polovine XX vijeka, dakle, mnogo prije nego što je internet postao jedno, a često i jedino sredstvo komunikacije u životima mladih ljudi (Aldelman: 1976; Pei: 1952; Hudson: 1980) i ne zalaze dublje u problematiku učtivosti, niti struktura za kojima poseže mlada populacija, dok su druga rađena iz perspektive psihologije i sociologije i bave se načinima na koje mladi razmišljaju i komuniciraju, te porukama koje šalju sakriveni iza profila koji ne moraju nužno biti pravi (Livingstone: 2003; Gualmini: 2014).

3. Ciljevi istraživanja

Jedan od najznačajnijih ciljeva istraživanja odnosi se na razloge, kao i na načine na koje mladi ljudi koriste komunikaciju putem interneta. Iako pojedina istraživanja pokazuju da mladi smatraju da je komunikacija licem u lice najvažnije i najpodesnije sredstvo komunikacije (ACMA, 2008a), smatrali smo da bi bilo veoma korisno provjeriti navedene tvrdnje i uporediti ih sa stavovima mladih ljudi u Crnoj Gori danas. Sveprisutnost tehnologije u životima mladih zasigurno je bitno uticala na način na koji oni komuniciraju, a kako je istraživanje fokusirano na pisanoj komunikaciji, pitali smo ih, između ostalog i kakav je njihov stav prema porukama u odnosu na komu-

niciranje putem telefonskog razgovora. Već 2008. godine istraživanja sprovedena u svijetu pokazala su da mladi ljudi provode dvostruko više vremena pišući poruke (SMS, MMS), nego razgovarajući putem svojih mobilnih telefona (ACMA, 2008a). Istraživanja pokazuju da mladi ovaj način komuniciranja smatraju prije svega direktnijim i fleksibilnijim, upodobljenim savremenom načinu života (Suoranta et al, 2003; Wilska 2003), a kako je dokazano da je mobilni telefon apsolutno prisutan u životima mlađih ljudi, jasno je da se najaktuellerne promjene u razgovornom jeziku najjasnije očitavaju baš u komunikaciji ove društvene grupe. Autori (*ibid.*) dobru stranu ovog vida komunikacije, isprva, vide u tome što ona omogućava da se djeca povežu sa roditeljima u haotičnoj svakodnevici, da bi potom zaključili da mobilni telefon omogućava mlađim ljudima da postanu relativno slobodni i nezavisni, te da samostalno djeluju u svakodnevnom životu. Istraživanja pokazuju da djevojčice provode više vremena na internetu, angažovane u komunikacijskim aktivnostima, dok dječaci više vremena provodili igrajući igrice (ACMA, 2008b) ili pišući o njima. Naše istraživanje u fokus je stavilo ne samo odnos mlađih prema onlajn komunikaciji danas, već i jezičke formulacija za kojima mlađi govornici posežu, sa posebnim osvrtom na relativnu upotrebu glagolskih vremena i sistem modalnih glagola upotrebljenih prilikom valorizacije govornih činova.

4. Metodološki okvir istraživanja

Istraživanje o formama učitivosti za kojima posežu mlađi u Crnoj Gori sprovedeno je u dvije odvojene etape, u februaru i martu 2013. godine i u maju i junu 2017. Problem istraživanja postavljen je u formi istraživačkog pitanja: *Kakav je stav mlađih u Crnoj Gori prema pisanoj i usmenoj internet komunikaciji i za kojim formama oni najčešće posežu kada se obraćaju putem interneta.*

Osnovni metod je bio neeksperimentalan, organizovan kao anketno ispitanje na uzorku.

Anketa je sprovedena u pisanim oblicima. Za prikupljanje podataka korишćen je samostalno izrađen upitnik, u cilju analiziranja stavova mlađih prema savremenim načinima komunikacije, kao i kako bi se uočile one forme za kojim oni posežu prilikom učitivog obraćanja sagovorniku.

Broj ispitanika je u obje etape bio ujednačen i iznosio je po 90 ispitanika, od kojih je u prvoj etapi 52% bilo djevojčica, a 48% dječaka, dok su u drugoj etapi procenti bili potpuno izjednačeni. Upitnici su bili uniformni i obuhvatili su 20 pitanja podeljenih u tri grupe. Instrument je sadržao dio o

opštim podacima o ispitanicima, a to su, pol, godine starosti, opština u kojoj žive (urbana/ruralna sredina). Druga grupa pitanja odnosila se na stavove ispitanika o značaju koji savremene tehnologije imaju u njihovim životima, kada su dobili svoj prvi mobilni telefon, koliko im pomaže da budu u kontaktu sa porodicom i prijateljima, kao i koliko imaju strpljenja da se upuste u duge prepiske. Jedno od pitanja odnosilo se na stav koji mladi imaju prema pisanoj komunikaciji u odnosu na onu koja se izvodi usmeno, te putem kojih mreža i aplikacija najčešće komuniciraju i zašto su im pojedine “podesnije” od drugih. Ispitanicima su postavljena pitanja koristeći Likertovu skalu, od 1 ”uopšte se ne slažem” do 5 ”u potpunosti se slažem”. Treći dio istraživanja činila su poluotvorena pitanja u okviru kojih su ispitanicima ponuđene različite varijante za iskazivanje učtivosti u odnosu na sagovornika. U središtu našeg istraživanja bila je upotreba glagolskih vremena i modalnih glagola, sa ciljem da pokažemo da li su se jezičke navike mladih promijenile, u smislu da su pod utjecajem savremenih načina komuniciranja postali manje učitvi, odnosno direktniji, uslijed sve izraženije potrebe da jezički kontakt bude što brži i efikasniji.

Od ispitanika smo tražili da navedu vrijeme koje prosječno provode komunicirajući sa svojim vršnjacima, da bismo se, konačno, u finalnom dijelu upitnika informisali o tome za koje forme se najviše aktiviraju prilikom iskazivanja učtivosti. Dobijene rezultate posmatrali smo i uporedili u odnosu na parametre *pol* i *urbana/ ruralna sredina*, a spomenuti korpus je analiziran uz pomoć besplatnog softvera za korpusnu analizu *AntConc*. Dobijeni rezultati ukazuju na to koje forme najčešće koriste ispitivane grupe, te da li je došlo do nekih promjena u savremenom jeziku mladih u opsegu od četiri godine. Ograničavajući faktor u ovom radu je nedostatak statističkih podatka kada je u pitanju govorno područje Crne Gore, koje bi nam sa još većom preciznošću ukazalo razvojni put i promjene u savremnom jeziku mladih. Međutim, smatrali smo da bi ovo istraživanje bilo značajna polazna osnova za neka buduća, kojima bi se poređenjem pratile promjene u savremnom jeziku, koje najčešće prvo usvajači upravo mlada populacija.

Tabela 1. Struktura uzorka prema polu i sredini u kojoj žive govornici

Istraživanje sprovedeno 2013. godine	Broj ispitanika (N)		Procenti (%)	
Muški	43		47,7	
urbana/ ruralna sredina	23	20	53,48	46,51
Ženski	47		52,2	
urbana/ ruralna sredina	25	22	53,19	46,80
Istraživanje sprovedeno 2017. godine	Broj ispitanika (N)		Procenti (%)	
Muški	45		50	
urbana/ ruralna sredina	24	21	53,3	46,6
Ženski	45		50	
urbana/ ruralna sredina	22	23	48,8	51,1

5. Rezultati istraživanja

Rezultati do kojih smo došli obradom podataka ukazuju na to da – dok su se u okviru prve etape istraživanja mladi većinom (72%) izjasnili da im komunikacija služi kako bi bili povezani sa porodicom, novom etapom došlo se do rezultata koji ukazuje na to da mladi u internet komunikaciji prepoznaju neku vrstu slobode i načina da se osamostale od porodice, u čemu prednjače djevojke (62%), dok mladići i dalje ističu da im internet služi prevashodno za zabavu (59%). Iako su se u prvoj etapi istraživanja mladi, pogotovo oni iz ruralnih sredina, izjašnjavali da im je direktna komunikacija podesnija od pisane, taj se stav u sljedećoj etapi u potpunosti mijenja, jer se preko 81% djevojčica i 77 % dječaka izjašnjava pozitivno po pitanju pisane komunikacije, uz veliki broj komentara koji se tiču problema sampouzdanja koje je na znatno višem nivou onda kada ne moraju sagovornika gledati dok komuniciraju sa njim. Već smo naveli podatak da su istraživanja iz 2008. godine pokazala da mladi ljudi provode dvostruko više vremena pišući poruke (SMS, MMS), nego razgovarajući putem svojih mobilnih telefona (ACMA, 2008a). Rezultati druge etape istraživanja koje smo mi sproveli pokazali su da se mladi uglavnom služe pisanom komunikacijom (94% djevojčica i 89% dječaka), dok usmeno komuniciraju gotovo isključivo (95,7% od ukupnog broja ispitanika) sa starijim osobama i članovima porodice sa kojima je taj način ostvarivanja kontakta uobičajen.

Kada su u pitanju društvene mreže popularne kod mlade populacije, naše istraživanje pokazuje da raste popularnost Instagrama i Tik-Tok-a, u odnosu na nekada popularni Fejsbuk, i to bez obzira na sredinu iz koje govornici dolaze, uz opasku da je Instagram “*konkretniji i jezički štedljiviji*”, da “*nema potrebe za velikim polemisanjem*”, kao i da se “*fotografija kao sredstvo komunikacije*” prepoznaje, cijeni i priznaje, nekada i u većoj mjeri, nego poruke”. Posebno nam je bio zanimljiva usporedba – ocjena rečenice – *Emotikoni su izuzetno važan dio onlajn komunikacije* – koju je većina ispitanika u prvoj etapi ocijenila *djelimično se slažem*, da bi se u drugoj čak 87% ispitanika izjasnilo potpuno pozitivno u vezi sa njihovom upotrebom. Na pitanje da obrazlože stav ispitanici su kazali da *emotikon znači da im je izuzetno stalo do sagovornika i njegove reakcije, da se njime potvrđuje slanje poruke, kao i da, ukoliko samo odbiju poruku bez emotikona, tumače je kao hladnu i rezervisaniu*.

U okviru trećeg dijela ankete ispitanicima je ponuđeno da izaberu onu formu učtivosti koju bi upotrebljavali u situaciji kada mole, zahvaljuju se, izvinjavaju se ili čestitaju adresatu. Ova tri govorna čina izdvojili smo kao najfrekventnije u svakodnevnoj onlajn komunikaciji, a budući da su nam ranije rađena istraživanja ukazala da se prilikom izjavljivanja saučešća najčešće pribjegava upotrebi takozvanih *okamenjenih* formi, njihovom strukturon i, eventualnim, promjenama nijesmo se u ovom istraživanju podrobnije bavili. Ispitanicima je u oba navrata dato ograničeno vrijeme, do jednog minuta, da se odluče za formu koju koriste u praksi, kako bi ih naveli da reaguju intuitivno, bez predumišljaja. Naročitu pažnju posvetili smo promjenama u upotrebi modalnih glagola i tentativnih, odnosno netentativnih formi u okviru dva perioda i parametara *pol* i *urbana/ruralna sredina*.

Kada se sagledaju i uporede rezultati do kojih smo došli anketiranjem primjećuje se da su se kod govornog čina *molbe* u pisanoj formi za opciju *Obraćam Vam se molbom da...* odlučio mali broj ispitanika u obje etape istraživanja. Ova formalna struktura u okviru koje ne nalazimo niti potencijal niti preterit zabilježena je kod ispitanika iz ruralnih sredina, ali u veoma malom procentu u prvom istraživanju (7%), a za nju su se većinom odlučivali ispitanici muškog pola. Za formu *Molio/ la bih Vas da...* odlučilo se, prema rezultatima više ispitanika ženskog pola iz ruralnih sredina u prvoj etapi istraživanja, dok su u drugoj rezultati prilično ujednačeni. Upotreba najnetentativnijih formula, kreiranih putem prezenta glagola *htjeti, morati i željeti*, kao imperativna forma (*h)ajde* bilježi najveći porast, naročito kod ženske mlade populacije, čak i u ruralnim sredinama. Navedeno može da

bude posljedica globalne upotrebe interneta i društvenih mreža koja, praktično, briše barijere među govornicima, kada je mjesto stanovanja u pitanju. Takođe se uočava promjena u navikama ženske populacije koja postaje jezički agresivnija i manje tentativna nego što to rezultati pokazuju u okviru prve etape istraživanja.

Ukupni rezultati koje smo dobili, a tiču se govornog čina *izvinjenja* u okviru onlajn komunikacije mladih u Crnoj Gori, ukazuju na to da većina govornika zaobilazi formalne izraze, i to u znatno većem procentu, kažu rezultati istraživanja iz 2017. godine. Najkraće forme biraju u skoro jednakom visokom procentu svi mladi govornici, bez obzira na mjesto stanovanja, mada, opet, moramo primijetiti da je procenat djevojčica znatno veći. Iako rezultati kažu da najformalniju formulu *Molim te da mi oprostiš što...* češće koriste ispitanici muškog pola, procenat djevojaka koje će upotrebiti najkraću varijantu značajno je veći u rezultatima druge etape istraživanja.

Prilikom zahvaljivanja u pisanoj formi mladi govornici koji žive u urbanim područjima služe se tentativnijim izrazima od onih iz ruralnog konteksta. Muški govornici iz urbanih sredina se u 52% slučajeva odlučuju za često modalizovanu formu potencijala *Htio/Želio/bih da se zahvalim*, dok se djevojke ipak radije odlučuju za neformalno *Hvala/ što...* (62,5%). Prva etapa istraživanja pokazala je slične rezultate, ali su se muški govornici u nešto većem procentu odlučivali za direktnije i netentativne varijante.

Mlada ženska populacija iz ruralnih sredina u drugoj etapi istraživanja, a koja se ticala govornog čina *čestitanja* u većoj mjeri se, u odnosu na prvu etapu, odlučivala za tentativnije forme, dok momci u većini biraju najkraće i direktnije forme, mada se u rezultatima bilježi blagi pad upotrebe ovih formi. Urbana sredina je u prvoj etapi birala manje tentativne forme, uz napomenu da se promjene u jeziku očitavaju kroz govorno ponašanje ženske mlađe populacije koja postaje direktnija bez obzira na sredinu iz koje dolaze.

6. Zaključak

Sagledavajući rezultate istraživanja koja smo sproveli zaključujemo da se savremeni jezik odnosno onaj koji koriste mladi ljudi u Crnoj Gori umnogome promijenio pod uticajem novih načina komunikacije, upotrebe društvenih mreža i različitih aplikacija. Kako ispitanici i sami priznaju birajući specifične odgovore, ovaj efekat naročito osjećaju pripadnici mlađe populacije budući da su oni od najranijeg djetinjstva izloženi elektronskim uređajima i kanalima kreiranim posebno za njihovu zabavu što se reflektovalo i na jezičke formulacije za kojima sve češće posežu, iako su svjesni da one ne

pripadaju izvorno njihovom maternjem jeziku. Rezultati pokazuju da su mladi u jeziku postali afektivniji, ali i nestrpljiviji da u što kraćem roku posluju poruku sagovorniku, pri čemu se trude da je obilježe specifičnim emotikonom, kojim kao da dodatno potvrđuju emociju upakovana u jezički sadržaj. Rezultati, takođe, ukazuju na značajne promjene u jezičkom ponašanju djevojaka koje kao da postaju nestrpljivije te u komunikaciji posežu za nentativnim i afektivnim formulama i to bez obzira na sredinu iz koje dolaze. Pitanja koje se nameću i otvaraju za neka nova buduća istraživanja jesu: Šta se dešava sa mlađim čovjekom danas, Zašto je nesiguran u intenzitet poruke koju šalje, te ima potrebu da je dodatno potvrdi afektivnim izrazom, modalom ili emotikonom? Šta se dešava sa djevojkama u Crnoj Gori kada je u pitanju izražavanje odnosno idiolekt? Kako se desilo da su u periodu od četiri godine postale agresivnije u procesu komunikacije? Da li su ovo očekivani rezultati ili, ipak zvona za uzbunu koja najmlađi šalju na jedni mogući način – porukama kroz jezik?

Literatura:

- ACMA (2008a). Developments in Internet Filtering Technologies and Other Measures for Promoting Online Safety, February, Australian Communications and Media Authority, Canberra: ACMA http://www.acma.gov.au/WEB/STANDARD/pc=PC_311304.
- ACMA (2008b). Internet use and social networking by young people, September, Australian Communications and Media Authority, Canberra: ACMA http://www.acma.gov.au/webwr/_assets/main/lib310665/no1_internet_use_social_networking_yo_ung_people.pdf
- Adelman, C. (1976). "The Language of Teenage Groups." *They Don 't Speak Our Language*. Ed. Sinclair Rogers. London: Arnold.
- Bierwisch M. (1971). *Modern linguistics: its development, methods and problems*. The Hague: Mouton.
- Bucholtz, M. (1999). Review of *Language and Masculinity*, by S. Johnson & Ulrike Hanna Meinhof. *Language in Society*, 28(2), 308–312. <http://www.jstor.org/stable/4168934>
- Can, H. (2010). *A Cross-cultural Study of the Speech Act of Congratulations in British English and Turkish Using a Corpus Approach*. [Online]: <http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12613525/index.pdf>, (February 10, 2014)
- Coates, J.(2004). *Women, Men and Language*. London: Pearson Longman.
- Gualmini, A. (2014). *The ups and downs of child language: Experimental studies on children's knowledge of entailment relationships and polarity phenomena*. Routledge.

- Holmes, J. (1995). *Men, Women and Politeness*. London and New York: Longman.
- Hudson, K. *The Language of the Teenage Revolution*. London: Macmillan, 1980.
- Jones, M. A., A Creese (2012). *The Routledge handbook of multilingualism*. London: Routledge.
- Livingstone, D. J. (2003). *Computer models of the evolution of language and languages* (Doctoral dissertation, University of Paisley).
- Maltz, D., & Borker, R. (1982). A Cultural approach to male-female miscommunication. In J. J. Gumperz (Ed.), *Language and social identity*.
- Milosavljević, B. (2007). *Forme učitivosti u srpskom jeziku*. Beograd: Učiteljski fakultet.
- Murata, K. (1998). *Has He Apologised or Not?: A Cross-cultural misunderstanding between the UK and Japan in the Occasion of the 50th Anniversary of VJ Day in Britain*. *Pragmatics*, 501-513.
- Pei, Mario. *The Story of Language*. 1952. London: Alien and Unwin, 1966. See ch. 10 "Cant and Jargon," 181-89, esp. 183-84 and 188-89 on youth slang.
- Perović, S. (2009). *Jezik u akciji*. Podgorica: CID.
- Preisler, B. (1986). *Linguistic sex roles in conversation: Social variation in the expression of tentativeness in English*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Radić-Bojanić, B. (2007). *Neko za chat? Diskurs elektronskih časkaonica na engleskom i srpskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet i Futura publikacije.
- Savić, M (2012). *Politeness as an Element of Advanced Serbian EFL Students Communicative Competence*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu.
- Savić, S. (1993) *Diskurs analiza*, Filozofski fakultet, Novi Sad.
- Savić S. i D.Stanojević (2012). Oslovljavanje i pozdravljanje u srpskom jeziku: pregled istraživanja (1979-2011) u *Oslovljavanje i pozdravljanje u savremenim jezicima nacionalnih zajednica u Vojvodini*. Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine.
- Suoranta, J. (2004). *Children in the Information Society: The Case of Finland*. Peter Lang Inc., International Academic Publishers
- Terkourafi, M. (2005). "Beyond the micro-level in politeness research" in *Journal of Politeness Research I*, pp.237-262.g
- Trbojević- Milošević, I. (2004). *Modalnost, sud iskaz, epistemčka modalnost u engleskom i srpskom jeziku*, Filološki fakultet, Beograd.
- Wilska, TA. (2003). Mobile Phone Use as Part of Young People's Consumption Styles. *Journal of Consumer Policy* **26**, 441–463.
<https://doi.org/10.1023/A:1026331016172>

Milena MRDAK MICOVIC

YOUNG POPULATION AND FORMS OF POLITENESS: THE IMPACT OF
CONTEMPORARY WAYS OF COMMUNICATION ON THE LANGUAGE
OF YOUNG POPULATION IN MONTENEGRO

Summary

The paper discusses the impact of contemporary ways of communication on the language of the young population in Montenegro nowadays. One of the most important goals of the research is related to the reasons and the ways young people communicate on the Internet. The research was carried out in two separate stages, in February and March 2013, and in May and June 2017. The research problem was set in the form of the following research question: *What is the attitude of young people in Montenegro towards written and oral internet communication and what forms do they most often use when online.* The obtained results display the most often used language forms as well as the changes in the contemporary language used by young people in the range of four years. Looking at the results of the research, the author concludes that the modern language, ie the one used by young people in Montenegro nowadays, has changed significantly, influenced by the new ways of communication, particularly social networks.

Keywords: forms of politeness, contemporary language, young population, communication

Sanja ĆETKOVIĆ

Filološki fakultet

Univerzitet Crne Gore

ASPEKTI NERAVNOPRAVNOG POLOŽAJA UČESNIKA U DISKURSU POLICIJSKOG SASLUŠANJA

U ovom radu bavimo se nekim aspektima diskursa policijskih saslušanja i razmatramo probleme kao što su asimetrija moći učesnika u ovoj vrsti komunikacije, načine *postavljanja* pitanja, diskursne strategije kojima se policajci koriste u toku saslušanja u cilju utvrđivanja motiva i priznanja krivice koja bi se zasnivala na autentičnom poznavanju okolnosti u kojima je neki zločin izvršen. Razmotrićemo i neke verbalne strategije u službi izgradnje odnosa prisnosti između policajca i osobe koja se saslušava, kako bi se u što opuštenijoj atmosferi došlo do eventualnog priznanja.

Pokazaćemo da osumnjičeni u takvim uslovima može dati odgovore koji bi se značajno razlikovali od onih koje bi dao u drugaćijim okolnostima, u kojima se ne bi osjećao uplašeno ili ugroženo. Da bi neko bio autor, u punom smislu riječi, treba da ima potpunu kontrolu nad svojom izjavom, odnosno jezikom u njoj, da ga usmjerava onim tokom koji sam odabere. Svako priznanje dato pod pritiskom, zastrašivanjem ili manipulacijom može biti dovedeno u pitanje u pogledu vjerodostojnosti. Dešava se ponekad da postoji veliki raskorak u poimanju stvari, stilu interakcije ili kulturnim normama između pripadnika institucije s jedne strane i osumnjičenog s druge strane. U takvoj situaciji, policajac djeluje u okvirima uobičajenog kalupa institucije kojoj pripada koji ne uzima u obzir individualne osobnosti svakog pojedinog slučaja.

Ključne riječi: policijsko saslušanje, asimetrija moći, pitanja, tehnike za dobijanje priznanja

Uvod

Proces policijskog saslušanja i diskurs između jednog ili više policajaca koji obavljaju saslušanje i osumnjičenog za određeno krivično djelo ima ključni značaj za ishod samog krivičnog postupka. Što se policije tiče, formalno saslušanje predstavlja najbitniji momenat u istrazi. U daljem postupku, saslušanje ima značajnu funkciju jer samo po sebi predstavlja dokaz koji će biti prikazan na sudu, kao sastavni dio dokaza tužilaštva. Stoga, sve što se izgovori za vrijeme saslušanja ima dva različita konteksta upotrebe: jedan u prostoriji gdje se odvija saslušanje, a drugi na sudu, pa tako i dvostruku funkciju: istražnu i dokaznu.

Policjsko saslušanje predstavlja samo jedan od različitih vidova ljudske komunikacije. Ljudi svakodnevno aktivno učestvuju u različitim tipovima komunikacije, kao što su razgovori sa prijateljima ili porodicom. Oni, međutim, učestvuju i u komunikativnim situacijama organizovanim na jednom drugaćijem nivou strukture, kao što je razgovor između nastavnika i učenika u učionici, ili razgovor između ljekara i pacijenta koji su po svojoj strukturi bliski policijskom saslušavanju. Glavna razlika između svakodnevnog razgovora i razgovora sa ovakvom strukturu jeste u tome što status učesnika u ovim drugima nije jednak. Tako ljekar ima viši status u odnosu na pacijenta, kao što ima i šef u odnosu na zaposlene, nastavnik u odnosu na učenike. Sa statusom ide i moć, a u konverzaciji moć implicira određena konverzacijalska prava i slobode. Osoba koja ima takvu moć može samostalno kontrolisati diskurs, uvoditi teme razgovora, postavljati pitanja, davati uputstva kojih se u toku razgovora treba pridržavati i sl.

Iako nam se može učiniti da se razlika između institucijskog i neinstitucijskog diskursa može odrediti intuitivno i logički, važno je poznavati njihove granice, jer se i jedan i drugi mogu javiti u okviru jedne iste interakcije. Dru i Heritidž (Drew and Heritage, 1992: 3) tvrde da je presudan faktor za određivanje jedne interakcije kao „institucijskog diskursa“ taj da je ona „u osnovi vezana za izvršenje nekog zadatka i da uključuje najmanje jednog učesnika koji predstavlja neku formalnu organizaciju“. Tako i diskurs policijskih saslušanja pripada ovoj kategoriji. Ovi autori dalje kažu da „institucionalizovanost interakcije nije određena okruženjem u kojem se odigrava. Ona je institucijska ukoliko je institucijski ili profesionalni identitet učesnika na neki način značajan za poslovne aktivnosti u kojima oni učestvuju“ (Drew&Heritage, 1992: 3).

Pored asimetrije moći među učesnicima u saslušanju postoji i asimetrija znanja koja može biti izražena u većoj ili manjoj mjeri. Dru (Drew,

1991: 22) ističe da „nejednaka distribucija znanja predstavlja [...] izvor asimetrije u skoro svakom institucijalizovanom okruženju: a naročito u onima u kojima predstavnici javnosti ili amateri nemaju pristup profesionalnom specijalizovanom tehničkom znanju o važnim organizacionim procedurama“. Doduše, ovaj autor kasnije pokazuje kako takva vrsta asimetrije može da bude obilježje i neinstitucijskog diskursa. Ovaj tip asimetrije u tipu institucijskog jezika koji je predmet našeg izučavanja ogleda se u tome što policajac, koji je profesionalno naučen pravnim značenjima različitih termina i formulacija, ima i specifičan način shvatanja neke situacije koji se zasniva na poznavanju pravnih principa koje je stekao u toku svoje obuke i iskustva i koji se odražavaju u njegovom diskurzivnom ponašanju. S druge strane, laici, koji nijesu upoznati sa pravnim okvirima koji se primjenjuju u toku saslušanja, nemaju neophodnu osnovu za građenje svog diskursa na odgovarajući način, pa tako ne mogu adekvatno odgovoriti izazovima pravnog konteksta sa kojim se susreću.

U ovom radu pozabavićemo se pojedinim aspektima policijskog diskursa u saslušanjima, tehnikama i jezičkim strategijama kojima se policajci ponekad služe ne bi li došli do priznanja krivice, kao i obilježjima ovog diskursa koji ga čine distinkтивnim u pogledu neravnopravnog položaja policajca i osumnjičenog prilikom saslušavanja.

Policjska saslušanja u funkciji dokaza

Saslušanje predstavlja veoma važan dio početne policijske istrage. Osumnjičeni može, u toku saslušanja, priznati svoju umiješanost u krivično djelo ili pak usmjeriti istragu u drugom pravcu. Svjedoci kao i drugi osumnjičeni takođe se saslušavaju u ovoj fazi prikupljaja dokaza i informacije dobijene na ovaj način mogu biti ključne u pogledu preduzimanja daljih policijskih akcija. Saslušanje čini osnovu za kasnije podizanje optužnice protiv osumnjičenog, koji od tog trenutka postaje optuženi.

Saslušanje se danas obično snima audio tehnikom, dok se video snimanje najčešće koristi samo u izuzetno važnim slučajevima. Od materijala sa audio trake zatim se dobija službeni transkript saslušanja i od tog trenutka interakcija sa određenog saslušanja je dostupna u dvije verzije: govornoj i pisanoj. U praksi se, ipak, sud više oslanja na pisanu verziju.

Tehnički gledano, stvarni dokaz jeste audio traka, a ne transkript, ali se transkripti smatraju prihvatljivim kao „kopije“ originalnog dokaza i kao taki se koriste u većini slučajeva, umjesto audio zapisa. Postoji praksa, naročito britanskih sudova, da se transkripti čitaju glasno ili čak izvode po ulogama, gdje policajac svjedok čita ono što je policija ispitivala, a predstavnik

tužilaštva čita ono što je na saslušanju izgovarao optuženi. Obično se tada rade poređenja onoga što je optuženi izgovarao tokom saslušanja, odgovarajući na različita pitanja, sa odgovorima koje je na slična pitanja dao na sudu, kako bi se utvrdila njegova dosljednost u datim odgovorima. Tužilaštvo će nastojati da ukaže na svaku nedosljednost u odgovorima kao znaka potencijalne krivice optuženog. Stoga je dokazna vrijednost saslušanja izuzetno značajna. Sljedećim primjerom ilustrovaćemo značaj koji se pridaje dosljednosti u odgovorima na pitanja u toku saslušanja i kasnije na sudu. Odlomak je preuzet iz službenog transkripta sa sudenja doktoru Haroldu Šipmenu (Dr Harold Shipman) koji nam je bio dostupan na internetu i predstavlja dio unakrsnog ispitivanja optuženog od strane tužilaštva:

Prosecutor: Now I am going to ask you please to look at what you told the police when they interviewed you in relation to Mrs. Mellor's medical history. Could you go please first of all to page 251. Page 251. Do you have it in front of you? We will just wait until everybody has it in front of them. Page 251, a third of the way down.

{...} You are aware that this document is an agreed transcript taken from a tape-recorded interview which is admitted to be accurate?

Shipman: It reflects what was said on the day, yes.

Prosecutor : Yes, and can be played if needs be. You don't dispute the content, that this accurately represents the interview do you?

Shipman: No.

[Counsel reads long extracts from the interview]

Prosecutor : {...} you were telling the police that she, page 251, 'She came back 10 days later to tell me about it again.' That's what it says page 251, 'She came back 10 days later to tell me about it again.' That is completely at odds, isn't it, with the evidence you have given this morning?

Shipman : No, I don't think it is.

Prosecutor : {...} Do you agree you gave one version to the police and a different one today?

Shipman : I agree that the version that was taken down in the police station is different from the one I said today, yes.

Prosecutor : Well why did you give a different version to the police to the one that you are giving today?

Shipman: Because today I am more sane.

Prosecutor: Today and in the days preceding today you have had time to concoct a false story, haven't you?

Shipman : No.

Prosecutor : You had not thought about this line of defence, had you, when you saw the police?

Shipman : I didn't realise I had to have a line of defence when I saw the police.

(ShipmanTrialtranscript, Day 34
www.theshipmaninquiry.org.uk/trialtrans.asp)

Iz primjera vidimo koliko je značajna dokazna uloga policijskog saslušanja. Tužilac je otkrio veliki raskorak između izjave koju je Šipmen dao dana kada je obavljeno saslušanje i one koju je dao, o istom događaju, određenog dana suđenja kada se odvijao ovaj razgovor. Boldvin kaže da je mnogo ispravnije posmatrati saslušanja kao mehanizme usmjerene na građenje dokaza a ne kao sredstva kojima se dolazi do istine (Baldwin 1993: 327). Direktnim poređenjem onoga što je rečeno u toku saslušanja sa onim što je rečeno na sudu pretpostavlja se da će osoba koja govori istinu dati bukvalno istu verziju događaja u oba slučaja, iako su pitanja postavljali različiti ispitivači, pred drugačijom publikom, u drugačijem kontekstu i nakon značajne vremenske pauze. Međutim, nerealno je očekivati da ovi faktori ne mogu da imaju uticaja na date odgovore.

Važeći sistem policijskog saslušavanja u demokratskim državama podrazumijeva idealan scenario u kojem policajac postavlja pitanja o nekom incidentu, a osumnjičeni, odgovarajući na ta pitanja, ima priliku da kaže što god želi. Međutim, ako se u obzir uzme priroda interakcije u saslušanju, gdje je jednom učesniku dodijeljena uloga ispitivača, a drugom uloga onoga ko na postavljena pitanja odgovara, u kombinaciji sa vrlo nejednakim odnosima moći među učesnicima, ovaj idealni scenario teško može da funkcioniše.

Značajno obilježje diskursa policijskih saslušanja jeste da se on ne odvija samo u prostoriji za saslušanje, već se reproducuje i mijenja sam njegov kontekst od te prostorije do sudnice i tako saslušanje postaje dio jednog šireg procesa. Različiti konteksti primjene ovog diskursa podrazumijevaju postojanje različite publike u svakom novom kontekstu: od one koja je prisutna na samom saslušanju, preko advokata koji se pripremaju za slučaj na sudu, do sudije i članova porote u sudnici. Uspješnost saslušanja umnogome zavisi od toga koliko će učesnici u njemu uspjeti da odgovore na zahtjeve različite publike. Policajac koji obavlja saslušanje je, iz ugla osumnjičenog, primarna publika, jer je on dio tima koji istražuje konkretno krivično djelo i direktno je uključen u odlučivanje o tome da li će osumnjičeni biti pritvoren i da li će se protiv njega voditi krivični postupak. Istovremeno, osumnjičeni mora voditi računa i o drugoj publici koja je i fizički i vremenski drugačije pozicionirana u odnosu na mjesto i vrijeme saslušanja. Policajac koji obavlja saslušanje takođe je u teškoj poziciji: on je istovremeno posrednik i primarna publika osumnjičenog. Njegova uloga trebalo bi da pretpostavlja neutralnost, ali je njegova institucionalna pozicija, koja potiče od činjenice da je on sam pripadnik policije, sve samo ne neutralna. Policajac je neprekidno svjestan snimanja razgovora i sudskog postupka koji može da uslijedi iz tog saslušanja. Njegov odnos sa budućom publikom u sudnici je drugačiji: oni

pripadaju istom institucionalnom sistemu i dio njegove profesionalne uloge čini svijest o tome da saslušanje treba da ima funkciju dokaza u krivičnom postupku. U tome je bitna razlika u pozicijama osumnjičenog i policajca koji ga saslušava. Pogledajmo sljedeći primjer:

P: Okay Mohamed, do you agree that there is no other person in the interview room?

S: Yes.

P: Just myself, Federal Agent Thompson and yourself.

S: Yeah.

Možemo zaključiti da je u ovom primjeru ispitivačevu pitanje potpuno redundantno gledano iz ugla policajca koji saslušava, njegovog kolege koji prisustvuje saslušanju i samog osumnjičenog. Ovakvo pitanje u stvari je metod za informisanje buduće publike koja će imati priliku da čuje detalje sa ovog saslušanja i ima za cilj da na zvaničnom snimku budu dokumentovani svi detalji koji bi bili relevantni za sud.

Uspostavljanje kontrole i željene teme razgovora u saslušanjima

Policjski diskurs često je usmjeren na postizanje i održavanje kontrole pravca u kojem se interakcija u toku saslušanja odvija. Kako bi se ta težnja bolje razumjela, treba znati da u procesu sakupljanja podataka policija nastoji da se usredsredi na bitne informacije koje uključuju utvrđivanje motiva, prilike za izvršenje kaznenog djela, namjere da se to djelo izvrši, njegovo pripremanje i planiranje, kao i poznavanje detalja sa mjesta zločina, utvrđivanje identiteta osumnjičenog i eliminacija greške ili slučajnosti. Ovakvi karakteristični ciljevi koje imaju policijski službenici u procesu saslušanja osumnjičenog prisutni su u brojnim dokumentima koji policiji ukazuju na postojanje obrasca u dokaznom postupku u saslušanju (tzv. *'rules of evidence'*¹).

Govoreći o diskursu moći Ferkraf (Fairclough, 1989: 44-47) ovakav tip usmenog diskursa koji se prepozna i odigrava i u policijskom saslušanju naziva diskursom „oči u oči“ (*face to face discourse*), gdje imamo neravноправne učesnike odnosno situaciju koju ovaj autor naziva „nejednaki susret“ (*unequal encounter*). Ferkraf tvrdi da osoba koja ima moć u takvoj situaciji kontroliše i usmjerava doprinos podređenog učesnika. Ispitivač koji je u nadređenoj poziciji to čini tako što sprječava drugu stranu u diskursu (u ovom

¹ Federal Rules of Evidence, http://en.wikipedia.org/wiki/Federal_Rules_of_Evidence

slučaju osumnjičenog) da ponavlja stvari koje je već rekao ili da govori o onima koje su suvišne i nebitne za temu i da ga navede da kaže upravo ono što se od njega traži.

Primjerima ćemo ilustrovati i analizirati neke od zadataka koje policajski službenici imaju u toku jednog saslušanja, odnosno načine na koje se pokušavaju prikupiti relevantne informacije. Na taj način možemo steći uvid u oblike na koje se zahtjevi ovakvih zadataka koje policija ima manifestuju u jeziku policijskog službenika koji obavlja saslušanje. Bavimo se, dakle, nekim aspektima policijskog posla koji promovišu jedno specifično verbalno ponašanje a koji su motivisani zahtjevima konteksta upotrebe. Svi ilustrativni primjeri u daljem tekstu jesu stvarni podaci. Transkripti sa saslušanja osumnjičenih pronađeni su na različitim internet stranicama ili preuzeti iz nekih objavljenih radova kao što su Newbury and Johnson (2006), Gibbons (1994), i Auburn, Drake and Willig (1995).

Utvrđivanje motiva za izvršenje krivičnog djela

Kada policajac koji ispituje osumnjičenog postavi pitanje: *And what made you do it?*, on ili ona direktno pokušavaju da ustanove motiv za izvršenje krivičnog djela. U narednom odlomku sa saslušanja, u kojem se pokušava utvrditi motiv, ilustrujemo način „upravljanja temom“ koji bi bio priличno neuobičajen ili neprimeren u nekom drugom kontekstu interakcije.

P: John*² it was a brutal attack on that girl.

S: I know.

P: On little Kate*. **I want to know why you did it, I want to know what made you do it.**

S: I didn't do it.

P: **If we knew why you did it and what made you do it** well perhaps we could understand, but the way things stand we cannot fathom out the reason behind it, are you listening to what I'm saying?

S: Yes.

P: Well wouldn't you feel better **if you told us what it was all about?**

S: I didn't kill her.

P: And **what made you do it?**

S: I didn't kill her.

Policajski službenik postavlja pitanja kojima se eksplicitno pokušava utvrditi motiv ubistva jedne mlade djevojke, koristeći se više puta varijantama pitanja *what made you do it*. Ovaj odlomak ilustruje i neke duge pojave

² Zvjezdicom su označeni pseudonimi i druge izmjene originalnih imena

netipične za druge kontekste interakcije, uključujući neumorno ponavljanje jednog istog pitanja i ispitivačeve odluke da ignoriše činjenicu da ovakvo pitanje uključuje direktnu pretpostavku koju osumnjičeni, isto tako direktno, uzastopno negira.

Presupozicija u pitanjima namijenjenim utvrđivanju motiva jeste da se nešto dogodilo, odnosno nije dogodilo. U jasnim slučajevima osnova za tajne pretpostavke postoji i prije nego što se postavi pitanje „zašto?“. U našem primjeru, međutim, presupozicija da je osumnjičeni zaista nekog ubio nije utemeljena na prethododno utvrđenoj činjenici, niti se osumnjičeni u bilo kom trenutku složio sa takvom tvrdnjom u toku ovog razgovora. Tako se osumnjičeni sve vrijeme koncentriše na presupoziciju koja je sadržana u ovom pitanju, u njenim različitim oblicima. Ispitivač se, s druge strane, fokusira isključivo i otvoreno na aspekt utvrđivanja motiva koji njegova pitanja imaju za cilj. Naravno, i osumnjičeni i policajac svjesni su činjenice da bi potvrđan odgovor na neko od pitanja „zašto?“ istovremeno označio i priznanje zločina koji je u pitanju.

Dokazivanje poznавања околности у којима је извршен злочин

Utvrđivanje detaljnog poznавања околности у којима је извршен злочин kada je osumnjičena osoba u pitanju može biti od velike važnosti u pokušaju da se neki slučaj valjano argumentuje. Ovdje se podrazumijeva poznавање onih detalja koji bi samo osobi koja je počinila krivično djelo mogli biti poznati (i koji bi se, naravno, tokom istrage mogli utvrditi). Na taj način, u slučajevima kada je osumnjičeni već priznao da je počinio zlочin, poznавање takvih detalja može biti presudan faktor u određivanju istinitosti ili neistinitosti nekog priznanja.

Da bi se razumjela karakteristična priroda pitanja koja se postavljaju u svrhu utvrđivanja koliko osumnjičeni „poznaće detalje“, bitno je ukazati na koje se načine ova pitanja razlikuju od drugih tipova pitanja. Na opštem nivou, pitanja se dijele na dva osnovna tipa: ona kojima se utvrđuje „poznata“ informacija i ona kojima se traži nova informacija. Osnovna razlika između ova dva tipa često se objašnjava time da na pitanja kojima se potvrđuje već poznato dobijaju „da odnosno ne“ odgovor. Takvo bi, recimo bilo pitanje: *So, you hit her on the head?*. Pitanja kojima se traži nova informacija jesu ona koja zahtijevaju narativan odgovor (pr. wh-pitanja: *What made you do it?*).

Pitanja koja služe utvrđivanju motiva za izvršenje krivičnog djela razlikuju se po svom obrascu od pitanja kojima se utvrđuje poznавање detalja.

U prvom slučaju, pitanja koriste obrasce tipične za pitanja kojima se traži nova informacija da bi se potvrdila neka poznata činjenica. To znači da, za razliku od slučaja kada se pokušava utvrditi motiv, gdje ispitač možda i nema jasnú predstavu o motivu dok mu osumnjičeni sam ne pruži potrebnu informaciju, u ovom drugom slučaju ispitač mora znati (ili mora imati mogućnost da precizno utvrdi) odgovor na pitanja koja postavlja osumnjičenom. Ako, na primjer, ispitač treba da pita: „koliko puta si ga ubo nožem?“ ili „po kojim mjestima po tijelu?“, tačnost odgovora koji osumnjičeni treba da dâ može se utvrditi njegovim poređenjem sa činjenicama koje su policajcu koji obavlja saslušanje već poznate.

Pitanja koja su formulisana da bi se dobili podaci o tome koliko osumnjičeni poznaje detalje u vezi sa zločinom ne moraju se fokusirati na one stavke koje su od presudnog značaja za konkretan slučaj da bi ona bila efikasna u postizanju svog cilja. Sposobnost osumnjičenog da ispriča tačno i neke trivijalne, svakidašnje detalje može biti dovoljna. Stoga, policajci koji obavljaju saslušanje često neumorno ponavljaju pitanja o nekim nevažnim stvarima kako bi došli do dokaza o postojanju takvog znanja.

Sljedeći primjer preuzet je iz transkripta sa saslušanja iz jednog slučaja koji je kasnije poništen zbog nedostatka odgovarajućih dokaza koji bi potkrijepili jedno neuvjerljivo priznanje koje je osumnjičeni prethodno dao. Osumnjičeni je, nakon tri dana saslušavanja, tokom kojih je poricao svoju umiješanost u zločin, konačno priznao ubistvo jedne djevojčice (Hall, 2008: 71).

- P: How did you get inside.
S: One b- board was loose.
P: On what.
S: On the back.
P: Back of what.
S: Where the door would have been.
P: Was it a door?
S: It was shaped like a door, it may have been a window.

Ovaj razgovor desio se u nekom prelomnom momentu u toku priznanja koje je do tada funkcionalo vrlo organizovano u pogledu poznavanja okolnosti zločina. Međutim, svi podaci koje je osumnjičeni do tada dao bili su poznati javnosti jer je ovaj slučaj dobio puno medijske pažnje, pa je svako ko je pročitao novine ili čuo vijesti na televiziji tih dana mogao znati da je ta djevojčica ubijena, gdje je poslednji put viđena i gdje je tijelo pronađeno. U ovom trenutku osumnjičeni počinje da govori o stvarima koje je mogao zaključiti iz pitanja koja su mu postavljena, ali detalje nije poznavao jer nije

bio stvarni počinilac. Primjećujemo ovdje i visok stepen saradnje između osumnjičenog i policijskog službenika: policajac vjeruje da je osumnjičeni počinio zločin i želi da ovaj prizna kao i da to priznanje bude validno na sudu, a osumnjičeni takođe u datom momentu želi da prizna zločin.

Za razliku od prethodnog primjera gdje se razgovor usredsređuje na detalje od perifernog značaja za ishod dokaznog postupka, u primjeru koji slijedi ispitivanje se tiče poznavanja detalja koji su od suštinske važnosti za slučaj. Ovdje, opet, postoji evidentna saradnja između osumnjičenog i policajca u pogledu želje da se prizna zločin i da takvo priznanje bude uredno dokumentovano.

P:: Did that kill her John*, with the brick? John*, it didn't did it, John*?
There is more isn't there John*?

P:: Howay³ you have told us there was blood all over the place, what else did you do? John*, we know what's happened, we know what's happened. So you know you are not holding anything back by not telling us, John* what else did you do? John* howay son, just finish it off and tell us what else you did. John*.

S: Went to throttle her.

P: You went to throttle her, what with?

S: Me hands.

P: But you hit her with something else didn't you?

S: Probably, I can't remember.

P: John* think, I know it's not very nice son but just think what else did you hit her with? Eh. John*.

S: Fist.

P: What else? Howay John* you used something else didn't you, John*?
We know howay, John* what else did you do? Come on.

S: Piece of metal.

P: Piece of metal.⁴

U ovom odlomku svrha ispitivanja u datom trenutku saslušanja jasno se odražava u jezičkim sredstvima koja bira ispitivač. Ispitivači (u ovom slučaju imamo dva policajca, ali nije jasno pokazano u transkriptu kada govori jedan a kada drugi) postavljaju pitanja koja su tako formulisana da navedu osumnjičenog da daje precizne odgovore. Oni vode računa da ne otkriju detalje koji se traže od osumnjičenog, ali mu pružaju pritom brojne informacije kojima ga navode i usmjeravaju, kako bi on sam dao potrebne odgovore i tako potkrijepio njihove sumnje. Izgleda da ispitivači u toku

³ 'howay' je sleng termin u značenju 'come on' često u upotrebi na sjevero-istoku Engleske

⁴ "Videotaping Police Interrogation David Dixon"

<http://www.austlii.edu.au/au/journals/UNSWLRS/2008/28.html>

policajskog saslušanja smatraju da dok god eksplisitno ne pomenu riječ koja označava oružje kojim je žrtva ubijena, pitanja poput *but you hit her with something else, didn't you?* ne mogu dovesti u pitanje profesionalnost i primjerenost ovakvog načina ispitivanja.

Informacija koja se daje osumnjičenom sadržana je u samom pitanju koje je postavljeno, odnosno, pitanja su takva da su po svojoj prirodi informativna. Kao i kod pitanja kojima se utvrđuje motiv, pretpostavke i ovdje igraju važnu ulogu. Brojna pitanja u ovom dijelu saslušanja kriju u sebi pretpostavke koje osumnjičenom ukazuju na prirodu informacije koja se od njega traži, pri čemu se može uočiti frekventna upotreba riječi *else* ili *more*.

- Pitanje: *What else did you do?* prepostavlja da je osumnjičeni uradio još nešto.
- Pitanje: *What else did you hit her with?* prepostavlja da je osumnjičeni udario žrtvu još nečim.

Inherentno obilježje *wh*-pitanja jeste da se njima iznose pretpostavke, ali postoji bitna razlika između opštih pretpostavki i onih koje se grade pomoću „*what else?*“ pitanja koja jasno odražavaju nastojanje policijskog službenika da ispuni zahtjeve takvog dokaza koji bi bio prihvativ na sudu. Na primjer, tipičan obrazac iskazuje se pitanjem : *You went to throttle her, what with?* koje sadrži pretpostavku da je osumnjičeni „počeo da je davi“ (*went on to throttle her*) i ova presupozicija je nesporna jer potiče od informacije koju je osumnjičeni prethodno dao policiji. Nasuprot tome, *what else* pitanja sadrže pretpostavku koja ne potiče iz prethodne razmjene informacija već od neke nove informacije, do tada nepomenute u toku saslušanja (Hall, 2008: 73).

Pored pitanja koja sadrže određenu pretpostavku, jedan drugi tip pitanja se vrlo često javlja u navedenim primjerima, a to su tzv. upitne fraze ili *tag questions*. Ova pitanja ponekad se opisuju kao pitanja kojima se sprovodi najveći stepen kontrole (Woodbury, 1984.). Informacija data u takvom pitanju opet nije potpuno eksplisitna, ali svakako usmjerava osumnjičenog koji želi da sarađuje i da se povinuje težnji da se dođe do priznanja, prema specifičnom poznavanju konkretne situacije i detalja koji se od njega zahtijevaju da ih verbalno saopšti, kako bi određeni slučaj bio potkrijepljen valjanim dokazima. Tako imamo primjer u kojem policajac najprije pita da li je osumnjičeni ubio žrtvu ciglom, a onda postavlja nova pitanja kojima kaže da to nije istina i da tu “ima još nešto”:

P: Did that kill her John*, with the brick? John*, it didn't did it, John*?
There is more isn't there John*?

Ferklaf (Fairclough, 1989: 46) skreće pažnju na upotrebu i značaj odričnih pitanja i upitnih fraza u diskursu neravnopravnih učesnika i kaže da, u zavisnosti od intonacije i drugih faktora, ovakva pitanja mogu da znače sljedeće: "ja prepostavljam da se radi o X ali vi kao da tvrdite nešto drugo, a to sigurno nije tako?". U kontekstu saslušanja osumnjičeni treba da zna da stvari ne stoje onako kako on tvrdi, pa postavljanje ovakvih pitanja, po Ferklafom mišljenju, predstavlja način na koji se osoba koja je superiornija u diskursu pomalo ruga onoj drugoj. Ferklaf je ovu upotrebu objasnio u primjeru razgovora između profesora i studenta ali se taj slučaj može lako poistovjetiti sa drugim, sličnim kontekstima, kao što je i ovaj o kojemu mi govorimo.

Odgovarajući na pitanja, osumnjičeni pruža sljedeću informaciju: *I went to throttle her*. Tu novu informaciju ispitivači ne odbacuju, ali jasno pokazuju da to nije ono što su tražili već da treba da kaže nešto drugo: *But you hit her with something else didn't you?*. Osumnjičeni zatim kaže kako se ne sjeća, ali nakon daljeg „podsticanja“ on kaže sljedeće: *I hit her with my fist*. Ispitivači ipak nastavljaju da tragaju za željenom informacijom i kada osumnjičeni, nakon više pitanja *what else...? / something else...?*, navede da je to bilo parče metala (*piece of metal*), ispitivač reaguje drugačije i ponavlja riječi osumnjičenog. Ovaj primjer ispitivanja tipičan je za tzv. "trostranu razmjenu" o kojoj govori Beri (Berry 1987) u kontekstu interakcije u učionici.

Teacher – can you tell me why do you eat all that food. Yes? (initiation – postavljanje pitanja)

Pupil – to keep strong (response – odgovor)

Teacher – to keep strong, yes to keep you strong (feedback – komentar na odgovor) (Berry 1987: 46–47)

*

P: What else? Howay John* you used something else didn't you, John*? We know howay, John* what else did you do? Come on. (initiation – postavljanje pitanja)

S: Piece of metal. (response – odgovor)

P: Piece of metal. (feedback – komentar na odgovor)

Prema Berijevom opisu, tipični djelovi interakcije ovog tipa jesu: postavljanje pitanja⁵, odgovor i komentar na odgovor (1. *initiation*, 2. *response* 3. *feedback*). Ono što je zajedničko u oba konteksta jeste da osoba koja postavlja pitanje ima poziciju autoriteta, da ta osoba unaprijed zna tačan ili makar poželjan odgovor i da se željeni odgovor daje kao povratna informacija učeniku, odnosno osumnjičenom, kao potvrda da je dati odgovor tačan.

Prikazaćemo, na kraju, i jedan ekstreman primjer navođenja osumnjičenog da da željenu informaciju. Radi se o odlomku sa saslušanja Dejvida Vaskeza (David Vasquez), mentalno zaostale osobe, uhapšene, a zatim i osuđene za silovanje i ubistvo jedne žene u Virdžiniji, 1985. godine. Vaskez je, iz straha da ne dobije smrtnu kaznu, priznao ubistvo. Međutim, 1989. godine, sud je poništio presudu i oslobođio ga svake krivice.

Detective 1: Did she tell you to tie her hands behind her back?

Vasquez: **Ah, if she did, I did.**

Detective 2: Whatcha use?

Vasquez: The ropes?

Detective 2: **No, not the ropes.** Whatcha use?

Vasquez: Only my belt.

Detective 2: **No, not your belt... Remember being out in the sunroom, the room that sits out to the back of the house? ...and what did you cut down? To use?**

Vasquez: That, uh, clothesline?

Detective 2: **No, it wasn't a clothesline, it was something like a clothesline. What was it? By the window? Think about the Venetian blinds, David. Remember cutting the Venetian blind cords?**

Vasquez: Ah, it's the same as rope?

Detective 2: Yeah.

Detective 1: Okay, now tell us how it went, David -- tell us how you did it.

Vasquez: She told me to grab the knife, and, and, stab her, that's all.

Detective 2: (voice raised) David, no, David.

Vasquez: If it did happen, and I did it, and my fingerprints were on it...

Detective 2: (slamming his hand on the table and yelling) You hung her!

Vasquez: What?

Detective 2: **You hung her!**

Vasquez: **Okay, so I hung her.⁶**

U primjeru jasno vidimo kako Vaskez unosi u svoje priznanje detalje koji su mu nametnuti spolja. Policajci to čine u početku strateški navodeći osumnjičenog da pruži željeni odgovor a onda, poslije niza „pogrešnih odgovora”, policajac gubi strpljenje i sam daje željeni odgovor na pitanje

⁵ Prevod autora.

⁶ <http://www.aclu.org/capital-punishment/mentally-retarded-death-row-exoneration>

koje je postavio. Vaskezovo priznanje je u najvećoj mjeri posljedica želje da udovolji osobama koje predstavljaju autoritet, što se nerijetko dešava kada se radi o ljudima koji imaju ovakav ili sličan mentalni kapacitet. Prosto je teško povjerovati da je neki sud prihvatio ovakvo priznanje i smatrao ga validnim.

Izgradnja odnosa prisnosti sa osumnjičenim

Da bi prikupljanje dokaza bilo uspješno i zadovoljavajuće, neophodno je kreirati atmosferu koja će dovesti do saradnje sa osumnjičenim, tako što će se ostvariti poželjan odnos prisnosti između policajca koji saslušava i osumnjičenog (Cherryman and Bull 2000; Inbau et al. 1986). U dostupnom materijalu koji se odnosi na transkripte sa saslušanja, za ove aktivnosti je karakteristično da se ispitivači koriste takvim jezičkim stilom koji bi bio prikladan za neku interakciju među prijateljima. Jezik koji se koristi da bi se postigao ovaj cilj nema obilježja institucijskog obrasca. U stvari, upravo odsustvo standardnih obilježja policijskog diskursa u onim prepoznatljivim formama jeste ključna karakteristika varijante policijskog jezika namijenjene postizanju pomenutog cilja. Policajci u ovu svrhu mogu birati one termine za koje smatraju da će dovesti do stvaranja jedne prijateljske atmosfere u kojoj će se realizovati uspješna saradnja sa osumnjičenim:

P: But you knew she was dead didn't you. John* didn't you didn't you son.

Eh didn't you John*. John* come on, come on it will be better when it is all out. Didn't you, you knew then she was dead, didn't you son.

S: YES.

*

P: [I] just want to close that door

S: well do you want me to-

P: nah it's okay Warren* I'll do that mate

U prvom primjeru, prilikom obraćanja ispitivač više puta pominje ime osumnjičenog, a zatim ga na kraju zove i sinom (*son*). U drugom primjeru, australijski policajac koristi riječ '*mate*' kada se obraća osumnjičenom. Iako je '*mate*' u širokoj upotrebi kao neformalni termin u svakodnevnom jeziku australijskog govornog područja, njegova učestalost u kontekstu policijskog saslušanja izgleda neprirodno. Ova pojava predstavlja manifestaciju želje za ostvarenjem prisnijeg odnosa sa osumnjičenim. Treba takođe naglasiti da

policajci nijesu jedini koji teže ostvarenju takvog odnosa u procesu saslušanja, već da to često čine i osumnjičeni (Hall, 2008: 89). Međutim, napori osumnjičenog ka ostvarenju tog cilja ne manifestuju se, kada je jezik u pitanju, na isti način kao kod policije. U narednim primjerima prikazana su dva pristupa u izgradnji odnosa bliskosti i saradnje: 1. policajac uvodi termin ‘mate’ u proces interakcije i 2. osumnjičeni ponavlja odnosno “reciklira” novi termin kao vid pokušaja prilagođavanja situaciji:

P: How are you going mate?
S: I'm pretty good mate.

Važno je primijetiti da nijesu svi pokušaji izgradnje prisnosti među sagovornicima u procesu saslušanja podjednako uspješni:

S: Can we get one thing straight, you must be of the misconception that I'm your mate
P: Yes, Warren*
S: I'm not your mate
P: I know Warren*
S: So don't call me your mate
P: No worries.

Izrazi saosjećanja mogu, uz dodatak drugih, opštijih aktivnosti koje služe izgradnji prisnog odnosa sa osumnjičenim doprinijeti uspjehu saslušanja na način što policajac pokušava uvjeriti osumnjičenog da su njegovo viđenje situacije i događaja, kao i njegova osjećanja u vezi sa ispravnošću njegovih ranijih postupaka prihvativja iz ugla policijaca koji ga saslušava. Ova taktika je evidentna iz sljedećeg primjera:

P: Yes you loved her I accept that.
S: More than anybody seems to realise.
P: John* I can realise, I can realise, I've got a daughter of me own.⁷

⁷ Primjeri na ovoj stranici su preuzeti iz transkripta objavljenog u članku “Policespeak”, Phil Hall, Dimensiones of Forensic Linguistics, priredili John Gibbons i M. Teresa Turell, 2008. str. 87.

Zaključak

U ovom radu smo pokušali prikazati neke aspekte diskursa policijskog saslušanja koji su nam bili interesantni sa stanovišta izučavanja institucijskog diskursa u kojemu imamo izraženo ispoljavanje jezičkih obilježja koje karakterišu neravnopravnu poziciju u interakciji. Prikazali smo i kako su pojedini autori dokazivali jezičko manipulisanje osumnjičenim u toku saslušanja, proučavanjem strategija koje policajci koriste kako bi došli do željenog ishoda koji je, u ovim slučajevima, bio isključivo priznanje krivice. Viđeli smo da je u primjerima kojima smo ilustrovali takve slučajeve jezik predstavlja moćno oružje za uspostavljanje kontrole nad tokom i rezultatima saslušanja, dobijanje odgovora na pitanja zašto i kako je krivično djelo počinjeno, kao i za pridobijanje povjerenja i izgrađivanje intimnog odnosa sa osumnjičenim, što će doprinijeti kreiranju atmosfere razumijevanja i prisnosti koja će zauzvrat stvoriti privid opravdanosti pojedinih postupaka bez obzira na njihovu upitnu zakonitost.

Takođe, stiče se utisak da se može dovesti u pitanje validnost brojnih tekstova izjava datih u uslovima nekog oblika prisile, čak i onda kada do prisiljavanja nije došlo svjesnom namjerom osobe koja je obavljala saslušanje. Ako je način na koji optuženi koristi jezik u disproporciji sa onim koji koriste predstavnici institucije, onda su mogućnosti za falsifikovanje znatno veće, u skladu sa razlikama u poimanju stvari ili interaktivnim stilovima.

Literatura:

- Auburn, T., Drake, S. & Willig, C. 1995. *You punched him, didn't you?: Versions of violence in accusatory interviews*. Discourse and Society 6 (3): 353–386.
- Berry, M. 1987. *Is teacher an unanalysed concept?*, New Developments in Systemic Linguistics, Vol. 1: Theory and Description, M. A. K. Halliday & R. P. Fawcett (eds.), London: Frances Pinter.
- Baldwin, J. 1993. *Police interview techniques: Establishing truth or proof*. British Journal of Criminology 33 (3): 325–352.
- Cherryman, J. & Bull, R. 2000. Reflections on investigative interviewing, Core Issues in Policing, 2nd edn, F. Leishman, B. Loveday & S. Savage (eds.). London: Longman.
- Drew, P. 1991. *Asymmetries of knowledge in conversational interactions*. In K. Foppa i I. Markova (eds.), Asymmetries in Dialogue. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf, 21-48.

- Drew, P. and Heritage, J. 1992. *Talk at Work: Interaction in institutional settings.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Fairclough, Norman. 1989. *Language and Power.* London: Longman.
- Gibbons, J. 1994. *Language and the Law.* London: Longman.
- Hall, P. 2004. *Prone to distortion? Undue reliance on unreliable records in the NSW Police Service's formal interview model.* In Language and Justice, J. Gibbons, V. Prakasam & K. V. Tirumalesh K (eds). Delhi: Longman Orient.
- Hall, P., 2008. *Policespeak.* In J. Gibbons and M. T. Turell, eds. *Dimensions of Forensic Linguistics.* Amsterdam: John Benjamins, pp. 67-94.
- Inbau, F.E., Reid, J.E.,& Buckley, J.P. 1986. *Criminal Interrogation and Confessions.* Baltimore: Williams & Wilkins.
- Newbury, P. & Johnson, A. 2006. *Suspects' resistance to constraining and coercive questioning strategies in the police interview.* The International Journal of Speech, Language and the Law 13 (2): 213–240.
- Woodbury, H. 1984. *The strategic use of questions in court.* Semiotica 48 (3-4)

Sanja ĆETKOVIĆ

SOME ASPECTS OF UNEQUAL POWER RELATIONS IN
THE DISCOURSE OF POLICE INTERVIEWS
Summary

This paper deals with some aspects of the police interview discourse such as asymmetry of power between the participants, types of questions used during interview and different discourse techniques used by police officers aimed at establishing motives as well as confessing to the crimes based on the authentic knowledge about the circumstances in which a crime was committed. We shall also discuss some verbal communication strategies used for building rapport between the participants in the interview process which create conditions for obtaining confessions in a more comfortable environment.

In such circumstances, the suspect might answer the questions in a way which would differ considerably than if asked in an environment he or she would find more familiar and less intimidating. An author should have complete control over the language he/she produces while giving statement. A confession given under duress, by means of intimidation or manipulation can be challenged in respect of its authenticity. There can also be a substantial gap in understanding, styles of interaction or even cultural norms between the participants, i.e. police officers and lay suspects. Police officer acts as a member of an institution, following the prescribed professional pattern of communication, and can sometimes show poor consideration for the peculiarities of individual cases.

Key words: police interview, asymmetry of power, questions, techniques for obtaining confessions

Bojan MINIĆ
Filološki fakultet
Univerzitet Crne Gore

O STILEMATIČNOSTI I STILOGENOSTI POJEDINAČNIH I ZDRAŽENIH VOKALA

Rad pred nama je prvi i najkraći dio niza analiza i prikaza stilskog potencijala zasebnih i srodnih glasova kompletнnog glasovnog sistema crnogorskog jezika. U radu se najprije daje prikaz fonostilističkih osobenosti izdvojenih samoglasnika savremenog crnogorskog jezika, prograćen adekvatnim primjerima i komentarima pisaca i stilističara iz Crne Gore i drugih slovenskih zemalja, a zatim se opisuju mogućnosti postizanja pojačane ekspresivnosti grupisanjem sličnih ili različitih vokala, kao i njihova uloga kao nosilaca prozodijskih obilježja, koja takođe imaju svoje mjesto u stilistici. Nakon analize potencijala ovih glasova i ilustrativnih primjera njihove upotrebe, zaključujemo da stilogenost i stilematičnost samoglasnika, gledano sa lingvostilističkog aspekta, možda i nije izražena u mjeri u kojoj se to može reći o pojedinim sonantima i konsonantima, ali da svaki od njih ima skup osobnih odlika kojima se izdvaja i pruža mogućnosti stilske upotrebe koju vezujemo samo za taj pojedinačni vokal, dok međusobno zdrženi proširuju mogućnosti realizacije punog kapaciteta svojih stilskih karakteristika, koji se može i dodatno pojačati kada se u obzir uzmu i prozodijske diferencijacije, koje se po pravilu povezuju sa vokalima, kao nosiocima akcenta i sloga.

Ključne riječi: stilogenost, stilematičnost, fonostilistika, vokali, ekspresivnost.

U okviru lingvističke stilistike važno mjesto imaju glasovi i načini na koje se oni kombinuju i, u skladu sa svojim fonetskim ili fonološkim osobenostima, doprinose pojačavanju stilskog efekta određenog umjetničkog teksta. Mi ćemo se u ovom radu zadržati samo na jednoj grupi glasova – samoglasnicima, odnosno vokalima, i pokušaćemo prikazati neke od načina kojima ovi glasovi pojačavaju ekspresivnost poetskih i proznih tekstova crnogorskih autora, kao i drugih autora iz okolnih slovenskih zemalja koji pišu na jezicima koji su nekad bili objedinjeni pod srpskohrvatskim imenom,

budući da se vokali u standardima tih jezika izgоварaju jednak i imaju jednak stilski efekat. Izlagaćemo ih najprije pojedinačno, abecednim redom, a zatim se osvrnuti na njihovo kombinovanje i suprasegmentalne faktore koji mogu uticati na njihovu stilematičnost i stilogenost. Nećemo se zadržavati na alonžmanima, onomatopejama, asonancama i drugim stilskim figurama o kojima je već dosta pisano i koje se podrazumijevaju kao mogućnost za sve vokale, umjesto toga ćemo pokušati da damo prikaz ovih glasova najprije sa njihove fonetske strane.

Počećemo od glasa *a*, koji je nelabijalizovani niski vokal koji varira između vokala srednjeg i zadnjeg reda, i u literaturi se mogu naći različita tumačenja položaja ovoga vokala. Ovo je istovremeno i najotvoreniji vokal standardnog glasovnog sistema crnogorskog jezika, što je bitno kao obilježje koje se može iskoristiti za upotrebu ovog glasa kao stilema. Ono što je, pak, još interesantnije lingvističkoj stilistici jeste druga osobina ovog glasa: to je najčešći glas našeg jezika. Teško bi bilo, dakle, nagomilavanjem ovoga glasa postići jasniji stilski efekat, ali sa druge strane, uvijek postoji mogućnost da se to postigne suprotnim postupkom: njegovim smanjivanjem ili čak – ukidanjem. Srpski pisac Zoran Radisavljević je, recimo, čak napisao knjigu *Sve je moglo biti drukčije*, u kojoj uopšte nema ovog glasa. To je samo jedan od načina na koji bi se stilski i stilistički potencijal ovoga glasa mogao ostvariti, a mi ćemo ovdje pokušati da objasnimo još jedan.

Naime, kada ubrzo budemo govorili o ostalim vokalima, navećemo i neke njihove osobine: položaj, visinu i slično, a upravo suprotstavljanjem ovih vokala može se postići jasna distinkcija likova u proznom djelu ili dočarati uzvišena ili tamna atmosfera u poeziji, recimo. Ovdje ćemo se zadržati na jednom od najčešćih stilskih postupaka u čijoj je osnovi ovaj vokal povezan sa drugim, a taj je postupak zapravo prikazivanje nekih osobina likova opisivanjem njihovog smijeha. Najupečatljivija osobina ovog glasa u narednom citatu jeste to što kao kompaktni i niski vokal ima obilježje dubine, te se može koristiti da dočara dubok glas u okviru karakterizacije književnog lika. Pogledajmo primjer:

Čujem Oru kako posle obeda stenje u dnu hodnika, kako se iskašljuje nad šporetom, kako se sprema da iznese kofu s đubretom, i kako na vrhu stepenica duva kroz nos: hm, hm, onda oteže eee-e, i najzad se smeje muškim smehom: aha-ha, oho-ho-ho. (Kovač 1980: 90)

Da se ovaj vokal osim dubine odlikuje i veličinom i tamnom nijansom, i to nerijetko u uzajamnom pojačavanju sa glasom *o*, kako smo vidjeli i u navedenom primjeru, potvrđuju i zaključci sljedećih primjera: *U opozicijama izmišljenih leksema pil/pal, ibi/aba prvi član para izaziva asocijacije na nešto maleno, sićušno, dok drugi član izaziva asocijacije na nešto veliko, ozbiljno.* (Katnić-Bakaršić 1999: 80); *U obrađivanom tekstu zanimljivo je uočiti asonance samoglasnika o i a. Oba su samoglasnika tamna te nam daju informaciju o boji i zvuku.* (Petriševac 2009: 155).

Sve ovo upućuje na zaključak da je najveća stilematska vrijednost ovoga glasa njegova karakteristika dubine, veličine, ozbiljnosti i da kao takav može poslužiti za dočaravanje slične atmosfere, pri čemu će njegova stilogenost zavisiti uveliko od toga koliko će se često potezati za takvim sredstvima oblikovanja teksta.

Vokal *e* je nelabijalizovani srednji vokal prednjeg reda, a jedna od bitnijih osobina ovog glasa je njegova visina – ovo je uz vokal *i* najviši vokal našeg jezika, sa izmijerenom vrijednošću u rasponu od 1600-3200 Hz. Uzimajući u obzir pomenute osobine predmetnog vokala, Ljubiša Radenković o njemu govori sljedeće:

Samoglasnici prednjeg reda E i I poznati su u fonostilematički kao visoki vokali sa zvučnom karakteristikom: jasnosti, tankosti, brzine, sjajnosti, sićušnosti, prodornosti, hitrosti, ljupkosti. (Radenković 1974: 30)

On za glas *e* naročito veže prodornost. Kada je u pitanju jednosložna riječ čiji je nosilac ovaj glas, a obilježena je kratkim akcentom (dakako, kratkosilaznim, budući da je jednosložna riječ), ovaj glas osim prodornosti i jasnoće dobija i odsječnost, zbog toga se često navodi efektnost ovog glasa u rječi *ne* (najpoznatiji i najnavođeniji primjer južnoslovenske književnosti je svakako britko *Ne!* kmeta Simana iz pripovijetke *Priča o kmetu Simanu* Iva Andrića, gdje čak i sam pisac obraća pažnju na taj vokal, opisujući ga kao oštrot kliktanje koje puca i žeže poput plamenog biča).

Evidentno je da se ovaj vokal najčešće dovodi u vezu sa vokalom *i*, sa kojim i dijeli najbitnije osobine. Ova dva glasa spadaju i u najefufoničnije glasove, o čemu svjedoči navod A. Antoš:

I među vokalima, koji su u osnovi eufoničniji od konsonanata, razlikujemo visoke i svijetle vokale prednjeg reda i i e kod kojih je oralna šupljina malo smanjena i zračna struja bez

prepreka prolazi kroz izdužen otvor usana. Vokali stražnjeg reda, o i u, izgovaraju se uz širenje oralne šupljine i povlačenje jezika prema velumu, gdje se prolaz zračne struje stješnjava da bi, prolazeći kroz proširen rezonator oralne šupljine, zračna struja naišla na prepreku: malen okrugao otvor usana. Zato su vokali stražnjega reda niski, tamni, manje eufonični od vokala prednjega reda. Ove će se ekspresivne vrijednosti vokala iskorišćavati na različite načine. Poslužit će postizanju različitih impresija. (Antoš 1974: 35-36)

Jasno je da će, u skladu sa svim što je do sada rečeno, stilogenost glasa *e* biti naročito pojačana u kombinaciji sa glasom *i*, ali ovaj vokal već i samostalno pokazuje izrazitu stilematičnost i stilogenost, a M. Čarkić na osnovu svojih istraživanja tvrdi i da je glas *e* najzastupljeniji vokal u prozi (Čarkić 1992, 36), čime takođe daje mogućnost stilizacije teksta sopstvenom redukcijom. U mjerenjima uopštene učestalosti, ovaj glas je drugi najfrekventniji, odmah iza glasa *a*.

Vokal *i* je visoki, zatvoreni vokal zadnjeg reda, a već smo u prošlom segmentu, u kojem smo se bavili vokalom *e*, naveli izvor koji ukazuje na nekoliko zajedničkih osobina ova dva vokala od kojih su najčešće jasnost, tankost, brzina, sjajnost, sićušnost, prodornost, hitrost, ljupkost. O glasu *i* je i mimo toga dosta pisano, naročito kada je riječ o asocijativnim vezama koje nudi ovaj vokal, a ujedno se smatra i sveukupno najeufoničnijim samoglasnikom.

Tomaševski, npr., iako priznaje nepouzdanoš i relativnost te veze, smatra da se ona ne može negirati u slučajevima kad je očita. „Potpuno je prirodna asocijacija između svetlih boja (na primer, bele) i glasova visoke boje (na primer, i)“, veli on. (Vuković 2000: 74)

Naravno, *i* se ne izgovara potpuno isto u svim svjetskim (pa ni svim slovenskim) jezicima, ali ovaj stav Tomaševskog se može primijeniti i na crnogorski jezik, budući da je i u njemu vokal *i* najviši, sa formantima $F_1=250$, $F_2=2350$ i $F_3=2850$ (Simić i Ostojić 1996: 177), pa samim tim i najsvjetlij i vokal. O tome da u pitanju nije jedan izolovan stav, već da su se

mnogi drugi lingvisti bavili istraživanjem asocijativnosti, između ostalog i u vezi sa ovim glasom, govori i sljedeći primjer¹:

Zapitate li se kako smo ocjenjivali pojedinačne zvuke? Isprobavali smo. Maloj djeci smo pokazivali dvije matrjoške² – po svemu jednake, samo što je jedna bila sasvim mala, a druga – velika. Govorili smo: „Evo ih dvije sestre, jednu zovu A, drugu I. Pogadaj, koju zovu I?“ I zamislite – većina djece je pokazivala na malu matrjošku.

Jednu djevojčicu smo pitali:

– A zašto ti misliš da tu matrjošku zovu I? Odgovorila je:

– Zato što je mala.³ (Žuravlјov 1991: 10)

Ove osobine, prije svega visinu, sićušnost i tankost, prepoznali su i južnoslovenski lingvisti, što će pokazati i primjer B. Puriš koji ćemo uskoro navesti. Naime, kod glasova *a* i *o*, naročito kod ovog drugog, većina stilističara (i naših ispitanika) prepoznaće dubinu i vezuje ih za muški smijeh, a glas *i* se, kao sitan, tanak glas obično dovodi u vezu sa ženskim smijehom (uporediti sa vokalima *a* i *o*). Pogledajmo šta o tome kaže sljedeći navod:

Visokim svijetlim vokalima i (3200-6400 Hz) i e (1600-3200 Hz) evocira se "sitan", podrugljiv smijeh. (Puriš 2007: 84)

Glas *i* je jedan od nekoliko glasova koji je na sebe skrenuo pažnju još u antičkom dobu: Sokrat je, naime, mislio da je ovaj vokal pogodan da izrazi nešto prodorno i nježno (prema Radenković 1974: 29).

¹ Prevodi u tekstu su naši.

² U pitanju je ruska igračka koja se sastoji od nekoliko figurica starica različitih veličina koje se stavljuju jedna u drugu, *matrjoške* su kod nas poznatije kao *babuške*.

³ U originalu:

А не попытаться ли как-то оценивать отдельные звуки? Попробовали. Маленьким детям показывают две матрешки — во всем одинаковые, только одна совсем маленькая, другая — большая. Говорят: «Вот две сестрички. Одну зовут А, другую — И. Отгадай, которую зовут И?» И представьте себе — большинство детей показывает на маленькую матрешку.

Одну девочку спросили:

— А почему ты думаешь, что эту матрешку зовут И? Та отвечает:

— А потому что она маленькая.

Vokal *o* je poluotvoreni srednji vokal zadnjeg reda, a upravo zbog toga što je zatvoreniji od *a* i dubok poput *u*, a povučen u dubinu usne duplje, za razliku od *e* i *i*, ovaj glas u govoru zvuči dublje od ostalih vokala, mada nije ni najzatvoreniji ni najniži. Vjerujemo da je to razlog zbog kojeg pjevači basovi najdublju notu svog vokalnog raspona (dakle i najnižu otpjevanu notu) često pjevaju izgovarajući upravo glas *o*. To je ujedno možda i najbitnija lingvostilistička osobina ovoga vokala, što znači da svakako ima priliku da se koristi kao stillem i van onomatopeja i asonanci. Ljubiša Radenković navodi da je glas *o*, kao i *u*, u fonostilematici poznat kao mutan, spor, dubok, nezgrapan i mračan glas, a zatim i da, u analizi primjera koji daje, čitalac biva u mogućnosti da fonetski revocira samoglasnik *o*, pojašnjavajući: *zvučni sloj nas podseća na „boju“ zvuka crkvenih zvona, ili, pak, iz crkvenog „pojanja“, fizički tromo i duboko o.* (Radenković 1974: 30)

Podsjetimo se da smo, govoreći o vokalu *a* pomenuli da se taj vokal, uz vokal *o*, najčešće koristi za opisivanje dubokog, tamnog, uglavnom muškog glasa. Pogledajmo još jedan primjer:

*Ja umijem da imitiram svakoga. Žena se smije, kćerka vrišti razdragano i tapše rukama, a kum brunda:
– Ho-ho-ho!* (Ćupić 2009: 32)

Vjerujemo da je suvišno objašnjavati koliko bi drugačija atmosfera teksta bilo kada bi primjer glasio: *a kum brunda: hi-hi-hi*, što zvuči gotovo kao karikiranje, ruganje, te da bi, s obzirom na to da je u pitanju doslovce sami početak priče *Imitator*, čitalac od samog susreta sa pričom dobio impuls da je čita na drugi način. No, upravo i to ukazuje na još jednu mogućnost upotrebe ovog glasa u kontekstu o kojem govorimo.

Da ovo nije usamljen primjer i fenomen vezan samo za crnogorski jezik, pored Kovačevog primjera koji smo naveli govoreći o vokalu *a*, potvrđuje i zaključak B. Puriš koja je istraživala varijante smijeha u pjesmi *Grožđanin kikot H. Hume: Niskim tamnim vokalom o (400-800 Hz) u Grožđaninu kikotu imitira se dubok smijeh.* (Puriš, 2007: 84)

Govoreći o fonesteziji, navešćemo da je jedna od glavnih stilističkih osobina vokala *o* da asocira na zaobljene pojmove. Pogledajmo sljedeći primjer: *No što da ti pričam, zaokružila se sofra, okolo se okreće narodno kolo [...]* (Kilibarda 1998: 111) Reklo bi se da pisac pojmove koji sadrže *o* i istovremeno imaju odliku oblosti, koji su približno kružnog oblika (*zaokružila*,

okolo, okreće, kolo) svjesno podupire upotrebom ovog glasa u drugim riječima (*no, što, sofra, narodno*) i time pojačava izražajnost koja rezultira pojačanom vezom između recipijenta i djela. Naravno, ovo je samo ilustrativni primjer, a ovu svoju osobinu predmetni vokal potvrđuje mnogim pojmovima: pored pomenutih kao što su *okolo, kolo, okretati* i sl., ovdje spadaju i *točak, kotur, lopta, oval, obruč, obao, kovitac, vrtlog, kotrljati, okolišati, opkoliti, okružiti...* Istini za volju, postoje i oblici kao što su *krug* ili *elipsa*, koji ne sadrže ovaj vokal, što je samo još jedna potvrda onoga što se u čistoj sosirijanskoj lingvistici podrazumijeva – za većinu pojmoveva, nazivi su ipak arbitrarni.

Naš posljednji zasebni vokal u ovom radu je glas *u*. Ovaj vokal se, uprkos tome što je po položaju jezika u njegovo tvorbi nazvan visokim, često dovodi u vezu sa dubinom, onako kako je to slučaj i sa vokalima *a* i *o*, jer ovaj vokal zapravo i jeste niski difuzni glas sa formantima $F_1=375$, $F_2=750$ i $F_3=2375$ (Simić i Ostojić 1996: 177). U pitanju je (položajno) visoki vokal zadnjeg reda, koji osim vokalnosti karakterišu i gravisnost, difuznost i napetost, zbog čega se često koristi da pojača utisak koji ostavljaju konsonanti sa simboličkim značenjem nečega napetog, moćnog, velikog. To pokazuje još jedan primjer B. Puriš, gdje se spoj glasa *h* i utrostručenog *u* (*huu*) tumači kao pokušaj prikazivanja snažnog vjetra i stabala koja se lome:

*Onomatopejski uzvici čijim se glasovnim sklopom imitiraju zvukovi iz ljudske okoline, i to oni zvukovi prirodnoga porijekla, u Grozdaninu kikotu nisu brojni – nalazimo samo dva primjera u kojima se suglasnikom *h* i triplikacijom dubokog vokala u rekreira hujanje vjetra te zvuk koji se čuje pri lomljenju stabala.* (Puriš 2007: 83)

Nećemo se, kako rekonsmo, zadržavati na onomatopejama, samo ćemo iznijeti jedno razmišljanje o ovom slučaju: ovo može biti jedan od razloga za dodavanje ovoga glasa u glagol *zavijati*, čime se dobija oblik *zauvijati*, prisutan u crnogorskim nestandardnim govornim sferama u primjerima poput: *vjetar zauvija*. Prema šestotomnom rječniku Matice srpske i Matice hrvatske (Rečnik 1967: 79), značenje lekseme *zavijati* koje se odnosi na vjetar objašnjeno je sinonimima *hujati, fijukati* koji evidentno sadrže glas *u*, a takođe se baziraju i na onomatopejama duvanja vjetra (*huuu, fijuuu*), pa je razumljivo da se mogla stvoriti potreba da se dodatno dočara zvuk vjetra pretvaranjem oblika *zavijati* u *zauvijati*, a u svakom slučaju bi ovaj drugi oblik u književnom djelu imao veću stilsku vrijednost.

Sa fonetske strane, ovome glasu su najveće prednosti u domenu fonostilistike – nizak ton i niska frekvencija, kao i izgovor zadnjeg reda. Zbog toga se smatra da odgovara opisivanju tužne atmosfere (Antoš 1974: 36). U odnosu sa drugim vokalima, *u* naročito dobija na stilematičkoj vrijednosti, budući da, čak i kad ne bi imao svojstva koja ga čine velikim, moćnim glasom, ovaj glas ta svojstva dobija kada se upoređi sa glasom *i*, čime svakako pojačava i svojstva sitnoće, tamanosti tog drugog glasa. Evo kako A. P. Žuravljov opisuje odnos između vokala:

*Iz više raznih jezika je bilo odabrana velika količina riječi, koje su označavale, na primjer, nešto malo i nešto veliko. Pokazalo se da su u prvom slučaju riječi sadržale zvukove *I* i *E*, a u drugom *A*, *O*, *U*.⁴* (Žuravljov 1991: 8)

Marina Katnić-Bakaršić naročito ističe ozbiljnost i tromost kao karakteristike ovoga glasa i glasa *o* (Katnić-Bakaršić 1999: 80). Martine objašnjava činjenicu da se glas *i* smatra sitnim, malim glasom, a glas *u* velikim, krupnim, činjenicom da se ta razlika očituje i u razlici veličine artikulacijskog rezonatora pri izgovoru tih glasova (prema Vuletić 2006: 104), dok Lj. Radenković kaže: *U pesmi „U poznu jesen“ Vojislava Ilića samoglasnici *u*, a posebno o simbolišu zvučnu karakteristiku nezgrapnosti, mutnosti, tajnosti* (Radenković 1974: 30). M. Čorac u ovom glasu prepoznaje oslikavanje najjačeg zvuka pri eksplodiranju tenka, oličenog u onomatopeji *gruum*, za-stupljenoj kod M. Lalića. (Čorac 1974: 27) Vidimo da se ne podudaraju sve osobine kod različitih tumačenja ovog glasa, što je nekad i očekivano, budući da glas u različitom kontekstu i na različite recipijente različito i djeluje. U svakom slučaju, neke osobine se evidentno mogu smatrati češćim i opisane su u različitim izvorima, pa mislimo kako ovaj glas po svoj prilici ima vrijednosti krupnog, tromog, nezgrapnog, ozbiljnog glasa, te da se može reći kako to predstavlja njegovu, ako ne i osnovnu, makar evidentno čestu stilističku prednost.

Već smo rekli da čemo se u ovom radu pozabaviti i spojevima vokala, zbog toga što smo se pri raznim susretima sa fonostilistikom uvjerili kako u nekim slučajevima glasovi postaju izrazito stilogeni kada se nađu u dodiru sa drugim sličnim glasovima. To i nije novina u stilistici, i ranije su navođene stilističke osobine koje se nijesu vezivale za određeni glas već za grupe

⁴ U originalu:

Из самых разных языков было отобрано огромное количество слов, обозначавших, например, что-то маленькое и что-то большое. Оказалось, что в первом случае в словах чаще встречаются звуки И и Е, а во втором — А, О, У.

glasova koji dijele neke osobine. Tako je istraživanje poznatih svjetskih i južnoslovenskih lingvista poput E. Sapira, I. Fonađa, K. Pranjića, te ruskih formalista i praškog kružoka rezultiralo ocjenama stilematičnost glasova po grupama, pa se može zaključiti da visoki glasovi djeluju iritantno na recipjenta, tvrdi konsonanti preovlađuju u poeziji grijeva, meki označavaju nježnost i slično, a i po fonetskim osobinama su glasovi razvrstavani u manje ili više prijatne i ekspresivne pa tako B. V. Tomaševski smatra da su vokali najpriјatniji i najekspresivniji, pa za njima sonorni glasovi (osim *r*), pa zvučni frikativi, zatim bezvučni frikativi, eksplozivi i na kraju afrikate i glas *r*. (Vuković 2000: 70-72) U svakom slučaju, nama je bitno utvrditi da u određenom kontekstu koji podrazumijeva spoj srodnih osobina nekih glasova, ti glasovi dobijaju naročitu stilsku vrijednost (da se na momenat udaljimo od vokala: konsonant *t* će, recimo, manje uspješno dočarati topot konja samostalno negoli u vezi sa *k*, *p* ili *oba*, gutural *g* neke od svojih stilskih mogućnosti u potpunosti realizuje tek uz *k* i tako dalje). Obično kada pominjemo asonancu i aliteraciju pri interpretaciji nekog djela, ona se odnosi na monoasonancu i monoaliteraciju, ali je češća, a nerijetko i efektnija biasonanca/bialiteracija ili poliasonanca/polialiteracija, kao ponavljanje dva slična glasa, odnosno više njih. Na tome se bazira i fonološka evokativnost – riječi se povezuju jedna s drugom na osnovu zajedničkog glasovnog sklopa, čime čine tekst i koherentnijim i stilski istaknutijim.

Naveli smo citate koji potvrđuju ustaljeni stav da se vokali smatraju najeufoničnjim glasovima bilo kojeg jezika, budući da pri njihovom izgovoru vazdušna struja nesmetano prolazi kroz govorne organe, tako da ne bi trebalo da nas čudi činjenica da ih je Tomaševski stavio u sami vrh liste. Čak se i, uslovno rečeno, ljepota jednog jezika mjeri odnosom vokala i konsonanata u njemu. Naravno, ni vokali ne moraju obavezno biti blagozvučni, upravo zbog toga ih i obrađujemo u okviru zajedničke grupe. Pogledajmo sljedeću rečenicu: *U imperfektu se izgubio, a i u aoristu*. U ovakovom sklopu riječi dolazi do spoja više uzastopnih vokala bez ijednog konsonanta, što dovodi do takozvanog *hijata* (zijeva), koji se smatra neblagozvučnim, budući da treba artikulisano izgovoriti niz, u konkretnom slučaju *ioaiua*. Ukoliko su vokali u hijatu različitiji po mjestu izgovora i drugim vrijednostima, utoliko je izgovor otežaniji i sklop kakofoničniji.

Osim toga, unutar grupe vokala, možemo govoriti i o podjeli na tamne i svijetle, pa će tako visoki glasovi (time i svijetli) biti prikladniji za dočaranje uzvišene, svečane atmosfere, radosti, dobrog raspoloženja, a dublji, tamniji glasovi (*a*, *o* i *u*) su pogodni za oslikavanje elegične, melanholične poezije, tmurnog raspoloženja, tuge i slično. Isto tako, vokali, kao zvučno

dominantni, imaju mogućnost da utiču na impresiju drugih glasova, pa neki stilističari smatraju da *e* i *i*, kao visoki i svjetli glasovi umanjuju impresivne vrijednosti za krupne, trome i eksplozivne konsonante, pa tako *t* i *d* u dodiru sa *e* i *i* oslikavaju *lagano kuckanje i zvečkanje* manjeg zvona, a glas *r*, inače mekši od konsonanata *t* i *d*, dočarava veće zvono jer ga podržavaju tamni vokali *a* i *o* (Antoš 1974: 42). Takođe, što je pokazao i rad za nama, često se susrijećemo i sa ocjenom da se visoki vokali koriste za označavanje nečega sitnog, a duboki za označavanje nečega krupnog.

Još jedna važna osobina vokala, koju ne treba gubiti iz vida, jeste i činjenica da su upravo oni nosioci akcenta, a to je važno zbog činjenice da i prozodija ima svoju ulogu u stilistici, time vokali u svom suprasegmentalnom domenu imaju i sekundarnu stilsku ulogu. Naime i akcentima nerijetko pridaje neko značenje, što valja imati na umu kada se pokušava odrediti atmosfera nekog teksta. Tome svjedoči i sljedeći citat:

Karakteristično je da mekoća i blago akustičko prostiranje uzlaznih akcenata nalazi svoju značenjsku podudarnost sa ljubavnim motivom pesnikove lake raspevanosti, dok se silazni akcenti vezuju za motive socijalne i misaone motivisanosti (Radenković 1974: 33).

Imajući u vidu sve navedeno u ovom prikazu uloge vokala kao stilemā, nedvosmisleno možemo utvrditi da, iako njihov stilematični raspon možda nije širok kao kod nekih nevokala, i uprkos činjenici da u nekim slučajevima mogu ostaviti različite impresije kod različitih recipijenata, ovi glasovi definitivno imaju svoje mjesto u fonostilistici, te umješnom upotreboru dobrog poete ili prozaiste mogu uveliko doprinijeti sveukupnom oblikovanju stilskog aspekta umjetničkog izraza.

Literatura:

- Antoš 1974: Antica Antoš, *Osnove linvističke stilistike*, Školska knjiga, Zagreb, 1974.
- Čarkić 1992: Milosav Ž. Čarkić, *Fonika stiha*, Naučna knjiga, Beograd, 1992.
- Ćorac 1974: Milorad Ćorac, *Lingvističko-stilistička istraživanja*, Jedinstvo, Priština, 1974.
- Ćupić 2009: Miodrag Ćupić, *101 priča*, Udruženje književnika Crne Gore, Podgorica / Partenon, Beograd, 2009.
- Katnić-Bakaršić 1999: Marina Katnić-Bakaršić, *Lingvistička stilistika*, Open Society Inst., Budimpešta, 1999.

- Kilibarda 1998: Novak Kilibarda, *Suđenice, Stubovi kulture*, Beograd, 1998.
- Kovač 1980: Mirko Kovač, *Rane Luke Meštrovića*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1980.
- Petriševac 2009: Danko Petriševac, *Stilska analiza pjesme "Oda" Zvonimira Mrkonjića*, u *Hrvatistika*, Vol. 3. No. 3, Osijek, 2009.
- Puriš 2007: Bernisa Puriš, *Fonostilistička interpretacija „Grozdanina kikota“ Hamze Hume*, u *Književni jezik 23/1*, Institut za jezik u Sarajevu i Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007.
- Radenković 1974: Ljubiša Radenković, *Lingvostilistika i strukturalizam u nauci o književnosti i nastavi književnosti*, Naučna knjiga, Beograd, 1974.
- Rečnik 1967: *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika I*, Matica srpska i Matica hrvatska, Novi Sad – Zagreb, 1967.
- Simić i Ostojić 1996: Radoje Simić i Branislav Ostojić, *Osnovi fonologije srpskog književnog jezika*, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 1996.
- Vuković 2000: Novo Vuković, *Putevi stilističke ideje*, Jasen, Podgorica-Nikšić, 2000.
- Vuletić 2006: Branko Vuletić, *Govorna stilistika*, FF Press, Zagreb, 2006.
- Žuravlјov 1991: А. П. Журавлев, *Звук и смысл: Кн. для внесеклас. чтения учащихся ст. классов*, Просвещение, Москва, 1991.

Bojan MINIĆ

ON STYLEMATICITY AND STYLOGENICITY OF INDIVIDUAL AND VOCALS IN CONTACT

Summary

The paper before us is the first and the shortest part of a number of analysis and displays of the stylistic potential of separate and related phones of the complete phonetic system of Montenegrin language. Having presented the phonostylistic features of isolated vowels of the modern Montenegrin language, accompanied by adequate examples and comments of writers and stylists from Montenegro and other Slavic countries, the article describes the possibilities of achieving enhanced expressiveness by grouping similar or different vowels, and their role as carriers of the prosodic features, which also, have their place in stylistics.

After the analysis of the potential of these phones and illustrative examples of their use, we conclude that vowels' stylogenetic and stylematic traits, as seen from the linguistic stylistics point of view, might not be expressed as much as it can be said of certain sonorants and consonants, but each of them has a set of special features which stands out and provides the possibilities of stylistic use which we only associate with that individual vowel, while together with other vowels they expand the possibilities of realization of the full capacity of their stylistic characteristics, which can also be further intensified when prosodic differentiations

O STILEMATIČNOSTI I STILOGENOSTI POJEDINAČNIH I ZDRAUŽENIH...

are taken into account, since they are usually connected to vowels, which are the core of the syllable and carriers of the accent.

Keywords: stylogism, stylistics, phonostylistics, vocals, expressiveness.

Julija JARAMAZ

Filološki fakultet

Univerzitet Crne Gore

ANALIZA KONVERZACIJE U UČIONICI ENGLESKOG JEZIKA (KROZ GOVORNE ČINOVE)

U lingvistici se veoma često koristi termin analiza diskursa, međutim, analiza konverzacije našla je takođe široku primjenu u lingvistici, sociologiji, socijanoj psihologiji, ali i u učenju stranih jezika. Ovdje se govori o interakciji, koja ima za cilj proučavanje jezika u učionici i kako se ostvaruje komunikacija na relaciji nastavnik – učenik. Ovaj rad će se osvrnuti na osnovne pojmove analize konverzacije i osnovne elemente njene primjene u učionici kroz govorne činove.

Ključne riječi: analiza konverzacije, interakcija u učionici, govorni činovi, odnos nastavnik – učenik.

Termin **konverzacija** obuhvata širok pojam. Obično se pod ovim pojmom podrazumijeva govor koji je manje formalan. Analitičari diskursa zapravo imaju oprečna mišljenja o tome kako definisati ovaj pojam, i većina se slaže da pojam konverzacije predstavlja u stvari bilo koji oblik usmene interakcije (Cook, 1999: 51). Kuk nadalje smatra da razgovor može da pripada konverzaciji, ukoliko: a) ne proističe iz nekog praktičnog zadatka; b) broj učesnika je mali i c) interaktivna obraćanja učesnika su kratka.

Ove definicije, međutim, nijesu precizne. Ukoliko uzmemu u obzir na primjer definiciju pod b) uočava se da broj učesnika nije jasno definisan, a konverzacija se može odvijati i ukoliko postoje i četiri osobe uključene, tako da pojam „mali broj učesnika” zapravo nije dovoljno jasan i precizan da bi bio nesumnjivo i u potpunosti prihvaćen. Dalje, ukoliko se uzme u razmatranje definicija pod c) pojam *kratak*, ne pruža jasnú sliku o trajanju govora, a poznato je da ne mogu svi učesnici u konverzaciji govoriti u jednakim vremenskim intervalima, pa stoga ni ova definicija ne može biti u potpunosti vjerodostojna.

Granica između konverzacije i ostalih oblika diskursa je prilično zbujujuća, mada u suštini kod konverzacije je fokus na strukturi usmene interakcije i načina organizacije, a dinamika razvoja komunikacije podrazumijeva zapravo istraživanje načina na koji se teme u razgovoru pojavljuju, smjenjuju, nestaju, i svako potencijalno značenje u kontekstu se pretvara u situaciono (Seedhouse, 2007: 255). Govoreći o analizi konverzacije misli se prije svega na modele, to jest obrasce organizacije jezika, saradnju među učesnicima, pa se nadalje može govoriti kako o modelima konverzacije, tako i o saradnji u konverzaciji.

Govoreći o konverzaciji kao o analizi naizmjeničnih razmjena (*turns*) koju karakteriše razgovor, Sidhaus (2007: 255) navodi dvije vrste modela po kojima se konverzacija odvija: model *susjednih parova* i *model razmjene*¹.

Susjedne parove čine iskazi koji su međusobno uslovljeni, gdje pojava prvog, utiče na pojavu drugog, to jest na osnovu prvog iskaza, stvaraju se određena očekivanja u vezi sa narednim iskazom. Takav primjer može biti da na izgovorenog *Dobar dan* očekujemo uglavnom uopšteni odgovor, ili pak da na naše *Čestitamo*, dobijemo odgovor *Hvala*. Skup mogućih odgovora za postavljeno pitanje iz primjera je vrlo ograničen, a svako odstupanje od tog skupa bi naišlo na iznenadenje i pretpostavku da sagovornik želi prenijeti neko posebno značenje.

Razmjene se sastoje od tri iskaza i to od pitanja, odgovora i reakcije, to jest povratne informacije. Pitanje: *Možeš li otvoriti prozor?* Odgovor: *Mogu.* Reakcija: *Hvala.*

Razmjene se javljaju u svakodnevnoj komunikaciji, a posebno važnu ulogu u održavanju razgovora ima treći iskaz, to jest povratna informacija, koja zavisno od konteksta može da izrazi da učesnik u razgovoru prati ono što se govori, njegovo reagovanje na ono o čemu se govori. *Razmjene* sva-kako upućuju na to da se u procesu konverzacije odvija saradnja, koja je neophodna da bi se *razmjene* vršile kako treba.

Kakvi će biti modeli u konverzaciji, zavisi od situacije u kojoj se učenici nađu, od ambijenta u kojem se govori, od cilja onoga što se želi reći. Modeli u učionici su učenici i nastavnik, učenik – učenik, nastavnik i drugi nastavnici. Posmatrajući odnos modela učenik – učenik, izvodi se zaključak da, imajući u vidu susjedne parove, ovdje se ne može očekivati da su iskazi međusobno uvijek uslovljeni. To znači da razgovor baziran na rečenicama koje vode učenici među sobom nije uslovljen predviđenim sekvencama onoga što će drugi učenik reći. Dakle, nema uslovljenosti iskaza poput onoga

¹ Modeli konverzacije postoje u Sinkler-Kultardovoј strukturi modela govora u učionici.

odnosa modela učenik – nastavnik koji se svodi na formalne razmjene pitanja i odgovora (gdje se na neki način predviđa odgovor ili pitanje). U odnosu modela nastavnik – nastavnik, kako će se odvijati razmjena, zavisi od cilja izlaganja, u učionici ili van nje. U učionici se očekuje model razmjene sličan odnosu modela učenik – nastavnik, a van učionice to može biti više neki neformalni tok razgovora.

Bilo da se odvija formalna ili neformalna konverzacija, učesnici moraju da saraduju, pa se stoga može govoriti o saradnji u konverzaciji.

Da bi se konverzacija uopšte odvijala, svakako se očekuje da postoji saradnja među učesnicima. Ukoliko se govori o vidu saradnje u konverzaciji koja se odvija van učionice, u svakodnevnom govoru, prema riječima Mekartija (Mc Carthy, 2008: 20), komunikacija se odvija neobavezno, to jest ne postoji jasno utvrđen redoslijed govornih činova na osnovu kojih su učesnici u konverzaciji nejednaki. Ono što uglavnom karakteriše saradnju u konverzaciji van učionice jeste jednakost u ulogama koje učesnici imaju, kao i mogućnost pojave četiri gorovne maksime (od kojih neke mogu biti i neočekivane²) (Mc Carthy, 2008: 20): započinjanje govora (engl. *starter*)³, iznošenje iskaza (engl. *elicitation*), davanje komentara (engl. *comments*), negodovanje (engl. *grunts*).

Navedene maksime se vide kroz sljedeći dijalog:

J: Hello Chris.....*could you do me a great favour?* (Starter)

C: Yeah.

J: *Could you give me your credit card number? (Elicitation) They only accept payment by credit card over the phone.* (Comments)

C: Ah. (Grunts)

(Mc Carthy, 2008: 20).

Ukoliko se ima u vidu saradnju u konverzaciji u učionici, ono što se očekuje od učesnika jeste svakako slanje poruke (od strane nastavnika) i primanje poruke (od strane učenika). Polazeći od ovakvih maksima ponašanja, može se reći da su nastavnik, učenici i autori udžbenika učesnici u komunikaciji i da se u ovoj situaciji očekuje maksimalna saradnja, to jest da u slučaju nepoštovanja neke od maksima dolazi do nesaradnje, koja takođe saopštava neki tip značenja. Tako, na primjer, negodovanje na postavljeno pi-

² Maksima negodovanja.

³ Naš prevod termina: *starter, elicitation, comments, grunts*.

tanje u nekim situacijama može da saopšti niz značenja (Ukoliko na nastavnikovo *Who wants to give me an answer...*, nemamo odgovor, jasno je da je to znak da učenici ne znaju odgovor na postavljeno pitanje).

Saradnja u komunikaciji u učionici stranog jezika (u našem slučaju engleskog) bazira se, dakle, na nizu prećutnih pravila, pa će se u narednom poglavlju dati osvrt na samo odvijanje komunikacije kroz diskurs u učionici stranog jezika.

Imajući u vidu analizu konverzacije u učionici, može se izvesti zaključak da se takva vrsta konverzacije bitno razlikuje od proučavanja govora u nekoj drugoj sredini (medijima, politici). Budući da u ovom slučaju postoje dvije uloge (uloga nastavnika i uloga učenika), posmatrajući komunikaciju kroz ovakvu dvojaku prizmu, može se reći da i on poprima dvojaku ulogu. S jedne strane postoji komunikativno glotodidaktički pristup koji i jeste cilj svake aktivnosti u učionici, dok s druge strane ovakav pristup sam po sebi jeste instrument za postizanje toga cilja.

Ukoliko se konverzacija posmatra u učionici iz istorijskog ugla, jasno je da se učenju stranog jezika pristupalo na drugačiji način. Tokom prošlog vijeka nastava se odvijala prema tradicionalnom načinu predavanja koje je obuhvatalo sljedeće metode: Gramatičko-prevodni (engl. *The Grammar-Translation Method*), Audio-oralni (engl. *The Audio-Oral Method*), Metod korišćenja pokreta pri učenju (engl. *The Total Physical Response Method*). Zajedničko im to što je nastavnika uloga bila dominantna, a ostaje takva dugi niz godina. Znatan pomak napravljen je uvođenjem metode Sugestopije (engl. *Suggestopedia*) koja je imala za cilj pružanje slobode učeniku, da se učeniku omogući malo više učešća u odnosu na prethodni period. Konverzacija u učionici stranog jezika se dalje u ovoj etapi odvijao uz dominaciju nastavnika, sve dok nije došlo do preokreta uvođenjem Metode tihog učenja (engl. *The Silent Way*) gdje ulogu nastavnika preuzima sam učenik, a nakon toga Metodom učenja na prirodan način (engl. *The Natural Approach*) nastavnik postaje samo tutor koji olakšava komunikaciju i navodi na odgovor. Ovaj metod uveliko doprinosi posmatranju nastave iz ugla verbalne interakcije (nastavnik/učenik, učenik/učenik), i u ovom slučaju može se govoriti o komunikativnom pristupu koji se odvija u slobodnoj formi, gdje učenik poprima polako ulogu istraživača, učestvujući u raznim projektima, razvijajući na taj način odgovornost i kreativnost.

Kad je u pitanju komunikacija u učionici, prekretnicu u razvoju svakako predstavlja 1975. godina. To je godina kada Sinkler i Kultard (Sinclair and Coulthard, 1975) objavili knjigu *Towards an Analysis of Discourse: English Used by Teachers and Pupils* (1975) i na taj način označena je nova

perspektiva u analizi funkcije jezika i organizacije lingvističkih jedinica iznad rečeničnog nivoa (kroz dvojaku prozmu – diskurs i konverzaciju). Ono što je zapravo novina u samom pogledu na konverzaciju u učionici, to jest na dvojaku ulogu na času stranog jezika (nastavnik/učenik) jeste strukturalno-funkcionalno lingvističko stanovište koje se bazira na sljedećim Stavkama: analizirati funkciju koju dati izraz ima, to jest da li se odnosi na pitanje, izjavu, odgovor ili naredbu; vidjeti ko bira teme za razgovor i kakav je stav učesnika u razgovoru prema tome; uočiti iskaze koji se javljaju i reakcije na njih, to jest šta slijedi čemu; izvesti zaključak o tome kakva su prava učesnika kada je u pitanju smjenjivanje govornika (Sinkler i Kultard, 1975: 1).

Polazeći, dakle, od toga da se konverzacija u učionici na neki način odvija po unaprijed utvrđenim pravilima (postavljanje pitanja, razmatranje, davanje odgovora), može se reći da se komunikacija u učionici odvija na osnovu sljedećih diskursnih jedinica: čin (*act*), stav (*move*), razmjena (*exchange*), transakcija (*transaction*) i čas (*lesson*) (Sinkler i Kultard, 1975).

Kao što se može primijetiti, navedene jedinice nalaze se u hijerhijskom odnosu koji, shematski prikazan, izgleda ovako:

ČAS (Lesson)

TRANSAKCIJA (Transaction)

RAZMJENA (Exchange)

STAV (Move)

ČIN (Act)

Na osnovu navedene hijerarhije, jasno se da primijetiti da *čin* predstavlja najmanju komunikacijsku jedinicu. Sinkler i Kultard ističu postojanje 21 govornog čina od kojih se većina odnosi na komunikaciju u učionici, a neki se mogu javiti i u drugim vrstama komunikacije, a to su: elicitacija, directiva i informativa⁴. *Čin elicitacije*, koji se odnosi zapravo na samu njegovu funkciju, podrazumijeva odgovor učenika koji može biti i neverbalan (klimanje glavom), kao i čisto lingvistički. *Direktiva* je onaj čin koji polazi

⁴ Termini preuzeti od Živković, B. (2012): *Ograđivanje u apstaktima naučnih radova*. Zbornik radova sa druge Konferencije društva za primijenjenu lingvistiku, urednik: Prof.dr Slavica Perović, Podgorica, Društvo za primijenjenu lingvistiku Crne Gore.

od toga da je učenik saslušao pitanje, kao i uputstva šta treba da radi (otvaranje sveske, uzimanje olovke), a *informativ* se odnosi na prenos ideja, mišljenja i činjenica. U okviru samih činova spadaju izjavne rečenice, pitanja, imperativ. *Stav* se nalazi na sljedećem nivou i sastoji se od više činova. Po mišljenju Sinklera i Kultarda (Sinclair and Coulthard, 1975: 44), postoji ukupno pet stavova: stav uokviravanja⁵ (*framing move*), stav fokusiranja (*focusing move*), stav otvaranja (*opening move*), stav davanja odgovora (*answering move*) i stav povratne informacije (*follow-up move*).

Kada se govori o *stavu uokviravanja*, misli se na to da je nastavnik taj koji određuje tok govora, to jest donosi odluku kada će započeti jedna faza, kada će se završiti, kao i kada nastupa sljedeća faza u govoru. Uokviravanje može da se realizuje upotreborom nekih gramatičkih jedinica, odrednica, to jest markera kao što je *dakle (well)* iza koga slijedi kratka pauza koja predstavlja uvod za ono slijedi dalje, a to je *stav fokusiranja* koji se odnosi na sami tok diskursa u učionici. U okviru ovog stava, tok govora se može izmijeniti, a to se odnosi kako na sami marker, tako i na srž glavnog dijela (*head*), kao na primjer *Dakle, sjutra ćemo učiti množinu imenica*. U navedenoj rečenici marker bi bio *dakle*, a *sjutra ćemo učiti množinu imenica*, glavni dio stava. *Stav otvaranja* pruža mogućnost učeniku da učestvuje u razmjeni, a samim tim usko je vezan za stav davanja odgovora, pa se tako može izvesti zaključak da se ova dva stava međusobno prožimaju, to jest da stav otvaranja inicira stav odgovaranja. *Povratna informacija*, kao posljednji stav, obuhvata davanje komentara od strane samog nastavnika kao i evaluaciju učenikovog odgovora:

Stav otvaranja *What's the longest river in the world?*

Stav odgovaranja *Mississippi.*

Stav povratne informacije *Good.*

(Sinclair and Coulthard, 1975: 48)

Govoreći o *stavu razmjene*, može se reći da ovaj stav uključuje tri dijela: 1) pitanje nastavnika, 2) odgovor na pitanje, 3) komentar, to jest mišljenje nastavnika. Primjer trodijelne strukture razmjene, zasnovan na dijelu transkripta časa britanske srednje škole, izgleda ovako:

⁵ Autorov prevod termina: *framing move*, *focusing move*, *opening move*, *answering move*, *follow up move*.

T: // Have you read the story? Douglas. /

P: No,sir. /

T: Ok. Have you read the story, Sarah? //

(Walsh, 1987: 82).

Činovi u ovom primjeru su: pitanje *Have you read the story?*, oslovljavanje sagovornika *Douglas*, davanje odgovora *No, sir*, i potvrđivanje odgovora *Ok. Have you read the story, Sarah?* Kosim crtama (/) stavovi su odvojeni od činova koji predstavljaju veće jedinice. Samu razmjenu predstavljuju: pitanje, odgovor i povratnu informaciju, a njihova kombinacija čini razmjenu koja je smještena između dvostrukih kosih crta (//).

Transakcija se nalazi na većem nivou i sastoji se od više razmjena. *Govorna jedinica* u ovom slučaju grupisana je po tematskim cjelinama. Sinkler i Kultard (Sinclair and Coulthard, 1975) navode tri tipa transakcija: informativne (*informative*), direktivne (*directing*), i one transakcije koje iniciraju odgovor (*eliciting transactions*). *Informativne* se odnose na informacije koje nastavnici pružaju učenicima, ali u okviru njih nastavnik može da se služi i elicitacijom kako bi posmatrao učenikovu reakciju, ili možda održao njegovu pažnju. *Direktivne* se sastoje od nekoliko vrsta razmjena, ali u središtu pažnje je ona u kojoj nastavnik daje instrukcije učenicima. Treća vrsta polazi od stava otvaranja, a ukazuje na postavljanje pitanja od strane nastavnika i podsticanje na odgovor od strane učenika. Prema mišljenju Drua *sagovornik konstruiše odgovarajući odgovor, i njegovo shvatanje prethodnog reda manifestuje se u tom odgovoru.* (Drew, 2003: 135)

Sinkler i Kultard (Sinclair and Coulthard, 1975: 59:60) kao najveću jedinicu u ovoj hijerarhiji ističu *čas (lesson)* koji se sastoji od različitih transakcija. Međutim, sami transakcioni redoslijed je vrlo teško utvrditi, polazeći od toga da jedan čas može početi informativnim transakcijama, nastaviti elicitacijama (provjerom razumijevanja predmeta), a završiti direktivnim transakcijama. Nastavnik takođe može početi elicitacijama (navođenjem učenika na zaključke), a potom nastaviti informativnim transakcijama, koje, prema Vargasu (Vargas, 2012: 110) predstavljaju socijalni diskurs. To znači da analitičari konverzacije proučavaju *upotrebu jezika u interakciji (dizajn govornikovog iskaza) koji ima za cilj izvršenje neke radnje u društvenom svijetu* (Drew, 2005: 86).

Strukturalno-funkcionalni pristup Sinklera i Kultarda, to jest njihov obrazac, predstavlja zapravo revoluciju u analizi i pristupu govornog diskursa čija je baza interakcija nastavnik-učenik.

Polazeći od toga da se govor učenika i govor nastavnika zapravo međusobno prepliću, to jest da komunikacija u učionici stranog jezika predstavlja uzajamnu saradnju, može se govoriti o **interakciji** na času kao jednom od najvažnijih elemenata kurikuluma.

Interakcija doprinosi učenju na dva načina: učenikovim slušanjem, to jest razumijevanjem, i učenikovom govornom produkcijom na L2. Imajući u vidu to da se razumijevanje ogleda *inputom*, a produkcija govora *outputom*, to jest razumijevanjem, razvile su se brojne teorije koje se odnose na značaj receptivnih i produktivnih vještina u učenju (Ellis, 2000: 95). U receptivne spadaju hipoteze o frekfenciji, *inputu* i interakciji, a u produktivne hipoteze o *outputu*, temi i diskursu.

Belak (Bellack, 1996: 98) je ponudio jednostavnu skicu interakcije u učionici, a koja uključuje četiri glavna okvira: 1) strukturu (engl. *structuring*), 2) podsticanje (engl. *soliciting*), 3) odgovor (engl. *responding*) i 4) reakciju (engl. *reacting*).

Navedeni elementi su prikazani kroz sljedeći primjer:

Transcript 5: What's the conductor?

T: OK. Now. A conductor. (Struktura) Pedro, what's a conductor? (Podsticanje)

S: A conductor is the people who boss in the in the em (inaudable) for example, in music. (Odgovor)

T: OK. (Reakcija)

(Selinker and Long 1983: 8)

Kao što se može zaključiti iz navedenog primjera, nastavnici prvo navode temu kao uvod (kroz strukturu) aludirajući na plan, o čemu će biti govora prije nego im postave pitanje, to jest podstiču ih na odgovor na osnovu kojeg se očekuje učenikova reakcija.

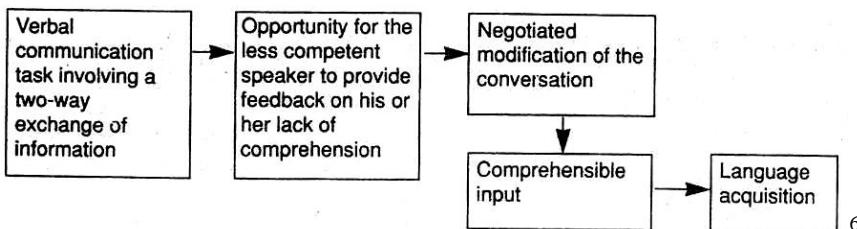
Kada se govorи o interakciji u učionici, Krašen (Krashen, 1982: 61) smatra da je razumijevanje dolazne informacije najbitniji faktor za usvajanje jezika i da je produkcija govora jedino moguća ukoliko se usvoji ono što predstavlja dolaznu informaciju. Dalje, on smatra da je ono što govorimo, zapravo *input*, to jest razumijevanje dolazne informacije, a polazeći od toga da više ljudi učestvuje u tom procesu, on smatra da se takav proces razmjene može nazvati *konverzacijom*.

Za razliku od Krašena, Long (Long, 1983b: 214) smatra da je interakcija zapravo odnos između razumijevanja *inputa*, usvajanja jezika i interakcije koja se zasniva na nekoj vrsti dogovora, to jest razgovor se odvija u dva

smjera, razmjenom informacija, potom se na osnovu informacija, to jest dolazne informacije, razvija mogućnost povratne informacije (engl. *feedback*), a to vodi ka modifikaciji govora (ukoliko je potrebno), razumijevanju informacije, a potom i samom usvajanju.

Longov model interaktivnog procesa prikazan je u narednoj tabeli:

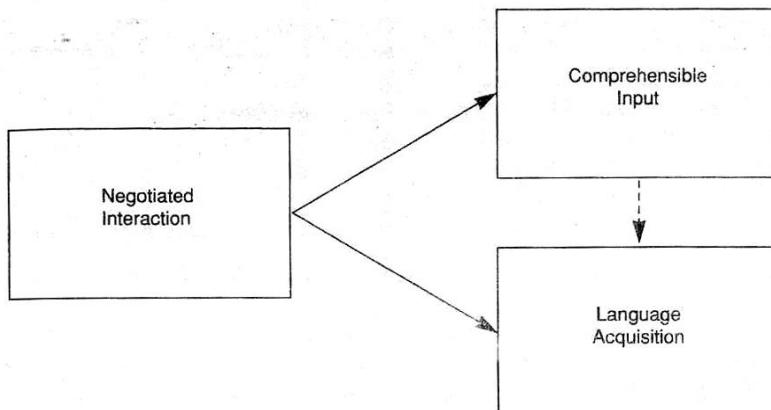
Input and interaction

Slika 1. Longov model odnosa interaktivne komunikacije i usvajanja jezika

Stevikov (Stevick 1976: 220) tabelarni prikaz "kretanja informacija" kroz interakciju predstavlja kraći put, i svodi se na samo tri stavke: interaktivni "dogovor", razumijevanje inputa i usvajanje jezika.

Interaction

Slika 2. Stevikov model odnosa interaktivne komunikacije i usvajanja jezika

⁶ Prevod šeme *Input i interakcija*: Zadatak verbalne komunikacije koji uključuje razmjenu informacija na dva načina; Mogućnost za manje kompetentnog govornika i njegovog razumijevanja jezika da se izrazi; Modifikacija konverzacije bazirana na dogовору; Razumjevanje inputa; Usvajanje jezika. (Autorov prevod termina)

Prema riječima Kuka (Cook, 1999: 6), akcija i reakcija nijesu interakcija. Za interakciju je potrebno vise. Kuk predlaže sljedeću strukturu odnosa govora u učionici, da bi je mogli nazvati interakcijom: nastavnik – učenik – nastavnik – učenik – nastavnik – učenik (dakle, razgovor u više međusobnih reakcija). Prema Kanu (Khan, 2010) veoma je bitno u procesu interakcije postaviti jednog učenika koji će biti lider grupe, inicijator i pomagač lošijim učenicima, pa će i tok časa biti zanimljiviji i više učenika će doći do izražaja.

Uzimajući u obzir činjenicu da interakcija zapravo predstavlja diskurs, to jest prema Longovim (1983) riječima *komunikaciju* u učionici, neosporno je da se ta konverzacija odvija na relaciji nastavnik – učenik. Zato se može reći da interakciju čini govor, s jedne strane nastavnika, s druge učenika, pa će se dalje izlaganje bazirati na kategoriju samog govora.

Imajući u vidu *govor učenika*, to jest ukoliko se obrati pažnja na njegovo odvijanje, mogu se otkriti brojni segmenti koje se odnose na sami tok nastave, ali i prirodu onoga što je izrečeno. Uzimajući, dakle, u obzir govor učenika, mogu se otkriti razni segmenti, kao što su: interakcija između nastavnika i učenika, interakcija između samih učenika, odnos učenja i nastavnih metoda, razvojni aspekti, međujezik, uočavanje nepravilnosti, primjećivanje stava učenika prema nastavnim metodama i tehnikama. Govor učenika se svodi na odgovaranje na pitanja, reakciju na pitanje (da li zna ili ne zna odgovor), spontanu inicijaciju interakcije (učestvovanje u govoru pružanjem traženih odgovora). Jednom riječju, može se izvesti zaključak da je govor učenika zapravo iniciran govorom nastavnika.

Imajući u vidu govor učenika stranog jezika (u našem slučaju engleskog), primjetno je da današnje generacije imaju mnogo bolju konverzaciju na engleskom jeziku u učionici i van nje, a razlog je pristup multi aktivnim medijima (radio, tv, internet), gdje je učenicima na raspolaganju savremena tehnologija koja omogućava veliki pristup informacijama na stranom jeziku. Može se reći da današnji mediji znatno doprinose napretku u učenju za razliku od nekadašnjeg učenja baziranog samo na udžbenicima.

Mosković (Moskowitz, 1976: 45) navodi šemu FLINT⁷ gdje na sljedeći način opisuje govor učenika:

- a) Specifičan: odgovor na nastavnikovo pitanje formiran i "uobličen" prema nastavnikovom pitanju.
- b) Horski: Odgovor koji daje cijeli razred ili njegov dio.
- c) Usmeno čitanje: Jeden učenik ili vise njih čita odjeljenju.

⁷ Foreign Language Interaction (interakcija na stranom jeziku).

- d) Odgovor baziran na mišljenju učenika: njegovo sopstveno mišljenje, reakcije i osjećanja.
- e) Odgovor "van zadatka": govor koji nije povezan sa zadacima koje nastavnik zadaje, a odnosi se na pojedine učenike koji vode konverzaciju između sebe.

Venerstrom, (Wennerstrom, 2004: 12), imajući u vidu govor učenika u učionici stranog jezika, govori zapravo o njima kao o *analitičarima diskursa u učionici*⁸, navodeći da zapravo oni preuzimaju glavnu ulogu u analizi jezika samim tim što ga koriste aktivno, do najsitnijih detalja razrađujući njegovu strukturu (od fonetike do sintakse), formirajući nesvesno lanac jezičkih konstrukcija u jedan okvir nazvan diskursom koji se pretače u konverzaciju koja void ka interakciji i formiranju *govornih činova*. Autor učenike naziva etnografima koji, izučavajući jezik do detalja, zapravo proniknu i u samu strukturu jednog društva, postajući ideolozi jedne kulture. Venerstrom (Wennerstrom, 2004: 13) navodi *Pružajući učeniku mogućnost da istražuje sve jezičke vještine na času stranog jezika, nastavnik mu zapravo podiže autonomiju, gradi samopouzdanje dopirući do njihove istraživačke prirode, gdje se budi motivacija za daljim učenjem i istraživanjem*. Isto tako ukoliko učenici u toj svojoj jezičkoj interakciji koriste jezik (*usmeno ili pismeno*), uočavajući jezičke forme i promjene, sarađujući i zajedno komentarišući sve ono što na tom putu primijete kao novo ili promjenu, kao rezultat će dobiti jedno vrijedno i poveliko iskustvo Venerstrom (Wennerstrom, 2004: 14-15).

Prema riječima autorke, komunikacija u govoru učenika predstavlja jedan, kako to ona navodi *model razmjene informacija*⁹ obrazovanja gdje se stvara dinamična razmjena informacija od jezika do njegove kulture i tradicije. Ukoliko se učenik posmatra *kao instruktor koji preuzima glavnu ulogu u planiranju i sprovodenju aktivnosti u učionici* Venerstrom (Wennerstrom, 2004: 14-15), može se reći da je učenik zapravo analitičar diskursa koji se odvija u učionici.

Za većinu učenika kojima je data uloga lidera u vođenju konverzacije, proces komunikacije je mnogo zanimljiviji i izazovniji nego ukoliko ima ulogu pasivnog posmatrača, navodi Venerstrom (Wennerstrom, 2004: 12).

Govoreći o analizi konverzacije u govoru učenika, primjetno je da se govor učenika u učionici zapravo "prepliće" sa govorom nastavnika, pritom formirajući jednu cjelinu govornog lanca u dva smjera. Ukrštajući ova dva smjera, formira se jedna jezička struktura koju Venerstrom (Wennerstrom,

⁸ Students as Discourse Analysts.

⁹ Transmission model.

2004: 12) naziva mikro i makro nivo koji omogućavaju stvaranje raznovrsnih jezičkih oblika, gdje učenik nauči da kontroliše upotrebu jezika upravo zahvaljujući nastavniku, pa će se u daljem izlaganju dati pregled o *govoru nastavnika* kao glavne potpore u govoru učenika.

Imajući u vidu ovo istraživanje koje je stavljalno akcenat na govor učenika, treba negdje i napomenuti i nedostatak *govorne kompetencije* kod pojedinih učenika. Kada se kaže *govorna kompetencija* misli se prije svega na fonetsko-fonološke sekvence, pod kojima se podrazumijeva sljedeće: pogrešno akcentovanje pojedinih riječi, intonaciju koja zapravo onoga ko sluša više podsjeća na govor njemačkog jezika, pogrešan izgovor pojedinih riječi. Ovdje svakako treba navesti i fluentnost govora, polazeći od toga da neki učenici nemaju dovoljno razvijenu sposobnost tečnog i gramatički korektnog govora (što se recimo na uzrastu devetog razreda itekako očekuje: makar tamo gdje učenik pokazuje visoko poznavanje gradiva na drugim školskim predmetima). Uzimajući u obzir prethodno navedene činjenice, nastavnici koji rade u osnovnim školama obavezno bi trebali da porade na unapređenju vještine govora kod učenika, to jest izgovoru, kao i na fluentnosti jezika.

Nastavnikova uloga je znatno odgovornija, budući da podrazumijeva: postavljanje pitanja, korigovanje grešaka, kontrolisanje komunikacije, navođenje na odgovor, adaptiranje svog govora govoru učenika, što bi značilo da nastavnik u svom govoru koristi jednostavniji vokabular, izbjegava idiome, neustaljene fraze netipične za naše govorno područje (npr. *Head for the heels*)¹⁰. Kada se ima u vidu govor u učionici, nastavnik obično pribjegava upotrebi jednostavnije gramatike (preovlađuje *prosto sadašnje vrijeme*), sporije govori, koristi mimiku pri objašnjavanju (Chandron, 1988: 54-89). Govor nastavnika (*engl. teacher talk*) zapravo predstavlja simplificirani govor nastavnika u učionici u kojem, prema riječima Flandersa (Flanders, 1961: 20), razlikuje se indirektni i direktni uticaj. Indirektni uticaj podrazumijeva: pohvale, ohrabrenja, prihvatanje ideja učenika. Direktni obuhvata: predavanje, korišćenje autoriteta u učionici, davanje instrukcija).

Oslanjajući se na principe strukturalno-funkcionalne lingvistike Sinklera i Kultarda, diskursna hijerarhija obuhvata sljedeće funkcionalne cjeline: čas, transakcija, razmjena, potez, čin (o čemu je ranije bilo riječi), a veći dio interakcije na času odvija se po principu trijade IRF ili IRE (*I-initiation/pitanje* nastavnika, *R-response/odgovor* učenika, *F-*

¹⁰ *Bježi kud te noge nose.*

feedback/povratna informacija nastavnika, *E-evaluation/ocjena* nastavnika¹¹. Prema Kortagenu (Korthagen, 2004: 80) postoje dva centralna pitanja na koja treba dati odgovor ukoliko se zapitamo šta čini dobrog nastavnika kao pedagoga: (1) koji su osnovni kvaliteti dobrog nastavnika i (2) kako da pomognemo nekome da postane dobar nastavnik? Glavni odgovor bi bio da je dobar nastavnik dobar inicijator, dobar organizator i dobar govornik i da je nastavnik može imati direktni i indirektni uticaj u razredu.

Mosković (Moskowitz, 1976) imajući u vidu govor nastavnika, govor o njegovom indirektnom i direktnom uticaju. Prema njegovim riječima, indirektni uticaj podrazumijeva da nastavnik:

- a) Saosjeća sa učenikom (ne prijeti, vodi razgovor, razumije učenikova osjećanja vezana za prošlost, sadašnjost i budućnost).
- b) Hvali i ohrabruje učenika (potvrđuje da su mu odgovori tačni, pritom mu navodeći sve ono što je pozitivno i dobro u njegovom izlaganju).
- c) Izvodi konstruktivan humor (dobro je razviti pozitivnu atmosferu u učionici zbijajući šale povremeno, pritom vodeći računa o tome da učenik ne bude povrijeđen ili degradiran).
- d) Preuzima učenikove ideje (koristi, interpretira učenikove ideje, motivišući ga da i dalje iznosi svoje mišljenje).
- e) Ponavlja učenikove odgovore (dodata na motivaciju).
- f) Postavlja pitanja vezana za opštu kulturu i civilizaciju.
- g) Postavlja lična pitanja učeniku (bolja interakcija se ostvaruje što smo učeniku bliži lično).

Kada govor o direktnom uticaju, Mosković (Moskowitz, 1976) dalje navodi da u nastavnikov govor spada:

- a) Pružanje informacija: činjenice, ideje, mišljenja, retorička pitanja.
- b) Ispravljanje grešaka bez kritikovanja.
- c) Davanje primjera kao model ili uzor kako treba i šta treba raditi (ilustracije, crteži).
- d) Pružanje informacija o sebi.
- e) Pružanje instrukcija i direktiva kojih učenik treba da se pridržava u učionici.
- f) Ukazuje na učenikovo ponekad neprimjereno ponašanje.
- g) Ukazuje učeniku na netačan odgovor.

¹¹ U osnovi svih analiziranih djelova transkripta, zapaženo je prisustvo navedene trijade (IRF-R-F).

Govoreneći o strukturalno-funkcionalnom modelu Sinklera i Kultarda koji je svoju primjenu našao u učionici stranog jezika, analizom dijela časova¹², pokušati dati odgovor na pitanje da li se konverzacija u učionici obavlja prema navedenom modelu, to jest da li sadrži elemente: transakcije, razmjene, stavove i činove¹³, karakteristične za komunikaciju u učionici.

Analiza je započeta transkriptom časova. Transkript dijela jednog časa izgleda ovako:

Primjer 1:

T: *What do you think? How many apples do we have here? Marko.*
S1: *There is apples....*
T: *There is apples?!*
S1: *Mmm, there is apples....*
S2: *There are apples.*
S1: *Yes, there are apples here.*
T: *Ok, but how many?*
S1: *Any sweets there aren't, but apples....*
S2: *There aren't any sweets.....*
T: *Ok, let him talk.*
S1: *There aren't any sweets.*
T: *Good.*

Polazeći od toga da stav *razmjene* uključuje tri dijela: 1) pitanje nastavnika, 2) odgovor na pitanje, 3) komentar, to jest mišljenje nastavnika, za analizu iz dijaloga je uzeta sljedeću trodijelnu strukturu razmjene:

T: //*What do you think? How many apples do we have here? Marko.*//
S1: *There is apples/*
T: *There is apples?!*//

¹² Analiza časova učenika VII razreda osnovnoškolskog obrazovanja.

¹³ Peti element *lesson*, koji se sastoji od transakcija, isključen je vremenom iz ove grupe, budući da su ga neki istraživači (Brazil, 1995: 151) smatrali "subjektivnim". Pošto vođenje časa zavisi od subjektivnog načina rada samog nastavnika, neki istraživači ga nijesu smatrali dovoljno objektivnim da bi služio istraživanju.

Činovi u ovom primjeru su: pitanje *What do you think? How many apples do we have here?*, oslovljavanje sagovornika *Marko*, davanje odgovora *There is apples*, i reakcija nastavnika na odgovor *There is apples?!*¹⁴ Transakcija čini više razmjena, što u navedenom primjeru predstavlja cijeli dijalog.

Primjer 2:

T: *What do we know about Nikola Tesla? Jovana.*
S1: *He was a scientist.*
T: *Anything else??*
S1: *Well, in a way he was some kind of a strange man.*
S2: *Why.*
S1: *I read something about that.*
T: *Ok, but what?*
S1: *Well, he loved pigeons in a strange way.*
S2: *What??*
T: *Please,...*

Iz dijaloga se koristi sljedeća trodijelna struktura razmjene:

T: // *What do we know about Nikola Tesla? Jovana.* /
S1: *He was a scientist/*
T: *Anything else?//*

Činovi u ovom primjeru su: pitanje *What do we know about Nikola Tesla?*, oslovljavanje sagovornika *Jovana*, davanje odgovora *He was a scientist*, i reakcija nastavnika na odgovor *Anything else?!* Transakcija čini više razmjena, što u ovom primjeru predstavlja cijeli dijalog.

Na osnovu analize, može se izvesti zaključak da je i u ovom slučaju potvrđena hipoteza da se govorni diskurs u učionici odvija po modelu Malkolma Kultarda i Džona Sinklera i sadrži gorovne činove, razmjene i transakcije karakteristične za diskurs u učionici.

¹⁴ Kosim crtama (/) su stavovi odvojeni od činova koji predstavljaju veće jedinice. Samu razmjenu, dakle, predstavljaju: pitanje, odgovor i povratnu informaciju, a njihova kombinacija čini razmjenu koja je smještena između dvostrukih kosih crta (//).

Primjer 3:

T: *Who's absent today?Mmmmm, Nikola?*?
S1: *Vuk Vujović.*
T: *Where's he?!*
S1: *Well, I think he's got a cold.*
T: *Very strange. Every second day... (smile).*
S1: *Well, I don't know.*
S2: *So what?*
T: *Nothing, nothing...*

Za analizu iz dijaloga uzeta je sljedeća trodijelna struktura razmjene:

T: // *Who's absent today?Mmmmm, Nikola?..*/
S1: *Vuk Vujović /*
T: *Where's he?!*/
S1: *Well, I think he's got a cold.//*

Činovi u ovom primjeru su: pitanje *Who's absent today?Mmmmm?*, oslovljavanje sagovornika *Nikola*, davanje odgovora pitanjem *Where's he*, i reakcija učenika na odgovor *Well, I think he's got a cold!*

Na osnovu analize, može se izvesti zaključak da je i u ovom slučaju potvrđena hipoteza da se govorni diskurs u učionici odvija po modelu Malkolma Kultarda i Džona Sinklera i sadrži gorovne činove, razmjene i transakcije karakteristične za diskurs u učionici.

Primjer 4:

T: *Tell me, Maja, what was the last lesson?.*
S1: *The last lesson ,mmm, I can't remember.*
T: *You can't remember?!*
S1: *No.(smile)*
T: *Ok, who knows?*
S2: *We read something about fashion.*
S1: *Oh, yes.*
T: *Ok, thank you.*

Iz dijaloga je uzeta sljedeća struktura razmjene:

T: // *Tell me, Maja, what was the last lesson?.../*
S1: *The last lesson ,mmm, I can't remember. /*
T: *You can't remember?!?!/*
S1: *No.//*

Činovi u ovom primjeru su: pitanje *Tell me, what was the last lesson?*, oslovljavanje sagovornika *Maja*, davanje odgovora pitanjem *The last lesson, mmm, I can't remember*, i reakcija nastavnika na odgovor *You can't remember?! No.*(odgovor učenika).

Primjer 5:

T: *It's so hot today.Can somebody open the window?*
S1: *I can.*
T: *Ok. Thank you.*
S1: *You are welcome.Does it mean that you will not ask me today?(smile)*
ALL: *(laugh)*
T: *Please, sit down.*
S2: *Well, she will ask you. (smile)*
T: *Of course. (smile)*

Iz dijaloga je uzeta sljedeća struktura razmjene:

T: // *It's so hot today.Can somebody open the window?/*
S1: *I can /*
T: *Ok. Thank you?!//*

Stav otvaranja predstavlja pitanje nastavnika *It's so hot today.Can somebody open the window?*, *stav odgovaranja* je odgovor učenika *I can*, a *stav povratne informacije* odgovor nastavnika. Činovi u ovom primjeru su: pitanje *It's so hot today.Can somebody open the window ?*, oslovljavanje sagovornika *somebody*, davanje odgovora *I can*, i reakcija nastavnika na odgovor *Ok, Thank you!*

Transakcija čini više razmjena, što u ovom primjeru predstavlja cijeli dijalog.

Primjer 6:

T: *Ok, Silence, please! Luka, can you give me your notebook?.*
S1: *Yes, just a moment.*
T: *Thank you. Lana, I need your notebook, too!*
S2: *Ok, teacher.*
T: *I need to check something?*
S2: *Yeah.*

Za analizu iz dijaloga uzeta je sljedeća struktura razmjene:

T: // *Ok, Silence, please! Luka, can you give me your notebook?.../*
S1:.. *Yes, just a moment./*
T: *Thank you. Lana, I need your notebook, too!/*
S2: *Ok, teacher.//*

Govoreći o *stavovima* u ovom primjeru, *stav otvaranja* predstavlja pitanje nastavnika, *stav odgovaranja* je odgovor učenika, a *stav povratne informacije* odgovor nastavnika. Činovi u ovom primjeru su: pitanje *Luka, can you give me your notebook?.*, oslovljavanje sagovornika *Luka, Maja*, davanje odgovora *Yes, just a moment*, i reakcija nastavnika na odgovor *Thank you. I need your notebook, too!*

Na osnovu analize, može se izvesti zaključak da je i u ovom slučaju potvrđena hipoteza da se govorni diskurs u učionici odvija po modelu Malkolma Kultarda i Džona Sinklera i sadrži gorovne činove, razmjene i transakcije karakteristične za diskurs u učionici.

Primjer 7:

T: *Let me see...aaaaa, we need to finish this grammar part?.*
S1: *Yes, you told that last time.*
T: *Oh, I forgot it. And words. Ok!*
S1: *Right! We also need to write down some unknown words.*
T: *Ok. Who will come in front of the board?*
S2: *Well, I can.*
T: *Great.*

Za analizu iz dijaloga uzeta je sljedeća trodijelna struktura razmjene:

T: // *Let me see...aaaaaa, we need to finish this grammar part?..*/

S1: *Yes, you told that last time.*/

T: *Oh, I forgot it. And words. Ok!*//

Stav otvaranja predstavlja pitanje nastavnika, *stav odgovaranja* je odgovor učenika, a *stav povratne informacije* odgovor nastavnika. Činovi u ovom primjeru su: pitanje *Let me see...aaaaaa, we need to finish this grammar part?*, davanje odgovora *Yes, you told that last time*, i reakcija nastavnika na odgovor *Oh, I forgot it. And words. Ok!*

Primjer 8:

T: *Can you think about an other word that means polite?*

S1: *Sweet, maybe.*

T: *Something else?*

S1: *Generous.*

T: *Ok. And...?*

S2: *Well, I'm not sure, but...*

T: *What?*

Za analizu je uzeta sljedeća trodijelna struktura razmjene:

T: // *Can you think about an other word that means polite? Uroš.*/

S1: *Sweet, maybe.*/

T: *Something else?*//

Stav otvaranja predstavlja pitanje nastavnika, *stav odgovaranja* je odgovor učenika, a *stav povratne informacije* odgovor nastavnika. Činovi u ovom primjeru su: pitanje *Can you think about an other word that means polite?*, davanje odgovora *Sweet, maybe*, oslovljavanje sa *Uroš*, i reakcija nastavnika na odgovor *Something else?*

Primjer 9:

T: *Who else can come in front of the board? (silence) Come on. Lela?*

S1: *Do I need...?*

T: *Why not? Come here, please?*

S1: *Ok. I don't know the answer.*

T: *Never mind. Don't bother.*

S2: *Maybe I can do it?*

T: *Ok, but after her.*

Trodjelna struktura razmjene:

T: // *Who else can come in front of the board? (silence) Come on.*

Lela?../

S1: *Do I need?/*

T: *Why not? Come here, please?!*//

Stav otvaranja predstavlja pitanje nastavnika, *stav odgovaranja* je odgovor učenika, a *stav povratne informacije* odgovor nastavnika. Činovi u ovom primjeru su: pitanje *Who else can come in front of the board?*, *Come on*, obraćanje učenicu *Lela*, davanje odgovora *Do I need*, i reakcija nastavnika na odgovor *Why not? Come here, please.*

Primjer 10:

T: *Anastasija, could you please bring me the textbook?.*

S1: *Yes, teacher.*

T: *Is there any workbook here?*

S1: *Yes, I've got it, too.*

S2: *Yes, I've got it, too..*

S1: *Do I need to give it to you now?.*

T: *No, not now. Later on.*

S1: *ok.*

Polazeći od toga da *stav razmjene* uključuje tri dijela: 1) pitanje nastavnika, 2) odgovor na pitanje, 3) komentar, to jest mišljenje nastavnika, iz dijaloga je uzeta sljedeća trodjelna struktura razmjene:

T: // *Anastasija, could you please bring me the textbook?../*

S1: Yes, teacher./

T: Is there any workbook here?!//

Stav otvaranja predstavlja pitanje nastavnika, *stav odgovaranja* je odgovor učenika, a *stav povratne informacije* odgovor nastavnika. Činovi u

ovom primjeru su: pitanje *Could you please bring me the textbook?*, oslovljavanje sagovornika *Anastasija*, davanje odgovora *Yes, teacher*, i reakcija nastavnika na odgovor *Is there any workbook here?!*¹⁵ Transakcija čini više razmjena, što u primjeru predstavlja cijeli dijalog.

Na osnovu analize jednog dijela transkripta snimljenih časova može se izvesti zaključak da se konverzacija u učionici engleskog jezika odvija po modelu Malkolma Kultarda i Džona Sinklera i sadrži govorne činove, razmjene i transakcije karakteristične za komunikaciju u učionici.

U ovom radu smo pokušali da damo kratak pregled analize konverzacije u učionici engleskog jezika prema Sinklerovom i Kultardovom modelu. Mada je za takvo nešto potrebno više prostora, ovo je pokušaj da se u kratkim crtama objasni kako ovaj model funkcioniše u učionici. Ovaj rad može poslužiti nekim daljim istraživanjima baziranim na analizi nekih nepredvidivih situacija u učionici.

Literatura:

- Bellach, D. (1996): Conceptual Hierarchies for General Psychology.
- Bello Vargas, I. (2012): *A language-in-use study of EFL students' social discourses in project-based learning*. Colombian Applied Linguistics Journal, 14(1), 108-126.
- Cook, G., (1999): *Discourse*, Oxford University Press.
- Chandron, C. (1988): *Second Language Classroom: research on teaching and learning*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Drew, P., 2003. Conversation analysis. In J. Smith, ed. Qualitative Psychology: A Practical Guide to Research Methods. London: Sage, pp. 132–158.
- Drew, P., 2005. Conversation analysis. In K. L. Fitch and R. E. Sanders, eds. *Handbook of Language*
- Drew, P., 2005. Conversation analysis. In K. L. Fitch and R. E. Sanders, eds. *Handbook of Language and Social Interaction*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, pp. 71–102.
- Ellis, R. (2000): *Task-based research and language pedagogy*. Language Teaching Research.
- Flanders, N. A. (1961): *Analyzing Teaching behavior*, Reading, MA: Addison-Wesley.
- Krashen, S. (1982): *Principles and practice in second language acquisition*, Oxford, Pergamon.

¹⁵ Kosim crtama (/) su stavovi odvojeni od činova koji predstavljaju veće jedinice. Samu razmjenu, dakle, predstavljaju: pitanje, odgovor i povratnu informaciju, a njihova kombinacija čini razmjenu koja je smještena između dvostrukih kosih crta (//).

- Korthagen, F. A. J. (2004): *In research of the essence of a good teacher: Towards a more holistic approach in teacher education*. Teaching and Teacher Education 20, 77-97.
- Long, M. H. (1983b): *Linguistic and Conversational adjustments to non-native speakers, Studies in Second Language Acquisition*, University of California, Los Angeles.
- Mc Carthy, M. (2008): *Discourse Analysis for Language Teachers*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Moskowitz, G. (1976): *The classroom interaction of outstanding language teachers*, Foreign Language Annals 9/2.
- Seedhouse, P. (2007): *Conversation Analysis as Research Methodology*, in Richards, K. and Seedhouse, P. *Applying Conversation Analysis*, New York: Palgrave Macmillan.
- Sinclair, J. M. and Coulthard, M. (1975): *Towards an analysis of discourse*, London, Oxford University Press.
- Stevick, E. W. (1976): *Memory, Meaning and Method*, Rowley, MA: Newbury House.
- Walsh, S. (1987): *Classroom discourse, Towards an analysis of discourse revisited*. Unpublished M.A. dissertation, Dept.of Linguistics and Phonetics, University of Leeds.
- Wennerstrom, A. (2004): *Discourse Analysis in the Language Classroom*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Živković, B. (2012): *Ograđivanje u apstaktima naučnih radova*. Zbornik radova sa druge Konferencije društva za primijenjenu lingvistiku, Urednik: Prof.dr Slavica Perović, Podgorica, Društvo za primijenjenu lingvistiku Crne Gore.

Julija JARAMAZ

CONVERSATION ANALYSIS IN THE ENGLISH LANGUAGE
CLASSROOM
Summary

This paper has tried to present a simple outline of Conversation Analysis in the English language classroom according to the Sinclair and Coulthard model. Although this would require more space, it has attempted to provide a basic guide on how this model works in the classroom. This work might be considered to providing some further researches based on conversation analysis of some unexpected situations in the classroom.

Keywords: conversation analysis, interaction in the classroom, Sinclair and Coulthard model

Tanja PJANO

Filozofski fakultet Nikšić
Univerzitet Crne Gore

RAĐANJE JEZIKA

Pidžini, neobični sistemi komunikacije, rađaju se u multilingvalnim sredinama, tj. među govornicima različitih maternjih jezika. Ovaj nuždeni vid komunikacije nastao je uglavnom na plantažama ili u rudnicima zlata, između robova i njihovih gospodara ili među samim robovima, namjerno izmiješanim da bi se spriječila bilo kakva mogućnost pobune. Riječ je o izuzetno siromašnim sredstvima sporazumijevanja, rečenice su većinom imperativnog karaktera, od svega jedne ili dve riječi. Sticanjem svojih prvih izvornih govornika, pidžini postepeno ustupaju mjesto kreolskim jezicima. Kreoli, da bi zadovoljili sve lingvističke potrebe svojih govornika, postaju bogatiji u pogledu vokabulara i gramatičkih struktura i kompleksniji u pogledu morfologije i sintakse.

Ključne riječi: pidžin, kreol, pidžinizacija, kreolizacija, dekreolizacija

1. Uvod

Pidžin jezici su, uprkos svojoj zastupljenosti u svijetu, dugo godina bili odbačeni i zanemareni. Lingvistima su bili čudni i nezanimljivi, a neki su ih, čak, smatrali lošim kopijama drugih jezika nazivajući ih: slučajnim, inferiornim, izlomljenim, ukrštenim, nespretnim, apsurdnim sistemima komunikacije. Naime, prve studije potiču tek od 1880-ih godina, a autor je Hugo Schuchardt (1842–1927), poznat po istraživačkim radovima pidžin jezika portugalskog vokabulara. Druga dva tvorca studija ovih neobičnih sredstava sporazumijevanja su Dirk Heseling (1859–1941), koji je proučavao kreolske jezike danskog porijekla, i Džon E. Reinecke (1904–1982), koji je pratio razvoj havajskih jezika od 1930-ih godina. Prva konferencija o pidžin i kreol jezicima održana je 1959. u Moni, na Jamajci, i predstavlja prekretnicu jer kasnije dolazi do njihovog temeljitijeg i učestalijeg istraživanja, što pokazuje i naredna konferencija održana već 1968. godine.

Pidžin se stvara isključivo radi zadovoljavanja osnovnih životnih interakcija, tj. prvenstveno zbog obavljanja poslova. Etimologija izraza "pidžin" i dalje ostaje nepoznata, ali, najvjerovatnije, ovaj termin potiče od riječi koja u pidžinu nastalom u Kini¹ predstavlja englesku riječ "business", što znači posao. Stvaranje jezika zarad obavljanja poslova samo nam ukazuje na siromaštvo ovakvog vida sporazumijevanja. "Pidžin predstavlja jezik koji je lišen svega osim sušte bitnosti neophodne za komunikaciju."² Prema tome, ovom "bijednom" sistemu komunikacije nameću se samo dva zahtjeva: da posluži izvršavanju zadataka, iako je sam taj jezik neadekvatan za drugi, složeniji vid sporazumijevanja i da ne smije postavljati komplikovane ciljeve svojim govornicima.

"Pidžin jezici su primitivni sistemi komunikacije, skrpljeni od djelova dva ili više jezika."³ Pošto pidžin uglavnom izranja iz evropske kolonizacije, za očekivati je da je jedan od jezika evropskog porijekla. Taj željeni jezik, jezik moćnijih i dominantnijih, je engleski, francuski, španski, portugalski ili danski. Najbrojniji pidžini su engleskog porijekla što je posledica britanskog imperijalizma dugog 350 godina. Ovi ciljni evropski jezici su, zajedno sa nazivom mjesta gdje se govore, učestvovali u "kovaju" imena ovih "smješnih" sredstava sporazumijevanja. Tako, na primjer, imamo nigerijski pidžin engleskog, filipinski kreol španskog, haićanski kreol francuskog...

S druge strane, rađanju jednog pidžin jezika doprinose i dva ili više jezika kojima govore robovi ili radnici, tj. potčinjenije grupe. U ovom slučaju, normalno je da je svaki jezik, u određenoj mjeri, i davalac i primalac. Ako je ciljni jezik jedan od "svjetskih", onda je on više u ulozi davaoca što se prevashodno odnosi na oblast vokabulara. No, sporno je pitanje prostih gramatičkih struktura za koje se vjeruje da potiču od "primitivnih" jezika domorodačkih grupa. Pa ipak, iako se mnogi sociolingvisti slažu u tome da pidžin i kreol oblici uzimaju vokabular od jednog jezika (oko 80%), a gramatičke strukture od drugog (oko 20%), postoje i oni sistemi komunikacije koji od oba jezika imaju približno isti procenat učešća. Recimo, u rusenorštu⁴ ("Russenorsk") 39% jezika je ruskog, a 47% norveškog porijekla. Pretpostavlja se da je to zbog toga što su obje grupe bile socijalno jednake, a ne poput odnosa robova i robovlasnika.

¹ Kineski pidžin engleskog je jedan od najstarijih pidžin jezika engleskog vokabulara sa oko 750 riječi.

² Romaine 1988: 24.

³ Lightfoot 1999: 148.

⁴ Rusenoršt je razvijen da bi zadovoljio potrebe ruskih mornara i norveških ribara u arktičkim vodama. Ali, uprkos samoj upotrebi od nekolika vijeka, ovaj pidžin je ipak izumro.

Pidžin nastaje, pod određenim uslovima, isključivo u multilingvalnim sredinama. Da bi došlo do rađanja ovog jezika mora, naravno, doći do samog kontakta između dvije ili više grupa različitog lingvističkog porijekla. Priroda ostvarenih kontakata može biti raznovrsna, što je i uticalo na formulisanje sljedeće klasifikacije pidžina, a kasnije i kreolskih jezika:

1. Plantažni pidžini

U većini slučajeva ovi jezici su nastali na nekadašnjim evropskim kolonijama i to pri ostvarenim kontaktima između robova i njihovih gospodara. Robovi su miješani radi suzbijanja svakog mogućeg vida pobune. "Stanovnik (vlasnik ruralne farme) dolazi da ih pogleda i kupuje one koji mu odgovaraju. Braću, sestre, prijatelje i ljubavnike razdvajaju; oni se oprastaju plaćući i odlaze na posjede."⁵ Od svih pidžin jezika, nastalih na ovaj način, izdvaja se tok pisin ("Tok Pisin") koji je od lingva franke postao nacionalni i jedan od zvaničnih jezika Papua Nove Gvineje.

2. Vojni i policijski pidžini

Oduvijek se među vojnim i policijskim snagama, sastavljenim zajedno radi izvršavanja posebnog zadatka, bili pripadnici različitog i etničkog i lingvističkog porijekla. Jedini izlaz u ovom haotičnom multilingvizmu je bio smišljanje novog, zajedničkog sistema komunikacije. U ovom slučaju, džuba arapski ("Juba Arabic"), pidžinizirani arapski, je nastao sredinom 19. vijeka među sudanskim vojnicima i to pri egipatskoj okupaciji Južnog Sudana. Ovaj pidžin se proširio i na oblasti glavnog grada Južnog Sudana, Džube, i trenutno poprima kreolske osobine. Imamo, zatim, hiri motu ("Hiri Motu"), ranije više poznat kao policijski motu, koji se pojavio krajem 19. v. u Papui (dijelu Papua Nove Gvineje) i postao regionalni jezik. Hiri motu je pidžinizirani motu, a nastao je zahvaljujući britanskim policijskim trupama, na čelu sa Vilijamom Mekgorijem, i koristi se oko luke Port Morzbi.

3. Rudarski i građevinski pidžini

Pidžin fanakalo ("Fanakalo") je nastao u Kvazul Natalu, u Južnoj Africi, i to kontaktom domaćeg stanovništva Zulu i evropskih doseljenika pri radu u rudnicima zlata. To je rijedak pidžin, čiju osnovu čini domaći jezik (zulu) sa manjim primjesama engleskog i afrikanskog. Pidžin A-70, ili evondo ("Ewondo"), rodio se pri remontu željezničke pruge u Jaundeu,

⁵ Bernardin de Saint-Pierre, u: Chaudenson 2001: 73.

glavnom gradu Republike Kamerun, 1920. godine. A-70 je pidžinizirani oblik jezika evondo i bulu ("Bulu").

4. Emigrantski pidžini

Italijanski emigranti su u Argentini izmislili kokoliće ("cocoliche"), za koji se vjeruje da je spoj italijanskog i španskog. Međutim, pošto je riječ o dva izuzetno sroдna jezika nije bilo potrebe ni za jezičkim pojednostavljuвanjem, ni za stvaranjem zasebne gramatike.

5. Turistički pidžini

Riječ je o jezicima nastalim pri redovnim turističkim posjetama određenim mjestima, a osnovni uzrok stvaranja jednog ovakvog vidi sporazumijevanja je cjenkanje, pri čemu se "pidžin jezici stvaraju 'na licu mjesta' kao strategija započinjanja komunikacije."⁶ Zbog, obično, kratke životne dobi ni samim sociolinguistima nijesu naročito zanimljivi.

6. Pomorski i trgovački pidžini

Proto-pidžin sabir ("Sabir") u Zapadnu Afriku stigao je portugalskim brodovima. Sabir je tamo postao izuzetno važna lingva franca i to pri trgovini robljem. Isto tako, eskimo ţargon ("Eskimo Jargon") je nastao pri kontaktu Inuit (Eskimo) stanovnika i evropskih lovaca na kitove. Treba imati na umu da se pojedini pidžin jezici ne mogu ograničiti samo na jednu od gore navedenih kategorija.

Na kraju, treba istaći razliku između ovih i "normalnih" sistema komunikacije. Kao prvo, pidžin nije prirodni jezik jer je on, silom prilika, "skrpljen" da posluži kao jedino zajedničko sredstvo sporazumijevanja govornicima različitih jezika. Drugo, pidžin ne može biti ničiji maternji jezik pošto se svi njegovi govornici služe sopstvenim jezikom, a na pidžin prelaze kada je to neophodno radi posla. Naravno, to je razlog zbog čega oni nose etiketu "pomoćnih" jezika jer su "potrebni svojim govornicima, uz njihov izvorni jezik, da premoste komunikativni jaz sa govornicima nekog drugog jezika."⁷ Kao treće, pidžin ne zastupa ničiju kulturu zato što ga koriste govornici različitog kulturnog porijekla. Dalje, ovakvi jezici su socijalno neutralni; svi govornici su, kao početnici, ravnopravni pri "baratanju" ovim sistemom komunikacije. Konačno, jezik ne traje dugo, generaciju ili dvije, jer sticanjem svojih izvornih govornika on ustupa mjesto kreolskom obliku.

⁶ Sebba 1997: 14.

⁷ Sebba 1977: 14.

2. Procesi pidžinizacije

Proces stvaranja pidžina, poznat kao pidžinizacija ("pidginization"), sastoji se od tri usko povezana procesa: redukovanje ("reduction"), miješanje ("admixture") i simplifikacija ("simplification").

"[P]idžin jezici su redukovani jezici koji jedino odgovaraju redukovanim potrebama komunikacije."⁸ Proces redukovanja, poznat i kao proces osiromašivanja, ukazuje na oskudnost novog jezika u odnosu na izvorni jezik govornika. Doduše, normalno je da je vokabular nekog stranog jezika siromašniji, a sintaksičke strukture kraće u poređenju s maternjim jezikom. Pod procesom miješanja podrazumjevamo nesvesno prenošenje akcenta, gramatičkih pravila ili idioma iz svog u tuđi jezik. Često, na osnovu pogrešno akcentovanih riječi na engleskom, možemo da naslutimo izvorni jezik govornika. Prema Adamu i Silvainu⁹, termin "pomiješan" ima dva različita značenja gdje, u oba slučaja, x predstavlja pidžin, a kasnije i kreol jezik: miješanje dva lingvistička sistema $[(A+B)/2=X]$ i miješanje gramatike jezika A s rečnikom jezika B (gramatika A+ rečnik B=X).

Proces simplifikacije je, uprkos samom nazivu, izuzetno kompleksna pojava koja se sastoji od regulisanja nepravilnih glagola i odstranjivanja svega suvišnog. Regularizacijom se svi nepravilni glagoli tretiraju kao da su pravilni. Prosto rečeno, umjesto glagola "I caught" (uhvatio sam) javlja se oblik "I catched" s nastavkom -ed koji je tipičan samo za pravilne glagole. Uklanjanje suvišnog nosi sa sobom gubitak onog gramatičkog materijala koji nije neophodan da bi se neka informacija tačno prenijela i razumjela. Na primjer, odstranjivanje sufiksa -s sa trećeg lica jednine u sadašnjem vremenu (Simple Present Tense): "he hate" (on mrzi), a ne "he hates" što je gramatički ispravno u standardnom engleskom jeziku. Ukratko, proces redukovanja je rezultat nepotpunog, dok su miješanje i simplifikacija posledica nesavršenog učenja stranog jezika.

Ako dva sistema komunikacije, u isto vrijeme, harmonično koegzistiraju, tj. ako je izloženost stranom jeziku duga i spora, proces pidžinizacije će biti slab i površan. Tada govornici jednog jezika imaju priliku da tačno i tečno ovladaju drugim jezikom. Nasuprot tome, pidžinizacija će biti izuzetno jaka ako je kontakt s novim jezikom brz i kratak. Naime, drugi jezik se teži što prije usvojiti i to bez ikakvog podučavanja da bi on polako prerastao u lingva franku, tj. u jedino zajedničko sredstvo sporazumijevanja u multilingvalnoj sredini.

⁸ Bollée u: Chaudenson 2001: 21.

⁹ Citirano u: Chaudenson 2001: 44.

Ovakav primjer razvoja lingva franke zabilježen je u Zapadnoj Africi. Kontakti između afričkih domorodačkih grupa i evropskih mornara i trgovaca doveli su do rađanja zapadno-afričkog pidžin engleskog jezika ("West African Pidgin English")¹⁰. Vremenom se jezik razvio u normalni, svakodnevni sistem komunikacije koji se proširio od Gambije do Ekvatorijalne Gvineje. Na ovakve jezike se ne smije gledati kao na "izvitoperenu" verziju engleskog, jer su oni u potpunosti postali samostalni, sa sopstvenom gramatičkom strukturom i normama. U stvari, možda bi engleskim govornicima, zbog samog porijekla riječi, bilo izuzetno lako da savladaju vokabular zapadno-afričkog pidžina baziranog na engleskom jeziku, ali bi učenje gramatičkih pravila predstavljalo pravi izazov. Bikerton podvlači činjenicu da, zbog nedostatka sličnih jezičkih jedinica, ovi jezici ne mogu biti isti jer bi to bilo "isto tako pametno kao i prepostaviti da je cigla isto što i kupus jer je bez nogu, krila, krvna, perja, samostalne pokretljivosti itd..."¹¹ I zaista, ako hoćete da ovladate nekim pidžin jezikom, morate se postaviti kao prema bilo kom "normalnom" sistemu komunikacije i naučiti ga.

3. Teorije rađanja pidžin jezika

Pidžin jezici su izuzetno sporna tema među sociolingvistima, što važi i za najzastupljenije teorije o rađanju ovih jezika.

Teorija pomorskog žargona ("Nautical Jargon") zastupa mišljenje da su se svi pidžin jezici razvili iz lingva franke kojom je govorila posada broda pri dugim putovanjima i raznim kontaktima ostvarenim isključivo radi trgovine. Na primjer, zabilježeno je da je posada Nelsonovog broda "Victory" bila sačinjena od četrnaest različitih nacionalnosti. Dokaz ove teorije prilično je klimav, a sastoji se od svega nekolika pomorska termina u različitim pidžin jezicima.

Monogenetska teorija ("Monogenetic Theory") vjeruje da su svi pidžin jezici, direktno ili indirektno, potekli od zajedničkog izvora, tj. od 'proto-pidžina' sabira. Jezik se koristio u 15. vijeku za trgovinu i tokom dugih kolonijalnih pohoda ka Zapadnoj Africi, Indiji i Dalekom Istoku. Pošto su Portugalci prvi otkrili pomorski put do Dalekog Istoka i pošto su trgovali robljem duž zapadno-afričke obale, onda nije teško naslutiti koji je to jezik pripadao moćnijoj, dominantnijoj grupi. I zaista, riječi "dijete/mali" i "znati"

¹⁰ Zapadno-afrički pidžin engleskog je zajednički naziv za nekolika srodnih pidžin jezika engleskog vokabulara nastala u Gani, Nigeriji i Kamerunu.

¹¹ Bickerton 1977: 55.

u skoro svim pidžin jezicima javljaju se u srodnim oblicima portugalskog porijekla:

portugalski	saber	pequeno
tok pisin	save	pikinini
kineski pidžin engleskog	savvy	
zapadno-afrički pidžin engleskog	sabi	pikin
sranan tongo	sabi	pikin
papiamentu	sabi	
jamajčanski kreol engleskog	sabi	pikni

Vjeruje se da je sabir rekonstrukcija orginalne lingva franke, tj. srednjovjekovnog jezika mediteranskih trgovaca i krstaša. Jezik je, u osnovi, bio romanskog porijekla, ali je imao mnoge elemente grčkog, turskog i arapskog. Portugalci su samo "zamijenili" jezike, odnosno svoj rečnik unijeli u već postojeći gramatički okvir orginalne lingva franke. Tokom kasnijih čestih kolonizacija ovaj pidžin portugalskog jezika prelazi u pidžin engleskog, francuskog i španskog, pri čemu su se riječi samo smjenjivale, a gramatička struktura ostajala gotovo neoštećena. Mnogi lingvisti, poput Toda (1974), idu toliko daleko da uz pomoć klasične komparativne metode dolaze do rekonstrukcije orginalnog portugalskog pidžina i dalje prate njegovu podjelu na atlantski i indo-pacifički pidžin portugalskog vokabulara. Najozbiljnije demantovanje ove teorije potiče od Bikertona koji kaže:

"Od nas se traži da povjerujemo da se orginalni kontakt jezik mogao rasuti širom tropске zone, do naroda potpuno različitog jezičkog porijekla, a da je, praktično, sačuvao svoj identitet gramatičke strukture gdje god da je puštil korjene, bez obzira na obimne fonološke promjene i, zapravo, potpune izmjene rečnika."¹²

Teorija poligeneze ("The Theory of Polygenesis") ukazuje na činjenicu da se svaki pidžin mogao razviti samostalno i potpuno nezavisno od ostalih, u različito vrijeme i na različitim prostorima. Postavlja se pitanje: ako već potiču iz raznih krajeva svijeta, otkuda onda ta očigledna srodnost među njima? Kako mogu biti toliko slični pidžin jezici Atlantika, s jedne strane, i Pacifika, s druge? Ova srodnost se objašnjava jezicima koji učestvuju u izgradnji jedinog zajedničkog sistema za komunikaciju. U većini slučajeva ciljni jezici su engleski, francuski, španski ili portugalski, a ovi jezici nijesu baš toliko različiti s obzirom na to da su svi indo-evropskog porijekla. Osim

¹² Bickerton 1977: 66-83.

toga, sličnost svih pidžina potiče i od uticaja strukturalno-srodnih domorodačkih jezika. U stvari, afričko domorodačko društvo je multilingvalno; govore više jezika sličnih gramatičkih struktura a različitog vokabulara, pa na isti način tretiraju i "svjetske" jezike.

Teorija substrata ("Substratum Theory") se bavi porijeklom elemenata u pidžinima. Prema ovoj teoriji, vokabular potiče od jezika moćnijih, a gramatičke strukture od jezika potčinenijih. Neki lingvisti smatraju da se iza ovakvog tumačenja kriju vješto pritajeni politički razlozi. Crnačkom karipskom stanovništvu, na primjer, imponuje ubjedjenje da u novousvojenom pidžinu jeziku korjene pruža i lingvističko porijeklo njihovih predaka.

Teorija govora stranca ili bebe ("Foreigner or Baby Talk Theory") upućuje na činjenicu da su dominantnije grupe namjerno uproščavale svoj govor da bi se ne-evropskom stanovništvu olakšalo savladavanje novog jezika. Ovaj govor se ponekad zove i govor bebe, upravo zbog dodirnih tačaka koje se mogu pronaći u ovim različitim vrstama diskursa:

"I no speak English"

"Daddy go bye-bye"

Kad se i mi sami obraćamo strancima ili bebama (1-3 godine), kod kojih nailazimo na oskudno znanje jezika, tada podsvjesno koristimo strategije jezičkog pojednostavljivanja kao što su: kratke izjave (od dvije ili tri riječi), rečenice koje se sastoje samo od imenica, zamjenica i glagola (druge vrste riječi ne postoje), ključne riječi se izgovaraju glasnije i to naglašenom intonacijom, siromašan vokabular i ograničena vrsta komunikacije. "'Govor stranca' je, prema tome, termin za poseban stil kojim izvorni govornici razgovaraju sa strancima, a ne obrnuto."¹³ Ovu teoriju je izuzezetno teško podržati zbog sličnosti pidžin jezika na Jamajci i francuskog pidžin jezika u Haitiju. Takođe, mnogi Evropljani, nakon dolaska na teritoriju pidžina, teško da mogu razumijeti sopstveni "uprošćeni" jezik već su primorani da ga uče kao bilo koji drugi sistem komunikacije.

Hipoteza zajedničkog jezgra ("The Common Core Hypothesis") objašnjava da svaki pidžin nastaje kontaktom jezika A i B i da će taj novonastali jezik imati onaj dio gramatike jezika A koji je zastupljen i u jeziku B. Naime, fanakalo je jedan od rijetkih pidžin jezika koji ima sufiks -ile za prošlo vrijeme. U zulu, koji predstavlja bazu u izgradnji fanakala, nailazimo na identičan nastavak, dok se u engleskom prošlost iskazuje sufiksom -ed. Na taj način, dolazi do gramatičkog preklapanja što se odrazilo i na sam fanakalo jezik.

¹³ Sebba 1997: 85.

Teorija domaćeg porijekla ("The Theory of Domestic Ancestry") za-stupa mišljenje da su trgovci, govornici engleskog jezika, počeli naseljavati Gambiju, kao i okolne oblasti Zapadne Afrike. Broj mješovitih brakova sa lokalnom populacijom je konstantno bio u porastu, a posledica je rađanje pidžin engleskog jezika koga je indigeno društvo usvajalo i žustro prenosilo u razne krajeve svijeta.

Nekada je vladalo mišljenje, danas više ne, da je do indigenog nesavršenog učenja drugog jezika došlo prosto zato što ne-Evropljani nemaju tu intelektualnu moć savladavanja jednog od evropskih jezika. Što znači, zbog te intelektualne "slabosti" nije bilo nikakve svrhe podučavati ih više od onoga što im je bilo potrebno da bi služili bijeloj rasi. Ovo shvatanje je usko povezano s drugim, takođe ideoškim, a to je da su neki jezici prosto teži od ostalih i da ih zbog toga nije jednostavno naučiti.

Dalje, postoji shvatanje da su robovlasci namjerno sputavali svoje robe da nauče pravu verziju jezika, pa im je bila dostupna samo ona prostija koja je vezana isključivo za posao. Do ovoga je moglo doći zbog božazni da robovi, brojčano moćniji, ne preuzmu vođstvo svojim gospodarima.

Na kraju, treba spomenuti i neka vjerovanja da su Portugalci, u 16. vijeku, učili neke odabrane Afrikance pojednostavljenu verziju portugalskog da bi ih obučili kao prevodioce. Međutim, ovo tumačenje je prilično sporno među sociolingvistima.

Po Robertu Čaudensonu, ovim teorijama treba prići s velikim oprezom jer su "poput mjehurića od sapunice čiji se kratak, blještav, šarenolik let može posmatrati sa zadovoljstvom i zabavom, ali pri suočavanju s prvom preprekom dolazi do praska."¹⁴

4. Osnovne gramatičke osobine pidžin jezika

Ovo mlado i nedefinisano sredstvo sporazumijevanja je prepoznatljivo po očiglednim jezičkim varijacijama i uprošćenoj gramatici. Gramatičke karakteristike, tipične skoro za sve ovakve jezike, možemo podijeliti u tri grupe: fonološke, morfo-sintaksičke i semantičke. Svi dolje navedeni primjeri potiču od melanezijskih pidžin jezika.

¹⁴ Chaudenson 2001: 42.

Fonološke osobine

Prisutan je akcenat indigenih jezika. Govornici u pidžin nesvjesno unose akcenat svog maternjeg jezika što se javlja kao posledica procesa miješanja pri hitrom usvajanju novog jezika.

Vlada prosta struktura slogova (kv); grupa konsonanata se "razbija" i vokalima pojednostavljuje:

sikis < *six* (šest)

sikin < *skin* (koža)

baisikel < *bicycle* (bicikl)

Teški glasovi se izbjegavaju:

maus < *mouth* [mauθ] (usta)

U upotrebi je pet vokala /a, e, i, o, u/ koji, za razliku od engleskog jezika, nemaju razlike u trajanju.

Morfo-sintaksičke osobine

Ne postoje nastavci za broj, rod, padež, vrijeme, glagolski vid... Imenice zadržavaju isti oblik, dok se množina iskazuje brojem, morfemom **ol** ili sa-mim kontekstom:

pik < *pig/pigs* (svinja, svinje)

tripela pik < *three pigs* (tri svinje)

ol pik < *the pigs* (svinje)

Nijedan pidžin nema gramatičkog roda, a prirodni rod se iskazuje pomoću nekih ključnih riječi kao što su: *man* (čovjek) i *meri* (žena). Na primjer:

hos man (konj) < *horse + man*

pik meri (prasica) < *pig + mery*

Padeški odnosi se, u većini slučajeva, izražavaju redom riječi.

Pripadnost se ne izražava morfološkom promjenom imenice već značenjem posebne riječi:

Em dok bilong mi < *It is my dog* (to je moj pas)

laip bilong famili < *life of family* (porodični život)

Nema određenog (*the*) i neodređenog (*a/an*) člana. Ali ipak, nekada je u upotrebi **ol** od engleske riječi *all* (svi) u službi određenog člana za množinu:

ol haus < *the houses* (kuće)

ol meri¹⁵ < *the women* (žene)

¹⁵ Pošto je Mary najzastupljenije ime i sam termin je počeo da se koristi za "ženu".

Ne koriste se sadašnji oblici glagola *to be* (biti):

Mi hangre < *I am hungry* (Gladan sam)

Haus i bik < *The house is big* (Kuća je velika)

Vrijeme, vid, modalnost i negacija se označavaju nezavisno od glagola i to samostalnim riječima koje nimalo ne sliče ciljnim jezicima: **bin** (prošlost), **bai** (budućnost), **stap** (nesvršeni vid), **no** (negacija). U slučaju nedostatka ovakvih samostalnih morfema, vrijeme se određuje kontekstom.

Mi bin lukim haus < *I looked at the house* (Pogledao sam kuću)

Mi bai lukim haus < *I will look at the house* (Pogledaću kuću)

Nema složenih rečenica. Rečenice su proste, sastavljene od jedne ili dvije riječi. Naravno, bile su imperativnog karaktera jer se težilo samo navođenju radnika ili robova na rad.

Nema pasivnih oblika:

Ol i kilim indai bulmakau man < *They killed the bull* (Ubili su bika)

Red riječi je, uglavnom, nepromjenjiv (S+G+O):

Mi no bin lukim em < *I did not see him* (Nijesam ga vidi)

Međutim, ima izuzetaka sa redom riječi SOG. Recimo, hiri motu koji je baziran na domorodačkom jeziku motu i koji ima, u Papua Novoj Gvineji, isti zvanični status kao i tok pisin.

Semantičke osobine

Riječ može da ima više različitih značenja. Recimo, izraz "**san**" koristi se za *sun* (sunce) i *sand* (pijesak). Ova fonološka redukcija vodi rasprostranjenoj homofoniji tipičnoj u pidžin jezicima. Dalje, "**nil**" može da znači *nail* (nokat/ekser), *needle* (igla), *thorn* (trn), *syringe* (špric), *bodkin* (šnala). Isto tako, termin "**lek**" je u upotrebi umjesto *leg* (noga), *foot* (stopalo) i *footprint* (otisak stopala). Potom, nerijetko se javljaju slučajevi gdje samo jedna riječ označava čitavu vrstu biljaka ili životinja. Tako, na primjer, tokpisinska riječ "**pisin**" (od *pigeon*) ne označava samo goluba već sve vrste ptica. Ili, pak, kamerunski pidžin koji koristi samo dvije riječi za sve vrste životinja, a pravo značenje riječi se raspoznaće po samom kontekstu:

bif - za sve jestive životinje

bushbif - za sve životinje grabljivice.

Vokabular je izuzetno siromašan. Rečnik svakog pidžin jezika je znatno siromašniji u odnosu na jezike koji su učestvovali u njegovom stvaranju. Dok "normalni" jezici imaju od 25.000 do 50.000 leksičkih jedinica, vokabular nekog pidžin jezika može da varira od 300 do 1.500 riječi, u zavisnosti od samog jezika. Pa, prema tome, i zbog jezičke oskudnosti i zbog mukotrpног

načina života nije se mnogo govorilo o osjećanjima, apstraktnim idejama ili, čak, o književnosti ili jeziku uopšte.

Preovladavaju kratke, jednosložne ili dvosložne riječi:

rot < *road* (put)

buki = *book* (knjiga)

Složenice još uvijek nijesu zastupljene. A ipak, ako postoji potreba za iskazivanjem nekog složenijeg pojma pristupa se, na osnovu izgleda i funkcije, parafrastičnim izrazima, tj. detaljnom i poširokom opisivanju:

haus pepa <*house paper = office* (kancelarija)

haus bilong spaida <*spider's house = web* (paukova mreža)

wara bilong sikin <*water of skin = sweat* (znoj)

big fellow bokkes, suppose missis he fight him, he cry to much <
the big box, if the European woman hits it, it cries a lot = piano (klavir)

5. Od pidžina do kreola

Od svog nastanka nijedan pidžin ne ostaje statičan već ili izumire ili nastavlja razvoj s ciljem zadovoljavanja potreba svih svojih govornika. Ovo jezičko sazrijevanje prolazi kroz nekolike faze:

žargon

tercijarno ukrštanje

stabilni pidžin

razvijeni pidžin

"Žargoni su tipičan rezultat kontakta i komunikacije između samo dvije grupe, svaka sa svojim izvornim jezikom."¹⁶ Ovu početnu fazu u razvoju pidžin jezika karakteriše: prost glasovni sistem, rečenice od jedne ili dvije riječi, skučen vokabular, varijacije u govoru, odsustvo gramatičkih normi, ograničenost funkcija i siromaštvo socijalnog konteksta. Komunikacija je jedini cilj i teži se njenom ostvarivanju bez obzira na upotrijebljena sredstva. U principu, žargoni su izuzetno kratke životne dobi: ili prerastaju u stabilni pidžin, pod uslovom da više jezika i grupa bude uključeno, ili izumiru ne ostavljajući nikakvog traga za sobom. Rusenorsk je odličan primjer žargona

¹⁶ Sebba 1997: 103.

gdje jedna riječ potiče čas iz ruskog a čas iz norveškog, što ukazuje na samu nestabilnost i vokabulara i jezika uopšte.

Tercijarno ukrštanje, kao ključni momenat u stvaranju jednog pidžin jezika, se sastoji od tri faze.

1. faza: Dvije grupe, A i B, pokušavaju da se sporazumiju koristeći jezik i jednih i drugih. Pri ovom nastojanju uspostavljanja komunikacije dolazi do uprošćavanja oba jezika, tj. dolazi do upotrebe jezičke verzije "govora stranca".

2. faza: Grupa B, koja je brojnija, nastavlja da usvaja jezik grupe A. Ali, zbog onemogućenog potpunog pristupa jeziku grupe A, druga grupa usvaja skraćenu verziju i to samo onaj jezički dio koji im omogućava pravilno obavljanje poslova.

3. faza: Grupa B nastavlja da koristi savladanu skraćenu verziju jezika grupe A i to da bi komunicirala s grupom C. Govornici grupe A više ne učestvuju u komunikaciji, više ne moraju biti ni prisutni, tako da nema pritiska da se jezik ispravno nauči, niti modela koji bi poslužio ovom pravilnom učenju.

Fazu stabilnog pidžin jezika karakteriše: sve slabija jezička varijacija koja dominira fazom žargona; pojava stabilnih gramatičkih normi, vokabulara i izgovora; razvoj gramatičkih struktura koji teče pretežno nezavisno od izvornih jezika; cilj govornika je sada usvajanje pidžin jezika, a ne jezika moćnije i dominantnije grupe.

Tako je, na primjer, tok pisin oko jednog vijeka bio stabilni pidžin, prije nego što je nastupila faza razvijenog pidžin jezika koja je trajala neko-like decenije, a potom je jezik počeo da poprima kreolski oblik.

Ako jedan jezik nastavi da se koristi samo za ono zbog čega je i nastao, recimo trgovinu, teško da može doživjeti razvoj drugih funkcija. Nerijetko se dešavalo da ovakvi jezici izumru nakon okončavanja poslova koji su i doveli do samog njihovog rađanja. Međutim, ako se ovo "siromašno" sredstvo sporazumijevanja proširi preko ostalih društvenih funkcija i na druge oblasti, npr. od trgovine do religije, pidžin doživljava razvoj i na dobrom je putu da postane kreol, u zavisnosti od toga da li će imati svojih izvornih govornika ili ne. "Očigledno je, čim pidžin dostigne stupanj razvoja, postoji velika šansa da će postati lingva franca nastanjene zajednice, makar za neke ako ne za sve njegove govornike."¹⁷ Faza razvijenog pidžin jezika je prepoznatljiva po kompleksnoj gramatici, bržem tempu govora i po upotrebi jezika u svim domenima života.

¹⁷ Sebba 1997: 134.

Kreolizacija, tj. proces stvaranja kreolskog oblika, može se odigrati u bilo kojoj od navedenih faza pod uslovom da jezik stekne svoje izvorne govornike.

6. Kreol jezici

Termin "kreol" potiče od francuske riječi "creole", španske "criollo", portugalske "crioulo" i tako konačno dolazimo do latinske riječi "creare" što znači "stvoriti, proizvesti". Izraz "kreol" nastao je u 16. ili 17. vijeku tokom obimne evropske trgovачke i kolonijalne ekspanzije. Upotrebljavao se isključivo za domorodačko stanovništvo, rođeno na kolonijalnim prostorima, da bi se na taj način diferenciralo od evropskih imigrantskih novorođenčadi. Znači, "kreol jezik" označava govor kolonijalnih domorodaca. Pošto izrancaju iz trgovачkih veza, ovi jezici su najzastupljeniji u ekvatorijalnom dijelu širom svijeta uključujući Karibe, sjevernu i istočnu obalu Južne Amerike, Zapadnu Afriku, kao i Indijski i Atlantski ocean.

Kao što smo vidjeli, pidžin može da postane važno ili, čak, jedino zajedničko sredstvo sporazumijevanja čiji govornici teže da ga prenesu svojoj djeci kao maternji jezik. Čim, na ovaj način, pidžin dobije svoje izvorne govornike on postaje kreol. Kada se "jezik jednom kreolizuje, on svakako teži da izumre kao pidžin i zbog toga je skoro nemoguće naći i pidžin i kreol govornike u isto vrijeme, jedino ako je proces kreolizacije još uvijek u toku."¹⁸ Međutim, to je prvi vid nastanka ovakvog sistema komunikacije što se odvija tokom faze stabilnog ili razvijenog pidžin oblika. Drugi način je poznat kao iznenadna kreolizacija jer se odigrava tokom faze žargona koja zahtijeva "popravku" na svim lingvističkim nivoima. Ovakav kreol nastaje u izuzetno kratkom roku, najvjeroatnije tokom samo jedne ili dvije generacije. Uzrok ovakvog žustrog stvaranja jezika je ropstvo. "Kreol jezici se nikada ne rađaju u mrtvili monolingvalne zajednice, već uvijek - nuždeno - usred multilingvalne graje."¹⁹ No, treba imati na umu da svaki pidžin ne mora da preraste u kreol.

Ako se pidžin transformiše u kreol, otkuda onda ta udaljenost kreol jezika od svoga izvora? Razlika je toliko očigledna da postoji nesklad između jezičkog oblika što djeca čuju i onoga što kasnije reprodukuju. Na primjer:

¹⁸ April 1994: 271.

¹⁹ Sebba 1997: 203.

<u>engleski</u>	<u>sranan</u>
<i>for</i> (za)	fu
<i>strong</i> (jak)	tranga
<i>cut</i> (sjeći)	kot
<i>place</i> (mjesto)	presi

Jasno je da pidžin nije mogao da zadovolji sve jezičke potrebe, a pogotovo ne kao nečiji maternji jezik. Nasuprot tome, kreol karakterišu dobro razrađene lingvističke funkcije od kojih nema ni traga u pidžin obliku. Bikerton, zagovornik teorije jezičkog bioprograma, smatra da se djeca služe "nečim što može biti adekvatno za hitnu upotrebu, ali što je veoma neprikladno da posluži kao nečiji prvi jezik;... i da njihovi roditelji, najboljom voljom na svijetu, ne mogu ih podučiti, pošto ti isti roditelji ne znaju jezik ništa više od svog djeteta (a prilično uskoro će znati i manje)."²⁰ Bikerton prepostavlja da su djeca mogla da "izmisle" neophodne jezičke strukture i da, na taj način, ne dođe do tačne reprodukcije izvornog jezika. Na sve optužbe sociolingvista da je nemoguće da djeca "kuju" jasna i razrađena gramatička pravila, on podvlači činjenicu da djeca imaju biološku pomoć, tj. pomoć genetsko-ugrađenih instrukcija koje važe za sve jezike svijeta. Po Bikertonu, ovi univerzalni principi usvajanja prvog jezika objašnjavaju srodnost svih geografski nepovezanih kreolskih oblika.

S druge strane, mnogi socio-lingvisti smatraju Bikertonovu teoriju nemogućom jer je, u to vrijeme, stopa smrtnosti kod djece bila veoma visoka, što znači da nije ni bio zastupljen veliki broj mlađe populacije. "Na ropskim plantažama djece nije bilo mnogo - iz nekolika razloga, uključujući nedostatak žena i visok stepen sterilnosti, abortusa i maloljetničku smrtnost, sve se objašnjava posvjedočenim groznim uslovima. U praksi, ovo su duži vremenski period bila društva bez djece."²¹

7. Procesi kreolizacije

Kreolizacija, u šta se vjeruje, ispravlja "sakaćenje" jezika što je posledica reduciranja tokom procesa pidžinizacije. Znači, stvaranje osnovnih elementarnih termina i gramatičkih pravila sada se zamjenjuje jezičkom ekspanzijom, tj. uvođenjem kompleksnije morfologije i sintakse, vokabulara, stabilnijeg izgovora i razrađenosti stilova. U stvari, proces jezičke ekspanzije teži upotrebi jezika, u svakom mogućem kontekstu, i zadovoljavanju

²⁰ Bickerton 1981: 5.

²¹ Sebba 1987: 180.

svih lingvističkih potreba svojih govornika. Drugim riječima, kreol jezici su i dalje simplificirani i izmiješani, ali nikako i reducirani.

"[K]reolizacija je ljudska i socijalna tragedija koju karakterišu tri jedinstva slična onima iz francuske (orginalne grčke) klasične tragedije: 1. jedinstvo mjesta, 2. jedinstvo vremena i 3. jedinstvo događaja."²²

Jedinstvo mjesta ukazuje na činjenicu da su se kreol jezici prevashodno pojavili na ostrvima i to na Karibima, u Južnom Pacifiku i duž Zapadne Afrike. Pod jedinstvom vremena se podrazumijeva razvoj svih kreol jezika tokom, otprilike, jednog vijeka. No, vrlo je teško preciznije odrediti vrijeme rađanja nekog kreol jezika jer je riječ o kontinuiranom procesu, a ne događaju. A, jedinstvo događaja podsjeća na to da nije bilo ropstva teško da bi danas i bilo kreolskih sistema komunikacije. Ovi jezici su nastali u komunikaciji između robova i njihovih gospodara ili među samim robovima, koji su govorili različitim jezicima jer su robovi miješani da bi se spriječio bilo kakav vid pobune.

Međutim, nije uvijek lako napraviti razliku između pidžina, kreola i drugih "normalnih" sredstava sporazumijevanja. Može se desiti da na istoj teritoriji zajedno koegzistira, neko duže vrijeme, kreol sa svojim izvorom. U tom slučaju, kreolske strukture se zamjenjuju orginalnim strukturama ciljnog jezika što vodi procesu "pročišćenja" (uklanjaju se svi termini nastali miješanjem jezika koji većinom vode porijeklo iz afričkih sistema komunikacije) i procesu "kompleksnosti" (npr., ponovno upoznavanje s nepravilnim glagolima). Ovaj proces je poznat kao dekreolizacija. Drugim riječima, proces dekreolizacije je, u stvari, približavanje kreolskog oblika cilnjom, tj. standardnom jeziku. Ovo približavanje se ne dešava spontano, već uz niz pritisaka koje su pripadnici standardnog jezika vješto isplanirali i to putem literature, novina, radio-televizijskih emitovanja, administracije...

Jamajka je pravi pokazatelj lingvističke skale varijeteta nastalih tokom procesa dekreolizacije. Na dnu ove ljestvice je bazilekt ("basilect"), tj. prosti engleski kreol. Ovim varijetetom govore pridošlice, zbog kojih se jezik i naziva "žargonom početnika", i ekonomski najugroženija populacija koja čak nije ni imala potpun pristup obrazovnom sistemu. Po sredini su prelazni varijeteti engleskog koji imaju najveći broj govornika, a poznati su pod nazivom mezolekti ("mesolects"). Na vrhu same skale je akrolekt ("acrolect"), tj. "kopija" standardnog engleskog kojom se služe imućniji i obrazovaniji. Američko-afrički varijitet engleskog ("ebonics") predstavlja jezik u ovoj

²² Chaudenson 2001: 34.

poslednjoj fazi dekreolizacije, ali ga ne možemo nazvati "pravim" engleskim jer posjeduje specifične morfološke i gramatičke osobine kao što su: odsustvo nastavaka za množinu: **five book** <*five books* (pet knjiga); odsustvo imeničkih nastavaka za pripadnost: **this man sister** <*this man's sister* (sestra ovoga čovjeka);

odsustvo sufiksa -s za treće lice jednine u sadašnjem vremenu (Simple Present Tense): **He hate it** <*He hates it* (On to mrzi).

Alejn²³ ovu lingvističku skalu jamajčanskog kreol engleskog objašnjava različitim statusom robova i njihovim nejednakim pristupom "dominantnijem" jeziku. Naime, robovi koji su uzgajali šećernu trsku nijesu ni imali nekog većeg kontakta sa robovlasnicima jer su svoj radni dan provodili na poljima, pa je stoga i njihovo učenje novog jezika i bilo oskudnije. Nasuprot njima, domaći robovi su bili zaduženi za kućne poslove i, s obzirom na to da su bili u stalnom i direktnom kontaktu sa svojim gospodarima, brže i lakše su savladavali njihov jezik. Ukratko, ova sama razlika u načinu života robova je i dovela do stvaranja niza jezičkih varijeteta koji su ili bliži ili dalji standardnom engleskom jeziku.

8. Zaključak

Pidžin i kreol jezici su upočetku prihvaćeni kao loše verzije "normalnih" sredstava sporazumijevanja. Smatrani su luckastim, neorganizovanim i potpuno beskorisnim jezicima, a one koji su ih izučavali i pratili njihov razvoj šašavim lingvistima koji se igraju nauke. Drugim riječima, predstavljali su ništa drugo do predmet stida. Neozbiljnost ovakvog jezika, po mišljenju mnogih socio-lingvista, ogledala se u samoj jezičkoj "kompleksnosti", mizernom vokabularu i bijednim gramatičkim strukturama. Istina, na samom početku razvoja pidžini su predstavljali ništa drugo do proste rečenice od svega jedne ili dvije riječi. Rečenice su isključivo bile imperativnog karaktera jer su se njima gospodari obraćali svojim robovima i navodili ih na rad. Ali, vremenom, ove siromašne morfološke, gramatičke i sintaksičke strukture zamjenjuju se bogatijim i savremenijim; jezik se postepeno počeo koristiti u svim domenima života i zadovoljavati sve lingvističke potrebe svojih govornika koje su, okončavanjem robovlasništva, postajale brojnije i složenije. Sticanjem svojih prvih izvornih govornika pidžinski oblik ustupa mjesto kreolskom, koji je, na više mjesta u svijetu, prihvaćen kao zvanični jezik

²³ Alleyne 1980: 184.

i na taj način stoji rame uz rame s ostalim lingvističkim "velikanima" i dokazuje kompletnost svog lingvističkog "bića".

Literatura:

- Alleyne, Mervyn. 1980. *Comparative Afro-American*. Ann Arbor, Karoma.
- Bavin, Edith L. 1989. "Some Lexical and Morphological Changes in Warlpiri", in: Dorian, 267-86.
- Bickerton, Derek. 1977. "Pidginization and Creolization: language acquisition and language universals", in: Valdenan (ed.), 46-69.
- Bickerton, Derek. 1981. *Roots of Language*. Ann Arbor, Karoma Press.
- Bold, J.D. 1974. *Fanagalo Phrase Book Grammar and Dictionary*. Johannesburg, Hugh Keartland.
- Bynon, Theodora. 1977. *Historical Linguistics*. Cambridge University Press.
- Chaudenson, Robert. 2001. *Creolization of Language and Culture*. Routledge.
- Cole, D. T. 1964. "Fanagalo and the Bantu Languages in South Africa", in: Hymes (ed.), 547-54.
- Cook, Guy. 2003. *Applied Linguistics*. Oxford University Press.
- Holm, John. 1989. *Pidgins and Creoles*. Cambridge University Press.
- Lightfoot, David. 1999. *The Development of Language: acquisition, change, and evolution*. Massachusetts, Blackwell Publishers.
- McMahon, April M.C. 1994. *Understanding Language change*. Cambridge University Press.
- Romaine, Suzanne. 1988. *Pidgin and Creole Languages*. London, Longman.
- Romaine, Suzanne. 2000. *Language in Society: An introduction to sociolinguistics*. Oxford University Press.
- Schendl, Herbert. 2001. *Historical Linguistics*. Oxford University Press.
- Schuchardt, Hugo. 1979. *The Ethnography of Variation: selected writings on pidgins and creoles*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Sebba, Mark. 1997. *Contact Languages: pidgins and creoles*. Palgrave.
- Sosir, Ferdinand de. 2004. *Spisi iz opšte lingvistike*. Novi Sad, Biblioteka Theoria.
- Todd, Loreto. 1974. *Pidgins and Creoles*. London, Routledge & Kegan Paul.
- Tomić, Olga M. 1995. *Jezik i jezici: Uvod u studije jezika*. Novi Sad, Futura publikacije.

Tanja PJANO

THE BIRTH OF LANGUAGES

Summary

Pidgins, uncommon languages, are born in multilingual environment, among speakers with different mother tongues. This needful discourse was mostly held on plantations or in gold mines, between slaves and their masters or among slaves themselves, mixed deliberately in order to prevent any possibility of revolt. Pidgins are very poor languages, sentences are mainly imperative made only of one or two words. Getting first native speakers pidgins cede gradually their place to creole languages. Creoles, trying to satisfy all linguistic needs of own speakers, become richer in view of vocabulary and grammatical structures and more complex in view of morphology and syntax.

Key words: pidgin, creole, pidginization, creolization, decreolization

PRIKAZI

PRVA KNJIGA O DEKLARACIJI O ZAJEDNIČKOM JEZIKU

(Ranko Bugarski, *Govorite li zajednički? Kako je nastala i kako je primljena Deklaracija o zajedničkom jeziku*, Biblioteka XX vek, Beograd 2018, str. 206)

Ove godine je u izdanju renomirane Biblioteke XX vek izašla knjiga znamenitog profesora Filološkog fakulteta iz Beograda, angliste i akademika Ranka Bugarskog, pod naslovom *Govorite li zajednički?* Nakon u lingvičkoj nauci poznatih i važnih knjiga na kojima su se obrazovale generacije studenata: *Lingvistika o čoveku* (1975, 1983), *Jezik u duštvu* (1986), *Jezik od mira do rata* (1995), *Lica jezika – sociolingvističke teme* (2001, 2002), *Nova lica jezika – sociolingvističke teme* (2002, 2009), *Žargon – lingvistička studija* (2003, 2006), *Jezik i kultura* (2005), *Evropa u jeziku* (2009), *Jezik i identitet* (2010), *Portret jednog jezika* (2012), *Sarmagedon u Mesopotamiji – leksičke skrivalice* (2013), *Putopis po sećanju* (2014) i *Jezici u potkroviju* (2016) izašla je četrnaesta knjiga iz pera profesora Bugarskog u ovoj ediciji, a prva o Deklaraciji o zajedničkom jeziku. Podnaslovom *Kako je nastala i kako je primljena Deklaracija o zajedničkom jeziku*, profesor Bugarski precizira centralnu temu svoje knjige, dok je, kako sam autor ističe, njen glavni negativni lik – nacionalizam, koji je doveo do destrukcije svega što je do rata na ovom području bilo zajedničko, a glavni pozitivni junak jeste upravo, zajednički jezik.

Predmet knjige *Govorite li zajednički*, kako autor u uvodnim napomenama ističe, jeste aktuelna jezička situacija u novonastalim državama na teritoriji srpskohrvatskog jezičkog područja, na čijim djelovima sada funkcionišu srpski, hrvatski, bosanski i crnogorski kao posebni službeni jezici, dok njenu okosnicu predstavlja razmatranje mogućnosti smirivanja tenzija nastalih rastakanjem Jugoslavije i smanjivanja vještački podignutih nacionalnih i jezičkih barijera.

U prološkom tekstu knjige, koji bi mogao biti i epiloški, profesor Bugarski odgovara na pitanje postavljeno u njegovom naslovu: *Da li zajednički jezik može da doprinese pomirenju?* Najprije govori o dvije funkcije koje

standardni jezik ima, a to su ujedinjujuća i odvajajuća ili demarkaciona, prva objedinjuje govornike u grupu MI, a druga tu grupu govornika razgraničava od jezičkih zajednica definisanih drugim jezikom i oni formiraju grupu ONI. Obje ove funkcije su na raspolaganju jezičkog kolektiva, a kako će se one koristiti zavisi od vladajuće opšte politike. Jezikom se može “ratoboriti kao i mirotvoriti” zavisno od izbora onih koji vode politiku i posjeduju moć odlučivanja. “Jezik rata” i “jezik mira” su, kako autor zapaža, u stvari metaforičke etikete za tipove diskursa odabranog iz jezičkog repertoara koji stoji na raspolaganju korisnicima. Vraćajući se pitanju iz naslova, profesor Bugarski zaključuje da zajednički jezik može da bude sredstvo pomirenja i uspostavljanja normalne komunikacije među nacionalizmom zadojenim političkim i kulturnim elitama u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji pod uslovom da se radi na podizanju stepena jezičke tolerancije, prihvatanju i korišćenju prednosti koje obezbjeđuje zajednički jezik reafirmacijom njegove ujedinjujuće funkcije, a potiskivanjem demarkacione. Međutim, profesor Bugarski ističe da je ovaj scenario veoma teško ostvariv zbog “istih vladajućih garnitura čija je aktivnost i dovela do potrebe za mirenjem”, naročito i zbog toga što je “previše grupnih interesa i pojedinačnih karijera, političkih, akademskih i drugih – ostvareno upravo zahvaljujući negovanju posebnosti, različitosti i netrpeljivosti da bi se taj izvor moći i kapitala tek tako napustio. Zbog toga je budućnost pomiriteljskih napora u najmanju ruku neizvesna – ali zajednički jezik ostaje tu da pomogne kad zatreba, i valjalo bi mu dati šansu” (Bugarski 2018: 14).

Prvo poglavlje knjige posvećeno je pojmovima nacije, nacionalizma, posebno nacionalizma ispoljenog u jeziku¹. Autor se najprije bavi određenjem ovih fenomena, pozivajući se na bogatu literaturu o njima, naciju definiše kao zamišljenu zajednicu (Anderson) i ona je usko povezana sa nacionalizmom. Popisuje vrste nacionalizma, njegov odnos prema srodnim pojmovima i zaključuje da “šta god u prošlosti zbivalo, danas i ovde nema dobrog nacionalzma” on se u savremnom svijetu doživljava kao nešto štetno, prijeteće i opasno. Važna tema ovog poglavlja je i jezički nacionalizam koji se uglavnom posmatra u kontekstu štetnog i pogrešnog poistovjećivanja jezika sa nacijom i državom. Jezički nacionalizam se definiše kao nacionalizam izražen u jeziku, pri kojem se jezik doživljava kao “glavni simbol, nezamenljivo i najvažnije obeležje nacije, garant njene posebnosti, pa i

¹ Poglavlje I naslovljeno *Uvod o naciji, nacionalizmu i jeziku* predstavlja unekoliko izmijenjen i dopunjjen tekst referata *Šta je to jezički nacionalizam* izloženog na Međunarodnom slavističkom skupu *Njegoševi dani*⁷ u Kotoru 31. avgusta 2017. godine.

samog opstanka” (Bugarski 2018: 21). Autor daje pregršt primjera manifestacija jezičkog nacionalizma u svim državama bivše Jugoslavije, pri čemu su nama posebno važni navedeni primjeri crnogorskog jezičkog nacionalizama. Profesor Bugarski ističe kao važnu strategiju jezičkog nacionalizama potenciranje ili izmišljanje razlika koje bi dokazale posebnost jednog naspram drugih blisko srodnih varijeteta. Zaključuje da “nacionalizmi svoju mobilizaciju moć i pogonsku snagu uveliko crpe iz osećanja ugroženosti; a bila ta ugroženost realna ili samo fiktivna, njome rutinski manipulišu samoproklamovani zaštitnici domaće nacije i njenog jezika” (Bugarski 2018: 27).

U drugom poglavlju autor se bavi negativnim lingvističkim, pravno-političkim, pedagoškim i kulturološkim posljedicama administrativnog nestanka srpskohrvatskog jezika koji je u SFR Jugoslaviji funkcionsao kao zajednički jezik (*lingua communis*), s obzirom na činjenicu da je za 73 odsto stanovništva to bio maternji jezik (prema popisu iz 1981), dok se najveći dio preostalog stanovništva njime služio kao drugim jezikom. Administrativno ukidanje srpskohrvatskog jezika počelo je sa raspadom Jugoslavije a stvaranjem zasebnih država od nekadašnjih jugoslovenskih republika ono je završeno i umjesto tog jezika nastala su četiri kao zasebni službeni jezici: srpski, hrvatski, bosanski i crnogorski. Autor u ovom poglavlju predočava samo neke od posljedica zvaničnog napuštanja srpskohrvatskog kao zajedničkog jezika u četiri bivše jugoslovenske republike u korist upravljačkih nacionalističkih elita, a na štetu miliona građana.

Ova dva poglavlja predstavljaju lijep teorijski uvod u sržni dio knjige u kojem se detaljno predstavlja projekat *Jezici i nacionalizmi* (45–96) a koji je prethodio *Deklaraciji o zajedničkom jeziku*. Projekat je 2016. godine pokrenulo kulturno udruženje Krokodil iz Beograda na čelu sa piscem Vladimirom Arsenijevićem a u saradnji sa još tri nevladine organizacije iz ostale tri države koje dijele zajednički jezik: Centra za građansko obrazovanje iz Podgorice, P.E.N. Centra iz Sarajeva i Udruge Kurs iz Splita. Inspirisani knjigom *Jezik i nacionalizam* Snježane Kordić, osmislili su projekat da se tokom te godine održe četiri regionalne ekspertske konferencije na kojima bi se kroz otvoren dijalog lingvista, književnika, novinara i drugih učesnika kojima je jezik dio profesije, raspravljalо o aktuelnoj jezičkoj situaciji u posmenutim državama. Projekat je imao za cilj da se artikulišu i u javnosti čuju mogući drugačiji pristupi jeziku od onih vladajućih nacionalističkih.

Detaljno je na osnovu transkriptata snimljenih razgovora² opisan rad sve četiri konferencije: teme, učesnici, izvodi iz njihovih diskusija, reakcije

² Transkripti snimljenih debata sa sve četiri konferencije napravljeni su u državu Krokodil i mogu se naći na sajtu www.jezici.i-nacionalizmi

publike i odjeci u medijima i društvu, naprije one održane u Podgorici 21. i 22. aprila 2016. godine na kojoj se debatovalo na teme: *Govori li svaki narod u Crnoj Gori svojim jezikom?* i *Kakav je smisao povećavanja jezičkih razlika?* Učesnici ove konferencije bili su: Slavica Perović, Rajka Glušica, Balša Brković, Nađa Bobićić, Bojan Glavašević, Josip Baotić, članica radne grupe Božena Jelušić, dok je moderatorka bila Hanka Vajzović. Druga konferencija održana je u Splitu 19. i 20. maja, moderator je bio Ranko Bugarski a učesnici Mate Kapović, Jagoda Granić, Vladimir Matijanić, Igor Lakić, Vladimir Arsenić, Sandra Zlotrg, članica radne grupe Snježana Kordić, diskutovali su na teme: *Prijeti li anarhija ako ne propisujemo kako govoriti?* i *Što ako Hrvati i Srbi imaju zajednički jezik?* Konferencija u Beogradu održana je 5. i 6. oktobra, moderatorka je bila Snježana Kordić, učesnici Boban Arsenijević, Ivan Čolović, Vuk Peršić, Nikola Vučić, Ksenija Rakočević i član radne grupe Ranko Bugarski. Teme ove konferencije bile su: *Ko kome krade jezik?* i *Ideologija ispravnog jezika.* Poslednja, četvrta konferencija održana je 23. i 24. novembra u Sarajevu, moderatorka je bila Božena Jelušić a učesnici Danijela Majstorović, Nenad Veličković, Teofil Pančić, Snježana Kordić, Nataša Jovović i članica radne grupe Hanka Vajzović razgovarali su na teme: *Političke manipulacije temom jezika i Lektori kao utjerivači nacionalnosti.*

Za čitaoce iz Crne Gore veoma su interesantni djelovi knjige koji se odnose najprije na konferenciju u Podgorici, ali i druge, i u kojima se razotkriva crnogorski jezički nacionalizam i zvanična crnogorska jezička politika u kojoj su “nesrećno spojeni neznanje i moć”. Konferencija u Podgorici od strane “korifeja crnogorskog jezičkog nacionalizma” A. Čirgića, perfidnom manipulacijom proglašena je napadom na crnogorski jezik, iako se izrečene kritike nijesu odnosile na crnogorski jezik, čije postojanje i ime нико nije osporavao, već na način njegove kodifikacije i praksu da se nacionalistički mitovi predaju kao naučne istine na novosnovanom fakultetu za crnogorski jezik na Cetinju. “ Izjava Rajke Glušice o cetinjskom fakultetu, gde se umjesto naučnih istina predaju nacionalistički mitovi i koji će otuda proizvoditi bolesne ljude, data u kontekstu inače prilično raširenog uverenja da je nacionalizam svojevrsna bolest, izvučena je u prvi plan u interpretaciji vlasti bliskih medija, nazvana je skandaloznom, i poslužila kao dobrodošao povod ne samo na javnu diskreditaciju ove profesorke nego i za lukavo plasiranje ordinarne laži da je cela konferencija zapravo napad na crnogorski jezik“ (Bugarski 2018: 55).

Čitaoci iz Crne Gore, pored drugih sjajnih diskusija i debata, u ovoj knjizi mogu naći najznačajnije djelove izlaganja o jezičkoj situaciju u Crnoj

P R I K A Z I

Gori crnogorskih učesnika na konferencijama: lingvista Slavice Perović, Rajke Glušice, Igora Lakića i Nataše Jovović, književnika i novinara Balše Brkovića, magistra nauke o književnosti Ksenije Rakočević, Božene Jelusić, članice radnog tima koji su jasno i nedvosmisleno iznijeli stav o zajedničkom jeziku, o jezičkoj situaciji u Crnoj Gori nakon sprovedene kodifikacije crnogorskog jezika, o nacionalističkim manipulacijama jezikom u korist vladajućih elita i ličnih interesa.

Profesor Bugarski u kratkom IV poglavlju knjige piše o okolnostima nastanka, procesu stvaranja i objavi *Deklaracije o zajedničkom jeziku* 30. marta 2017. godine u Sarajevu. Objasnjava da je neposredno nakon završetka konferencije u Sarajevu grupa mladih lingvista učesnika i podržavalaca projekta *Jezici i nacionalizmi* predložila da se sastavi dokument koji bi sadržao glavne ideje koje su se iskristalisale na održanim konferencijama. Oni su uz pomoć Snježane Kordić napravili nacrt dokumenta i nazvali ga *Deklaracija o zajedničkom jeziku*. Na tom dokumentu je nastavljen rad i nakon nekoliko mjeseci zajedničkog rada i posljednjeg sastanka održanog u Zagrebu 16. i 17. januara 2017. došlo se do teksta koji je bio svima prihvativ. Deklaracija je “kolektivni plod razmišljanja i saradnje tridesetak eksperata za jezičku problematiku iz sve četiri države” (Bugarski 2018: 98). Objavljivanje Deklaracije u Sarajevu predstavljalo je, po riječima autora, pravu senzaciju uz prisustvo velikog broja predstavnika medija. Pored konferencije za štampu u Sarajevu su održana i dva debatna kruga na teme: *Šta je zajednički jezik* (govorile Snježana Kordić, Borka Pavićević i Rajka Glušica, moderatorka Sandra Zlotrg) i *Jezik i budućnost* (govorili Asim Mujkić, Ivana Bodrožić i Balša Brković, moderator Igor Štiks). U ovom poglavlju objavljen je i tekst *Deklaracije* na ijekavici jer su njegovi završni redaktori bili većinom ijekavci.

U posljednjem V poglavlju naslovljenom Odjeci *Deklaracije* autor knjige popisuje i analizira brojne negativne i pozitivne reakcije na taj značajni dokument čija je sama sintagma “zajednički jezik” djelovala i prije objavljanja kao “crvena krpa” na neke političke i kulturne elite regiona koje svoje položaje, povlastice i moći duguju upravo uspješnom razgrađivanju svega zajedničkog. Najbrojnije i najburnije negativne reakcije *Deklaracija* je imala u Hrvatskoj, oglasili su se najviši državni funcioneri, vjerodostojnici, čelnici naučnih i kulturnih ustanova, pojedini intelektualci, dok u preostale tri države nije bilo reakcije sa državnog i institucionalnog nivoa, već isključivo pojedinačnih, niti je u njima bilo javne diskreditacije i šikaniranja pri-

stalica *Deklaracije* kao u Hrvatskoj. Profesor Bugarski je izdvojio osam najčešćih zamjerki upućenih ovom dokumentu i na njih detaljno i argumentovano odgovorio. Zatim govori o podršci *Deklaraciji*.

Kao dokument koji poziva na pružanje otpora jezičkom nacionalizmu i političkim manipulacijama jezikom, kao što je vještačko razdvajanje varijanata zajedničkog policentričnog jezika, ili jezička segregacija djece i diskriminacija u javnim i obrazovnim ustanovama na osnovu navodno različitih maternih jezika, ili besmislena prevođenja u administraciji i medijima, *Deklaracija* je podržana od velikog broja potpisnika (oko devet hiljada) iz cijelog regionala, ali i od stručnjaka za jugoslovenske jezike i kulturu iz Velike Britanije, Poljske, Austrije, Holandije, Poljske, Grčke, SAD... Među potpisnicima je i niz poznatih lingvista na čijem je čelu Amerikanac Noam Čomski, najveći živi lingvista i intelektualac današnjice.

Knjiga o *Deklaraciji o zajedničkom jeziku* nastala je prema riječima autora iz njegove želje da se jedna velika i vrijedna inicijativa i akcija velikog broja posvećenih ljudi, kakva god bila njena srbina, predstavi i u koricama jedne knjige ostane trajno zabilježena. Tako je *Deklaracija* dobila svoji prvu knjigu: objektivnu, preciznu i naučno utemeljenu, knjigu o dokumentu koji predstavlja glas razuma u balkanskom mraku malih nacionalizmom opterećenih zajednica i jezičkih politika. Svi koji smo učestvovali ili na bilo koji način doprinijeli nastanku tog dragocjenog dokumenta zahvalni smo profesoru Bugarskom na ovoj knjizi koja će biti nezaobilazna za sve one koji će se baviti *Deklaracijom* i jezičkom politikom u državama na srpskohrvatskom jezičkom prostoru.

Rajka GLUŠICA

O NEIZREČENOM I PODRAZUMIJEVANOM KROZ UZUSE SAVREMENE KOMUNIKACIJE

(Ivana Trbojević-Milošević, *Poruke neizrečenog: ključevi pragmatičke analize*, Filološki fakultet, Beograd 2016, str. 164)

Knjiga *Poruke neizrečenog: ključevi pragmatičke analize* autorke prof. dr Ivane Trbojević-Milošević, u izdanju Filoškog fakulteta Univerziteta u Beogradu, nastala je, prema riječima autorke u uvodnom dijelu, kao rezultat predavanja kursa *Uvod u lingvističku pragmatiku*. Knjiga je, sasvim opravданo, privukla pažnju studenata i drugih disciplina, budući da Trbojević-Milošević znalački obraduje ključna pitanja koja pragmatika savremenog jezika tretira, ilustrujući objašnjenja primjerima do kojih je došla jedinom validnom metodologijom – autentičnim zapisima jezičkih interakcija u dva uporedna jezička sistema – engleskom i srpskom.

Knjiga *Poruke neizrečenog: ključevi pragmatičke analize*, pruža uvid u lingvističku pragmatiku sagledanu iz perspektive lingviste koji, kako bi svoja istraživanja postavio na zdrave temelje, zalazi i u sfere filozofije, analize diskursa i, naravno, u domen kulturoloških razlika, vješto prateći paterne koje su već ponudili priznati autori (Kiparski, Lejkof, Perović, Van Dajk i mnogi drugi) ali ih, u isto vrijeme, studiozno upodobljavajući savremenom čitaocu i njegovom specifičnom kulturnom kontekstu, bez obzira na branšu kojom se bavi.

Profesorka Trbojević-Milošević pruža pristupačan i sveobuhvatan uvod u središnje teme pragmatike, lingvističke oblasti koja, kako autorka primjećuje, ime preuzima iz starogrčkog, te znači *spreman za djelovanje*, pa se, stoga, bavi pitanjima referencije i inferencije, implikature, pretpostavke, govornih radnji i deikse, držeći u stalnom fokusu čitaoca pitanja o odnosima između pragmatike i spoznaje (uključujući teoriju relevantnosti), te pragmatike i semantike, kao i pragmatike i sintakse, temeljeći istraživanja i analize na bogatoj zbirci podataka prikupljenih iz oba jezička sistema.

Prvo poglavlje, pod naslovom *I htela si da kažeš: o značenjima, semantici i pragmatici*, predstavlja potpuno savremen uvod u proučavanje pragmatike i načina na koji komuniciramo. Autorka čitaocima otkriva načine na koje je jezik povezan sa našom spoznajom, pri čemu naglašava važnost konteksta za tumačenje govora, važnost razumijevanja neizrečenih poruka,

te povezuje jezik sa kulturom ili diskursnim strukturama u kojima se ne koristi.

Drugo poglavlje predstavlja prirodnu razradu prethodnog kroz obradu pitanja referencije i inferencije, određene, neodređene i genetičke reference, sa posebnim osvrtom na njihovu neraskidivu povezanost sa kontekstom i kontekstom bez kojih je gotovo nemoguće obaviti jednu ozbilju jezičku analizu.

Deiksa, kao naša svakodnevica bili mi nje svjesni ili ne, tema je trećeg poglavlja. Trbojević-Milošević, naglašavajući važnost kontekstualnosti u svim jezicima nudi posve savremenu i sveobuhvatnu definiciju i klasifikaciju deikse, sistematično obrađujući pojmove deiktičkog centra, projekcije, te povezanosti između vremenske deikse i glagolskog vremena, te to čini jasno, i uz mnoštvo vješto odabranih primjera, pojašnjavajući odnos između prostorne i psihološke distance. Autorka se, potom, u četvrtom i petom poglavlju osvrće na centralna pitanja pragmatike – jaku implikaciju i presupoziciju, gdje se bavi ne samo njihovom opštom klasifikacijom, već za potrebe čitalaca razjašnjava odnose između jezičkih struktura, negacije, projekcije i akomodacije presupozicije u jedan zajednički korpus znanja.

Poglavlje broj šest posvećeno je osnovnim principima kooperativnosti na kojima počiva proces konverzacije, gdje se, sa posebnom pažnjom, oni potkrepljuju primjerima preuzetim iz situacija u kojima se krše maksime kooperativnosti, kao i tipovima konverzacione implikature, zatvarajući poglavlje pitanjem implikature, odnosno načinima na koje su je tretirali lingvisti koji su se njome bavili nakon što je to revolucionarno učinio Grajs, iako je oštro kritikovan od onih koji su njegovo učenje dalje razvijali, a koji su tvrdili, kako sama autorka ukazuje, da je ono pretjerano univerzalističko i neosjetljivo na različitosti kulturnih konteksta.

Trbojević-Milošević knjigu zatvara pitanjima kojima se u svom, nadalje bogatom naučnom radu, sa posebnom pažnjom bavila – govornim činovima i formama učitivosti, koje posmatra kroz prizmu kulturoloških i kontekstualnih razlika, vješto se služeći svakodnevnim situacijama u kojima se čitalac pronalazi bez obzira na sociolekt kojem pripada. Stoga i ne čudi način na koji je formulisan naslov sedmog poglavlja *Govorni činovi: kako se pokoriti*, budući da ih ona detaljno razjašnjava iz perspektive iskusnog lingviste uz obaveznu ilustraciju i eksplikaciju dijaloškim formama koje svakodnevno koristimo intuitivno i, nerijetko, po automatizmu. Istom metodologijom obrađene su i forme učitivosti – polazi se od teorija na kojima počiva njihovo izučavanje, gdje autorka i sama nudi ekvivalenciju za neke ključne lingvističke termine (softeners – omekšivači- prim.aut.), razrađujući pitanje

P R I K A Z I

učitivosti do nivoa na kojem se ono razjašnjava i po pitanju kulturoloških razlika i intuitivnog korištenja.

Poruke neizrečeg: ključevi pragmatičke analize pruža uvid u lingvičku pragmatiku iz perspektive izuzetno iskusne lingvistkinje koja je svjesna činjenice da interkulturna komunikacija postaje svakodnevica u multi-kulturalnim organizacijama kao rezultat međunarodnih veza na svim nivoima, nastalom kroz tekući proces globalizacije, te, na prvi pogled, klasične jezičke teme obrađuje na stručan, a istovremeno i razumljiv način da one postaju bliske i onim čitaocima kojima lingvistika nije u fokusu i koji se njom ne bave profesionalno. Ova knjiga predstavlja vrijedno, savremeno štivo, iz pera autorke koja razumije istančan osjećaj i potrebu pojedinca da kaže i bude shvaćen na adekvatan način, bez obzira na pretpostavke o kulturnim razlikama koje neizbjegno povlače, poput domino-efekta, i mnoge druge, kao što su individualna uvjerenja i gledišta govornih lica, te mnoštvo sociolingvičkih parametara koji utiču na govornika na nivou nesvjesnog.

Iako se može učiniti da tema ove knjige nije nova, ona je obrađena na potpuno originalan način, koliko profesionalan, toliko i razumljiv i dostupan savremenom čitaocu, bilo da je srž recipijentove zainteresovanosti za komunikaciju poslovne ili privatne pririode, bilo da se on bavi jezikom, metodikom nastave, marketingom, ili mu profesija spada u red savremenih, kao što su influensing, kopirajting, te različite vrste psiholoških treninga, koje će savremeno društvo, čini se, ipak morati da prihvati kao ozbiljne. Sigurni smo da će se knjiga *Poruke neizrečenog: ključevi pragmatičke analize* naći na policama savremenog čitaoca koji iole drži do sebe i svoje jezičke kulture.

Milena MRDAK-MIĆOVIĆ

IZAZOVI METODOLOGIJE I SVRSISHODNOST IZRADE LISTI RIJEČI

(Ian Stephen Paul Nation, *Making and Using Word Lists for Language Learning and Testing*,
Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2016, 182 str.)

Profesor emeritus Univerziteta Viktorija u Velingtonu (Novi Zeland), Pol Nejšn (*Paul Nation*), rodonačelnik je specifične metodologije izrade listi riječi na osnovu njihove učestalosti pojavljivanja u određenom korpusu koji je predmet leksičke pretrage. Od momenta kreiranja prvog softverskog rješenja za rangiranje riječi na osnovu njihove frekventnosti u određenom tekstu ili skupini tekstova koji je sa kolegom Aleksom Hitlijem (*Alex Heatley*) objavio 1994. godine (program *RANGE*), nastale su desetine listi manje ili više specijalizovanog vokabulara engleskog jezika. Stoga je veliki broj autora sa radoznalošću i velikim zadovoljstvom dočekao objavljanje knjige koja sumira iskustva i preporuke u vezi sa izradom i upotrebom listi riječi za učenje i provjeru poznavanja jezika (*Making and Using Word Lists for Language Learning and Testing*). Iako savremeniji računarski programi slične namjene nude mogućnost leksičke analize i drugih jezika, konkretna metodologija se najvećim dijelom odnosi na liste riječi engleskog jezika, te stoga ne očekujemo prevođenje ove Nejšnove knjige na naš ili na druge jezike.

Kako i sam autor navodi u uvodnom dijelu, knjiga nije informativnog karaktera, već je namijenjena onima koji se na neki način bave nastavom i učenjem vokabulara i postojećim i budućim autorima listi riječi za posebne namjene. U pregledu rezultata i zaključaka, oslanja se na mnogobrojne autore i rezultate njihovih istraživanja, a posebno priznanje odaje i svojim studentima doktorskih studija sa kojima je sarađivao na većini poglavlja. Cilj publikacije je, dakle, da poveže prethodna iskustva i aktuelna istraživanja u cilju pronalaženja odgovora na pitanja u vezi sa prednostima i nedostacima metodologije izrade riječi, njihovom upotrebnom vrijednošću i mogućnostima, i slično. U vezi sa tim, knjiga se sastoji od 16 poglavlja organizovanih u okviru 5 cjelina ili djelova (eng. *Sections*). Najveći broj poglavlja završava

se konkretnim preporukama (eng. *Recommendations*) koje sumiraju zaključke poglavlja na koje treba obratiti posebnu pažnju, dok neka sadrže i preporuku za dalja istraživanja u toj oblasti (eng. *Needed research*).

Prvo poglavlje posvećeno je listama riječi uopšte, njihovoj ulozi u nastavi vokabulara stranog jezika, osnovnim faktorima koji utiču na njihovu izradu, te o listama koje su ostvarile najveći uticaj u sličnim istraživanjima. Prije svega, Nejš se osvrće na osnovno polazište u ovoj vrsti istraživanja, a to je učestalost pojavljivanja neke riječi u određenoj vrsti teksta, odnosno korpusa. U zavisnosti od vrste teksta ili tekstova koji su predmet leksičke analize, dobijene liste riječi mogu biti liste opštег ili manje ili više specijalizovanog vokabulara. Liste najčešćih riječi predstavljaju praktičan alat u nastavi jezika, a zahvaljujući njima, moguće je na efikasniji način dostići željeni nivo poznavanja vokabulara neke oblasti koji direktno vodi i ka adekvatnom razumijevanju određene vrste teksta. Na osnovu dobijenih rezultata, mogu se kreirati i posebni testovi kojima se mjeri količina usvojenog vokabulara, kao što su testovi nivoa ili obima vokabulara koje autor nudi na svojoj web stranici <https://www.wgtn.ac.nz/lals/resources/paul-nations-resources/vocabulary-tests>. Pri tom treba pomenuti da je u pitanju primarno receptivno poznavanje vokabulara, s obzirom da je u pitanju njegovo razumijevanje i prepoznavanje u kontekstu pisanih teksta.

Prvo od dva poglavlja sledećeg dijela knjige posvećeno je pitanju definisanja riječi kao jedinice mjere. Naime, u pristupu izrade riječi, jedno od osnovnih polazišta jeste definisanje riječi kao pojavnice, različnice, leme ili porodice riječi na osnovu čega se dalje istraživanje sprovodi, ali istovremeno i opravdava. U tom smislu, Nejš prikazuje različita stanovišta i argumente autora od kojih zavise i dobijeni rezultati i mogućnost njihove uporedne analize.

Naredno poglavlje uz Pola Nejšna potpisuje i Kevin Perent (*Kavin Parent*), a posvećeno je problematici homo- formi (homonimi, homografi i homofoni), kao i razmatranjima pitanja polisemije riječi. U pitanju su neki od suštinskih izazova kada je računarska obrada leksičkih podataka u pitanju i važnost uloge samog istraživača, njegova stručnost i posvećenost samom procesu.

U poglavlju 4, zajedno sa Polinom Kobelevom (*Polina Kobeleva*), Nejšn se bavi definisanjem i klasifikovanjem vlastitih imena, marginalnih riječi, akronima, funkcionalnih riječi, a zatim i obradom složenica i riječi koje se pišu sa crticom. Posebno poglavlje u ovom dijelu uz Nejšna potpisuju i Donkuang Šin (*Donkwang Shin*) i Lin Grant (*Lynn Grant*), a posvećeno je učestalosti fraza, odnosno idioma, kolokacija ili formulaičkih nizova u

P R I K A Z I

nekom korpusu i načinu njihovog definisanja, brojanja i značenjskih odnosa elemenata i cjeline.

Naredna sekcija knjige bavi se odabirom relevantnog korpusa i pripremama za dalju obradu i analizu. U poglavlju koju Nejšn potpisuje zajedno sa Džozefom Soreлом (*Joseph Sorell*), autori daju smjernice u vezi sa selekcijom autentičnih i relevantnih tekstova, njihovim obimom i odnosom u okviru korpusa, te konkretnim iskustvima i preporukama u tom pogledu.

Dio 4 bavi se konkretnom metodologijom izrade listi riječi, počevši od njene specifične namjene, odnosno od potreba učenika jezika za koje je ona namijenjena. Pri tom se daju i osnovne postavke kritičkog pristupa listama i njihove evaluacije. Za primjer i uporednu analizu Nejšn najčešće koristi tzv. *BNC/COCA* liste riječi opšteg engleskog vokabulara. U pitanju su 24 liste od po 1.000 riječi opšteg engleskog jezika koje je predmetnom metodologijom i primjenom softvera *RANGE* Pol Nejšn dobio iz Britanskog nacionalnog korpusa (eng. *British National Corpus*) i Korpusa savremenog američkog jezika (eng. *Corpus of Contemporary American English*). Kao takve, one se danas najčešće koriste u savremenijoj varijanti softvera u odnosu na *RANGE*. U pitanju je *AntWordProfiler* čiji je autor Lorens Entoni (*Laurence Anthony*) i predstavlja veoma efikasnu osnovu za leksičko profilisanje korpusa ili za pravljenje specijalizovanih listi riječi. Prednosti ovog programa jesu to što se može koristiti za bilo koji jezik, redovno se ažurira i može se, zajedno sa drugim programima istog autora, besplatno preuzeti sa zvanične internet stranice <https://www.laurenceanthony.net/>.

Građenjem listi stručnog vokabulara ovom metodologijom u okviru istog dijela bave se autori Pol Nejšn, Averil Kokshed (*Averil Coxhead*), Te-reza Mihva Čang (*Teresa Mihwa Chung*) i Betsi Kero (*Betsy Quero*). Poseban osvrt u ovom poglavlju daje se na izgradnju i evaluaciju listi akadem-skog vokabulara, odnosno listi riječi koje su specifične i zajedničke za više naučnih oblasti.

Autori poglavlja 15 su Ti Ngok (*Thi Ngoc*), Jen Dang (*Yen Dang*) i Stjuart Veb (*Stuart Webb*) i to je ujedno i jedino poglavlje u čijem pisanju nije učestvovao autor knjige i koje ima formu zasebnog istraživačkog rada. Autori se trude da daju odgovore na niz istraživačkih pitanja u vezi sa kriterijumima i metodologijom za izradu listi riječi za početnike u učenju engleskog jezika kao stranog, odnosno drugog jezika.

Poslednji dio i poglavlje ove edicije bave se upotrebom listi riječi, odnosno mogućim načinima njihove primjene u kreiranju silabusa za kurs ili predmet engleskog jezika. Takođe, obrađuju se osnovne smjernice za kreiranje testova kojima se provjerava obim poznавanja odnosno napredak

u usvajanju ciljne vrste vokabulara. Posebno se naglašava i značaj prikazivanja metodoloških postupaka i primjene postojećih listi u izradi novih i u istraživanjima vezanim za leksičku analizu korpusa uopšte. Slijede i prilozi koji se odnose na način detektovanja i klasifikacije vlastitih imenica u Britanskom nacionalnom korpusu, zatim na standardne ili zatvorene grupe riječi kao što su brojevi, dani u sedmici, godišnja doba i slično, a daje se i lista 176 osnovnih funkcionalnih riječi engleskog jezika (*The Essential Word List*) sa njihovom pokrivenošću i podlistama u okviru istog korpusa opšteg engleskog jezika.

Nejš se u zaključku ponovo osvrće na osnovne motive za pisanje ove knjige. Sa jedne strane, u pitanju je sve veći broj listi vokabulara koje se kreiraju, te stoga i značaj relevantne metodologije i primjene dobijenih rezultata. S druge strane, sam autor i dalje izražava nezadovoljstvo zbog ne-savršenosti metodologije i često sizifovskih napora da se dobijene liste usavrše i opravdaju, što se odnosi i na liste koje je i sam kreirao i godinama doradivao. Takođe, ukazuje na bitan lični benefit koji je ostvario radom na ovom izdanju, a to je produbljivanje znanja, razrješavanje mnogih nedoumica, kao i spoznaja da su svaki istraživački napor i svaka nova publikacija još jedan korak u našem procesu učenja.

Pol Nejšn se u ovoj oblasti, inače, prepoznaje kao posvećen, solidaran, otvoren i skroman autor koji nesebično i iskreno dijeli svoja saznanja i razmišljanja i, kao rodonačelnik ove specifične i praktične metodologije, permanentno radi na povezivanju i saradnji autora koji se njome bave. U vezi sa tim, zahvalni smo na ovom izdanju i željno iščekujemo nove publikacije Nejšna i njegovih saradnika, i sami se trudeći da damo svoj skromni doprinos primjenjujući i nadograđujući preporučenu metodologiju u svojim djelokruzima bavljenja jezikom struke.

Zorica ĐUROVIĆ

LIRIKA DUKLJE – PIŠČEVA POETIKA I ETIKA

(Jevrem Brković, *Lirika Duklje*, Izbor iz poezije, ur. Tatjana Đurišić-Bečanović, CANU, Podgorica 2018. str. 731)

Goviriti o Jevremu Brkoviću, jeste lak i nije lak posao. Danas kada se među korice jedne knjige našlo odabrano Brkovićevo pjesništvo koje nastaje gotovo sedam decenija, a zaokružuje stoljeća i vremena, snagom klasika, kroz kojeg pulsira tradicija, ona potka postajanja, koju su splitali vjekovi, naše borbe, mudrosti, epika, izvorno u kojoj smo najpostojaniji. Sve što smo bili, sve naše!

Suštinskiji, a ljepši naslov, nije mogla ponijeti ova knjiga od naslova koji стоји на njenim koricama – Lirika Duklje. U naslovu je piščeva poetika i etika. Samo veliki pjesnici, a Brković je taj i takav, snagom jake individualnosti, izdvojeni u svojoj osamljenosti, a rasuti kroz vremena, mogu da pokrenu kompletну tradiciju, sve ono što čini jedan narod i njegovo pamćenje, u ovom slučaju crnogorski, što tom narodu prethodi, što jeste, biva i traje.

Samo poezija velikih pjesnika može da nadomjesti crne rupe u pamćenju, da dozove prošlost, da je stavi u funkciju sadašnjosti i budućnosti, istrijiskog hoda i koda, ukupnog trajanja. Baš onako kako tradiciju doživljavaju i objašnjavaju: Eliot, Kavafi, Sferis, Montale, Kazancakis, Kvazimodo i drugi veliki pjesnici. Seferis, u jednom eseju, kaže: kroz mene pulsira čitava grčka tradicija, govore milenijumi, Homer, tragičari i himničari, kompletan grčki jezik u svoj izvornosti.

Ova ključna rečenica, može se primijeniti na Brkovića. Što potvrđuje ponajbolje knjiga koju promovišemo, u kojoj se našlo, sve važno u njegovom pjesništvu. Naša tradicija, u Brkovićevom djelu, pjesmama i prozi, dnevnicima i dramama, esejima, oživljava u punoj snazi i raskoši. I da nema drugih dokaza o postojanju crnogorskog jezika, djelo Jevrema Brkovića je dokaz i naroda i jezika.

Brković je pogledao tamo gdje je bilo zabranjeno i zatamnjeno (a zna se i iz kojih razloga!) u dukljanske tmine i davnine, koje su naknadno i stalno pomračivane, zatamnjivane, nepomenom predavane zaboravu, što se i danas

čini. On u svojoj poeziji otkriva toponomastiku, one ključne tačke i oslonce, prebrisane iz pamćenja, da bi nas doveo tamo gdje smo bili, odakle smo potekli, gdje je povratak neminovan. Radi kontinuiteta i daljeg trajanja. Kao što je veliki irski pjesnik Viljem Baletr Jejts, sa kojim on često razgovara, pritisnut svoje zemlje, pronašao mitologiju irskog, tako je Brković posegao duboko i našao mitologiju svog – dukljanskog naroda. Jedan Irac mi je, u Herceg Novom, prije nekoliko godina rekao: Mi imamo dosta sličnosti, misleći na nas i Irce.

Da bi se osvijestio narod, u vremenima posrnuća, a takva vremena dođu kao istorijska neminovnost ili proizvod raznih težnji i okolnosti, rodi se pjesnik, koji svojim djelom i djelanjem vrati narod sebi. Crnogorski narod je imao sreću što je iznjedrio takvog pjesnika, koji je svojim djelom djelovao i djeluje osvješćujuće po svoj narod, njegovu duhovnost i kulturu.

Brković ocrtava mitsku mapu Dukljanskog kraljevstva, ili Kraljevsta otpreve, kako ga naziva Pop Dukljanin u svom, za nas i Brkovića, krucijalnom djelu, Ljetopis popa Dukljanina. Dobro to u svom ludcidnom uvodu u ovu knjigu, primjećuje Tatjana Bečanović, koja je uradila veliki posao, proničući u Brkovićevu djelu, na osoben način, kakav do sada nije nikо pronikao. Ili ne tako suštinski. Ona u predgovoru ovoj knjizi kaže: „Sakralni hronotopi igraju veoma značajnu ulogu u kulturi i kulturnom pamćenju, a mitološka energija prostorne informacije koju oni emituju posebno je funkcionalna u izgradnji identitetske naracije. Pri tome se geografija izuzetno lako pretvara u simboliku, pa svaka nacionalna kultura transformiše toponimske realije u simboličke znakove, koji učestvuju u kreiranju nacionalnih mitova i svetinja“. Ovo je najsažetija dijagnoza Brkovićevog djela.

Brković poetski oživljava gradove Velike Dioklitije: Gradac, Novi grad, Lontodoklu, Obolun i Prapratnu, istorijske ličnosti i događaje, onaj kobni pogled istorije, koja nam nije uvijek bila naklonjena. A i potvrđuje onu tezu Lorensa Darela: da svaki narod ima svoj prepoznatljiv duh, identitet i kulturu. Kao što postoji italijanski, španski, grčki, njemački, duh i kultura, postoji autentični crnogorski duh, a sa njim profilisana autentična crnogorska kultura, kroz koju progovara jezik podneblja, duh mesta, koje podneblje profiliše. Taj duh je, a možda za sada jedini naš pisac, Brković osjetio i profilisao svojim djelom.

Svi komplimenti idu na adresu Tatjane Bačnović. Izdvajajući pojedinačne pjesme i pjesničke cjeline, ona kroz ovaj izbor dovodi u vezu davno nestale svjetove, otkriva zaboravljenu memoriju, a ocrtava autentičnu poetiku.

Lično se, kroz njegovo djelo, prvi put srećem sa već unaprijed naznačenim i drugim toposima, iz kojih je pjesnik iznjedrio drveni govor, legende i mitove, stvarajući dukljanski Glosarij, dukljansku enciklopediju mrtvih, oživljavajući je kroz našu svijest. Sa njegovim djelom, isplivava davno potonula Atlantida naše duhovnosti: gradovi, sveci, ljetopisi, heroji, duhovnici, ratnici, produžavajući se kroz nas i mi kroz njih. Tu uzajmnost između prošlosti sadašnjosti naš pjesnik vezuje najčvršćim nitima koje vezuju postojanje jednog naroda. Do tih je dubina sišao i konce postojanja pronašao, upotrebljavajući ih kao potku za svoje djelo.

Čitajući ovu knjigu – korpus, volumen, hram – katedralu, kulu, uviđamo kolika je moć pjesnika. Nesrečni su oni narodi koji nemaju svog Homera, Eliota, Mišoa, Brodskog, pjesnika koji će poezijom uvezati ukupnost naroda, njegovo pamćenje, bez kojeg nema budućnosti i sigurnog napredovanja. Uz Radovana Zogovića, Crnogorci su tog i takvog pjesnika dobili u Brkoviću. Samo duboko nacionalan pjesnik, može biti velik i internacionalan, samo onaj koji iz svog naciona, iz njegovog korijena, izvlači poruke i odašilje ih u svijet. Veliki pjesnici svih naroda, najčvršće je bratstvo, veza među narodima. Brković je svojom poezijom iz crnogorskog bića, iznio na svjetlost dana, potonulu tradiciju, svjetlost bez koje se ne može. Osvijetlio naša pomrčenja.

Veliki pjesnik zasija kao sunce na gori, njegovu svjetlost нико не može zatamnjeti. Iako se pomračenja dese, a i sunce se kad-kad pomrači, veliki pjesnik zasvijetli. Homer ne prestaje da već milenijumima svijetli svome i drugim narodima. Sada zamislite koliki je to sjaj, koliko je njegovo dejstvo. Svjetlost Brkovićeve poezije obasjava nas iznutra, ona će prosvijetliti i one kutke naše pomračne svijesti, koji su još uvijek pod sjenkama, koje nas ne ostavljaju.

Veoma je važno, što se pojavio ovaj izbor, napokon, i što iza njega stoji nacionalna akademija. Priredivač Tatjana Bečanović, držala se hronologije nastanka Brkovićevih knjiga, pa se može u kontinuitetu pratiti njegovo pjesništvo. Od pjesama, objavljenih u prvoj knjizi *Retorika kiše*, a to su rane pedesete, vidi se da dolazi veliki pjesnik.

Ovih dana sam čitao knjigu *Suđenje Josifu Brodskom*, dragocjeni zapisnici sa sudskog procesa, koje je uprkos zabrani sudske i tužilaca, stenografski zapisivala hrabtra Frida Vigdorova, na procesu koji je protiv Brodskog vođen 1964. godine, poslije kojeg će napustiti Rusiju. A prije nego će napustiti zemlju, Brodski piše Brežnjevu, pismo koje nije uspio da pošalje, nađeno je u njegovojo zaostavštini. No nijesu važni, adresant ni činjenica što je pismo neposlato. Važno je ono što je tom času osjećao i napisao. U prvom

dijelu pisma šefu države i partije, Brodski kaže: „Gorko mi je saznanje što odlazim iz Rusije. Ovdje sam se rodio, odrastao, tu sam živio, i za sve što imam u duši dužan sam Rusiji. Sve ono loše što bi mi sudba donosila, i još preko toga, prekrilo bi dobro, i nikada nijesam osjetio uvredu od Otadžbine. Ne osjećam je ni sada.“

Kraj pisma završava: „Nadam se da će me pravilno razumjeti, da ćete shvatiti šta vas to molim. Molim da mi se da mogućnost da i dalje postojim u ruskoj književnosti, na ruskoj zemlji. Mislim da nizašta nijesam kriv pred svojom Otadžbinom. Naprotiv, mislim da sam umnogome u pravu. Znam kakav će biti Vaš odgovor na moju molbu ako ga uopšte bude. Žao mi je što Vam nijesam ranije pisao, jer sada već nema ni mnogo vremena. No, reći ću Vam da, u svakom slučaju, čak ako mom narodu i nije potrebno moje tijelo, duša moja još će mu se naći“. I to je kraj citata tog naknadno otkrivenog, a zauvijek važnog pisma.

Nijesam slučljivo izbarao ovaj citat za kraj mog izlaganja. On se može uvesti u kontekst Jevremove sdbine. Samo što se Brodski nikada nije vratio u Rusiju, a Jevrem jeste u Crnu Goru. Neke sile su ipak poravnjavale stvari, uspostavljale ravnotežu, otvarale put povratka. Pjesnik je najsigurniji u Domovini, pa i kada mu je najnesigurnije u njoj!

Volim sve Brkovićeve pjesme, u posljednje vrijeme, a posebno one izgnaničke! Ako bih tražio odgovor na ovo, ne znam da li bih, u ovom času, mogao dati onaj, koji bi slovio kao pravi! Jedno je izvjesno, izgvanstvo je bolno, to najbolje znaju izgvanici. I tu se od Ovidija, ništa nije mijenjalo. Pjesma je u izganstvu jedini je spas i za pjesnika i za domovinu. Prijatelji se raduju, a neprijatelji boje. U tome je moć poezije, prednost velikih pjesnika, pa i onda kada se čini da su pregaženi, skrajnuti i učutkani. U domovini je njihova duša. Ona ne može biti izgnana.

I duša našeg pjesnika bila je sa nama u onim ne baš lakim vremenima, kada nam je bila potrebna njegova poezija! Njegova riječ, knjige. Ovoga časa se prisjećam vremena, kada su tajnim kanalima stizale Brkovićeve knjige, sa ohrabrujućim posvetama, kada su prolazile carinike i policiju, neki su se pravili da ih ne vide, želeći da prođu granicu i stignu do onih kojima su upućene. Kada sam ih i sam prihvatao na hercegnovskoj pošti, priznajem da sam se obazirao, da vidim – vidi li neko. Tako bijaše ono vrijeme, krili smo knjige, ali smo imali nadu! Jedna od svjetlih tačaka, u vremenu bezumlja i mraka, bijaše pjesnik u izgvanstvu.

Dobro je što se Dimitrije u svom dragocjenom izlaganju, a kao svjedok iz neposredne blizine, sa lica mjesta, sjetio upravo tog vremena. Ako zaboravljamo takve događaje, zaboravljemo sebe, sopstvenu memoriju.

P R I K A Z I

No, postoje ljudi, obilježeni znakom, kojima je unaprijed suđeno da nose krst, i to je toliko puta dokazano. Poznata ruska pjesnikinja Ana Ahmatova kod koje su se okupljali mladi pjesnici, među kojima je bio i Brodski, rekla je u jednom trenutku: Svi ćete vi imati karijeru, samo Brodski ima sudbinu! To je onaj znak, što se očituje kroz Brkovića i njegovo djelo.

Konačno, u izgnanstvu su nastali *Monigreni*, uz Lalićevu *Lelejsku goru*, najveći roman crnogorske književnosti. Sumnjam da bi u normalnim okolnostima, u domovini, moglo nastati tako grandiozno djelo. Da li je Dante mogao stvoriti *Božanstvenu komediju* u srećnim okolnostima? Ne! I on je morao u izgnanstvo. Izgnanstva su izgleda cijena za velika djela.

I za kraj jedna Brkovićeva izgnanička pjesma, jovovska – ovidijevska tužaljka, koja nosi naslov Potonja želja, a glasi:

Prognan, ponižen, naružen i proklet,
Snijevam dukljansko sunce i zmije.
Sve moje pritište uskrsla avet
U zlatnoj odori Vizantije.

Možda nikad više vidjet neću
Rodnu kulu moju, predačko groblje,
Nebo ponad kule – dugu plamteću
Ispod koje živi rod moj orobljen.

Još pleme moje i mrtvi Dukljani
Izdali nijesu, na koljena pali:
Kad mi se prisniju preklani grkljani
Moj mrtvi otac živoga ožali.

Potonju mi Bože, usliši želju,
Moli te čovjek srca punog drača:
Lobanju moju i svaku kost velju
Da jednom užidu u Zid Našeg Plaća!

Na kraju stoji i dan nastanka ove pjesme, 19. jun, godina 1992, mjesto nastanka Zagreb, grad pjesnikovog izgnanstva. I gorko i teško vrijeme! Brković je svojim djelom probudio svijest, u nama, o nama, izmičući nas ispod onog kobnog znaka pitanja, pod koji bi uporno da nas stave, dokazujući da nijesmo to što jesmo. Uveo nas u prostor, u kome znamo, da jesmo to što jesmo.

Miraš MARTINOVĆ

BISERI NARODNIH PRIPOVIJETKI STEVANA DUČIĆA

(Stevan Dučić, *Razne narodne pripovijetke*, Sabrana djela, Knjiga 3, Fond za razvoj Kuča „Marko Miljanov“, Podgorica 2018. str. 300)

Prošle godine je iz rukopisne ostavštine Stevana Dučića prvi put štampana zbirka epskih pjesama *Junačke narodne pjesme iz Crne Gore, Brda i Hercegovine* (priredila Rajka Glušica), a ove 2018. prvi put je ugledala svjetlost dana i zbirka pripovijedaka pod naslovom *Razne narodne pripovijetke* istog autora. Ova zbirka pripovijedaka biće ujedno i treća knjiga Dučićevih Sabranih djela u šest knjiga, kojima Fond za razvoj Kuča „Marko Miljanov“ želi da obilježi stogodišnjicu smrti svoga znamenitog pretka.

Zbirka pripovijedaka je priređena za štampu prema Dučićevom rukopisu koji se čuvalo u Arhivu SANU u Etnografskoj zbirci od 1921. godine i sadrži 102 pripovijetke, a zahvaljujući pregalaštvu članova Fonda za razvoj Kuča, prepisivača i priređivača akademika Nenada Vukovića priče su nakon više od jednog vijeka ugledale svjetlost dana.

Na Stevana Dučića kao vrsnog istraživača narodnog života i običaja, sakupljača narodnih epskih pjesama i pripovijedaka, ali i stvaraoca, najviše su uticala tri znamenita čovjeka svaki na svoj način. To su njegovi učitelji i uzori: Marko Miljanov, Vuk Karadžić i Jovan Erdeljanović. Znamo da je Stevan Dučić proveo duže vrijeme sa vojvodom Markom pomažući mu u poslovima oko sakupljanja i zapisivanja narodnih pjesama i drugih podataka iz plemenskog života. Od Marka je učio etiku i kako se perom bije bitka za napredak svog plemena i naroda.

Rad Vuka Karadžića je Dučiću bio veoma poznat, on je od Vuka učio kako bilježiti i sakupljati narodno blago, prije svega narodne junačke pjesme Dučić ih je zapisao 101 (67 veznih za Kuće i 34 za druge krajeve Crne Gore i Hercegovine) i one su objavljene u dvije zbirke, a neke od tih pjesama su antologijskog karaktera i kvaliteta. Pored pjesama, poput Vuka, sakupljaо je i zapisivao i narodne pripovijetke, lirske pjesme, tužbalice, poslovice, zagonetke i druge vrste narodnog stvaralaštva, međutim, zbirke su do bilo samo

narodne junačke pjesme i pripovijetke. Ostale narodne tvorevine Dučić je zapisao u etnografskoj monografiji o Kućima. Znamo da je u svojoj prvoj zbirci *Srpske narodne pripovijetke*, štampane 1853. u Beču Vuk uvrstio 49 pripovijetki, a u drugom izdanju štapanom takođe u Beču 1870. ima 60 priča (19 pripovijedaka i 41 šaljiva priča) tako dolazimo do broja od ukupno 109 priča, po nekim drugim izvorima Vuk je sakupio i stilski uobličio 113 priča, Stevan Dučić sa svojom zbirkom od 102 pripovjetke, brojem popisanih i obrađenih pripovijetki skoro da se izjednačio sa svojim velikim prethodnikom.

Od Jovana Erdeljanovića tadašnjeg najvećeg autoriteta u oblasti etnologije učio je kako sakupljati i obradživati etnografsku građu i raznovrsne podatke o svom plemenu. Sam Erdeljanović kao iskusni poznavalac i proучavalac crnogorskih plemena Kuča, Bratonožića, Pipera i onih iz Stare Crne Gore, bio je urednik i pripeđivač Dučićeve etnografske monografije *Život i običaji plemena Kuča* štampane 1931. Erdeljanović je o Dučiću veoma lijepo govorio, smatrao je da je Dučić „čovjek osobitog dara koji je neobično volio knjigu i književni, a osobito baš naučni, odnosno istraživački rad u narodu“. Tako darovit čovjek sa tako umnim i velikim učiteljima, iako bez formalnog obrazovanja, postigao je mnogo, zadužio potomke koji mu objavljajući rukopise iz ostavštine i Sabrana djela vraćaju dug i život.

Pripeđivač zbirke *Razne narodne pripovijetke* akademik Nenad Vuković u predgovoru pod naslovom “Narativni dar Stevana Dučića” (str. 9–19) obrazlaže metodologiju rada na pripremi rukopisa za štampu: “Odmah na početku rada na pripremi za štampanje ovih Dučićevih pripovijedaka tražilo se najbolje rješenje, rješenje koje će sačuvati osnovni duh pripovijetke i njenе prepoznatljive vezanosti za Kuće, a takođe kako sačuvati i samog autora, njegov način i stil rada” (Knjiga 3, str. 13). Pripeđivač u predgovoru ističe i uticaj Vukov na Stevana Dučića: “U neizmjernoj znatiželji, Dučić se upoznao sa radom Vuka Karadžića, Vuk mu je bio uzor, posebno kada je u pitanju narodno stvaralaštvo i sakupljanje narodnih umotvorina – pjesama i priča. Dučić je brzo shvatio šta je Vuka rukovodilo da se bavi sakupljanjem narodnih umotvorina, znao je i sa kakvim je oduševljenjem dočekivana sva ka Vukova knjiga, i kakav su postajale uzor” (Knjiga 3, str. 12).

Naslov Dučićeve zbirke *Razne narodne pripovijetke* sasvim je adekvatan. One su razne i različite i po motivima i po tematici i po različitim klasifikacijama možemo ih razvrstati na muške, ženske, kratke priče, šaljive priče, basne, bajke, legende i sl. Ovaj vijenac pripovijedaka počinje i završava se pripovjetkama sa biblijskim motivima, uvodna priča je “Adamova i Evina nesloga”, a završna “Solomunova mudrost u raju”, po onoj staroj iz

P R I K A Z I

Knjige postanja: „U početku bješe riječ i riječ bješe s Bogom“. Pripovjetke su tematski ciklusirane, koliko je to bilo moguće, srodne pripovjetke, npr. O Ciganinu, Jevrejinu, hrišćanskoj i muslimanskoj mitologiji, popovima, hodžma, kadijama, agama, carevima i sl. Neke od pripovjetki su raspoređene u cikluse po eponimnim junacima iz usmenog stvaralaštva kao što su; Ero, Ćoso, Petrica Kerempuh, Nastradin-hodža, Pejo i drugi.¹

Zbirku otvara sjajna pripovjetka naslovljena *Adamova i Evina nesloga*, u njoj su opisane nevolje koje je imao Bog sa ovim prvim ljudskim parom koji od postanja nije funkcionalisao kako Bog zapovijeda, Adam je svako malo tražio da mu Bog Evu skloni od njega jer mu dosađuje, čangriza i ne da mira, a onda nakon nekoliko dana tražio bi da je vrati jer bez nje ne može. Ovim riječima Adam moli Boga:

„Gospode, ti mi dade onoga đavola mene za druga da ne samujem, a ona mi ne daje mira, no mi čavruganjem dosadi da bi od nje bježao kad bih imao kud, pa te, kad je takva, molim da mi ju ukloniš, jer ju ne mogu podnosići.“

Bog mu usliši molbu, ali nakon nekoliko dana Adam se opet obraća Bogu: „Gospode, mene je gledajući kako svaka dijanija ima svoj par dosadi samovanje, pa bih te molijo da mi opet povratiš onog đavola. Ko tin a da se nije popravijo.“

Tako je Bog na Adamovu molbu sklanjao i vraćao Evu sedam puta. Nakon sedmog zahtjeva Adamovog da se Eva ukoni, pa vrati, Bog reče Adamu: „Vratiću ti ju, Adame. Ali vala da znaš da ja i drugoga posla imam bez da mirim tebe i tvoju ženu. Pa gledaj da mi ne dosađuješ tvojom ljutnjom i kajanjem.“

Na to Adam odgovara: „Gospode, vrati mi ju još ovaj put i više ti neču dosađivati, jer sad vidim da je žena čovjeku najpotrebnije zlo.“

Zvuči poznato zar ne? Priča kao iz Biblije. Sve je rečeno, od svetih knjiga do narodnih pripovjedaka, kulturnih modela i svakodnevног života. U stalnom ponavljanju „istina“ koje artikulišu muškarci: žena je čangrizava, dosadna, mnogo priča, ona je sam đavo, ili čovjekovo najpotrebnije zlo, bez kojeg se ne može. A šta je Eva radila što je zaslužila sve te kvalifikacije. I u ovoj pripovijetci, i u Bibliji, i u životu, ona se bunila, tražila svoja prava,

¹ Kao primjer navodimo 11 pripovijetki u kojima je glavni junak Nastradin-hodža, one su raspoređene od broja 69 do 79: Nastradin-hodža i Čifut, Nastradin i lopovi, Nastradinov zajam, Nastradinovo ēemane, Nastradinov zavidljivac, Nastradinova molitva u doba kuge, Nastradinova kuća, Nastradin i putnik, Nastradinov jorgan, Nastradin i pastir, Nastradin i đavo.

zahtijevala da se uspostavljena božja pravila mijenjaju prema njenim potrebama i željama. Eva je akcija, otpor i pobuna i kao takva naravno da je proglašena remetilačkim faktorom rajske harmonije, samim đavolom ili zlom. Eva je aktivni učesnik u stvaranju svog svijeta, ona je od onih koje djeluju i mijenjaju po bilo koju cijenu. Interesantno je što je Eva tražila od Boga (po ovoj priči Eva je izvela prvu seksualnu revoluciju), dok je muška perspektiva priče dobro poznata u patrijarhalnoj kulturi.

Posljednja pripovjetka, takođe sa biblijskim motivom jeste priča *Solomonova mudrost u raju* o premudrom Solomonu koji je svoju mudrost potvrdio i nakon ovozemaljskog života kada su ga u raju pitali da li može da prepozna od brojnih rajske staraca praoca Adama, što inače, нико do tada nije uspio. Solomon prepoznaće Adama po tome što jedino Adam nema pupka jer ga nije rodila majka već ga je stvorio Bog, tako svojom mudrošću, potvrdi svoju reputaciju najmudrijeg čovjeka, zadivi sve rajske duše pa i samog svetog Aranđela.

Između ovih pripovjetki, inicijalne i finalne, Dučić je ostalih sto priča raspoređivao po tematskim krugovima, pa tako nakon prve o Adamu i Evi slijedi deset priča o lijepim ženama i nevoljama koje ženska ljepota donosi kad očara nekog drugog, osim onoga kojem je po bračnom zakonu dozvoljeno da u toj ljepoti uživa. Prekršaj i ogrešanje o stroga pravila ponašanja plaćala su se glavom, pa da bi se izbjegle tragične posljedice nedozvoljenih ljubavi pribjegavalo se nadmudrivanju i prevarama.

Tako jedna od pripovjetki iz ovog tematskog kruga počinje rečenicom: Učinijo se odža ašik na jednu lijepu susjetku, a druga: Jedan odžin susjed se učinijo ašik na odžinicu. U prvoj priči odža ne ostvari svoju zabranjenu ljubav nego ga susjeda-hrišćanka nadmudri i sa svojim mužem učini da plati prekršaj. U drugoj priči, naprotiv odžinica kad se uvjeri da je ljubav susjeda velika pomogne da se ona i ostvari, a odža prevari. U priči *Izmlaćen kadija* jedna mudra žena ostvaruje svoja zakonska prava i sačuva čast uprkos kadiji koji ju je u tome sprečavao i ucjenjivao. Još jedna krasna hrišćanka u priči *Jadac* spasila se mudrošću od nasrljivog age, a u priči *Stahić koze pase* saznajemo kako se strahom kroti svojeglava žena.

Kroz sve ove priče u kojima su junakinje žene, ženi se odaje priznanje da uprkos rigidnim ograničenjima i pravilima koje nameće patrijarhalni model kulture, ona svojom sposobnošću i pameću uspijeva da "uradi što joj srce žudi". Zato je iz muške perspektive žena opasna, jer je sposobna i odvažna, ne robuje pravilima i autoritetima. Eva direktno od Boga traži promjenu pravila koje je on uspostavio i koja njoj ne odgovaraju. Sjetimo se Ruže Kasa-

P R I K A Z I

nove iz *Gorskog vijenca*. Ona je prkršila najčvršća pravila: bježi sa inovjercem iza živog muža koji je bruka nevaljala, a ona vila. Svoju zabranjenu ljubav i odluku da se za nju bori, platila je glavom, za razliku od najvećeg junaka, Vuka Mandušića koji je samo u snovima živio svoju ljubav prema snahи Milonjića. I žene iz Dučićevih pripovjetki odlučuju da li će prihvati zabranjeni ašik i platiti glavom ili pametno prevaru zabašuriti i opravdati, ili će muškarcu nasilniku uskratiti ljubav, mudrom strategijom ga dovesti do "poznanja prava", a pri tom ostvariti ono što želi.

Drugi tematski krug predstavljaju priče u kojima su glavni junaci Cigani, sa simpatijama se pripovijeda o njihovom životu na koji su navikli i koji ne bi mijenjali za drugačiji, pa čak ni za carski. Tu su i priče o njihovoj bezazlenosti, ali i mudrosti i domišljatosti kojima prevare moćnika i nasilnika. U pričama *Cigansko carstvo* i *Ciganin jusbaša* glavni junaci priča pokazuju nezainteresovanost za ratovanje i rukovođenje, kako se u samoj priči kaže Cigani su "nacija kojoj nije vlast i sablja u zanat".

Treći tematski krug od desetak šaljivih priča posvećen je lažima i lažovima, to jest o nadmudrivanju i takmičenju u lažima i prevarama. Naslovi sami govore za sebe: *Laž i birindžilaž*, *Laža i paralaža*, *Laganje i polagivanje*, *Lažov mamipara*, *Braća domišljani* i druge.

Slijedi tematski blok sa kumom kao glavnim junakom priče, najčešće je kum predstavljen kao neko ko nije iskreni prijatelj već se kumstvo zasniva na interesu, pa nijesu rijetke priče u kojima kum pokrade ili prevari svog kuma, takve su: *Kumov prasac*, *Bogati i siromašni kum*, *Od nevolje kum*, *Kumov ujam* i druge... Zatim, kao glavni junaci priča pojavljuju se odža, aga, kadija, pop, Čifut, Nastradin hodža u 11 pripovijedaka, potom slijedi 8 priča sa đavolom kao glavnim junakom, naravno negativnim.

I na kraju poslednji tematski blok čini 16 basni ili priče sa životinjama kao glavnim junacima koje govore i ponašaju se kao ljudi. I ove basne imaju pouku, a životinje kao glavni junaci koje reprezentuju ljudske osobine i postupke su: *Vodeničar*, *davo i pčela*, *Magare i gazda mu*, *Međed i pobratim*, *Ribar i lisica*, *Vuk i zla sreća*, *Vuk i lisica*, *Komarac*, *vuk i lisica*, *Vuk i mali vučić*, *Lisica i vuk*, *Jež i lisica*, *Zec, mačka i orač*, *Mravi*, *miš i mačka*, *Mrv i žaba*, *Zec i žaba*, *Pas i vo i Ježeva nagrada*. U svakoj basni opisuju se događaji koji se dešavaju ljudima, a osobine koje se pripisuju pojedinim životinjama su ljudske osobine i dio su kolektivne ekspresije tako da je lisica reprezent pameti, lukavstva, mrv vrednoće, žaba nadmenosti i slično.

Nakon i ovakvog kratkog pregleda tematskih krugova može se stечи uvid u tematsku i motivsku raznovrsnost pripovjetki ove Dučićeve zbirke.

Očigledno je koji je tematski krug meni najviše privukao pažnju i koji zaslужuje, pored ostalih naravno, detaljnija proučavanja i analizu. Važno je reći da je zbirka *Razne narodne pripovjetke* Stevana Dučića nudi veoma interesantnu građu za različite vrste istraživanja, ona je obogatila našu narodnu književnost novim pripovjetkama, a neke od njih mogu se svrstati među antologijske jer plijene literarnim vrijednostima i nespornim estetskim kvalitetom.

Rajka GLUŠICA

ZNAČAJAN DOPRINOS SPOZNAJI UMJETNIČKIH I NAUČNIH VRIJEDNOSTI DJELA MARKA MILJANOVA

(*Umjetničke i naučne vrijednosti djela Marka Miljanova Popovića*, Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa „Umjetničke i naučne vrijednosti djela Marka Miljanova Popovića danas“ održanog u Podgorici 16. decembra 2017. godine, Fond za razvoj Kuča „Marko Miljanov“, Podgorica 2018. str.)

Zbornikom radova „Umjetničke i naučne vrijednosti djela Marka Miljanova Popovića“ sa Naučnog skupa koji je održan u Podgorici 16. decembra 2017. godine zaokružen je naučni i istraživački projekat koji je realizovan u tri faze u periodu od 2015. do 2018. godine, a u kojem su sudjelovali brojni naučnici, univerzitetski profesori i stvaraoci i poštovaoci djela Marka Miljanova Popovića pod pokroviteljstvom „čuvara vojvodinog amaneta“ – Fonda za razvoj Kuča „Marko Miljanov“ iz Podgorice koji je mjesto glavnog i odgovornog urednika povjerio akademiku Radomiru V. Ivanoviću.

U prvoj fazi projekta posvećenog Marku Miljanovu izdata su tri pilot-izdanja Popovićevih djela (Izbor *Tri književna amaneta*, priredili Rajka Glušica i Radomir Ivanović, predgovor akademik Nikita Iljič Tolstoj, a pogovor akademik Mihailo T. Lalić; Izbor *Slovo i vijek (Marko Miljanov u ogledalu kritike)*, priredili Radomir V. Ivanović i Branka G. Dragosavac i *Odgovori Marka Miljanova u Bogišićevoj Anketi o pravnim običajima*, priredio i predgovor napisao dr Radomir Prelević. U drugoj fazi realizacije projekta izdata su cjelokupna djela Marka Miljanova Popovića, podijeljena u dva kola, pri čemu prvo kolo obuhvata četiri autorska Popovićeva djela (*Knjiga prva: Poslanice. Primjeri čojsstva i junaštva*, priredila Rajka Glušica, *Knjiga druga: Pleme Kući u narodnoj prići i pjesmi*, priredio Milorad Jevrić, *Knjiga treća: Život i običaji Arbanasa*, priredila Jelena Bašanović – Čečović i *Knjiga četvrta: Proza. Eseji. Lirske zapisi. Pisma. Rječnik*, priredio Živko Đurković), dok drugo kolo sadrži koautorsko djelo V. Bogišića i M. M. Popovića, zatim još tri knjige koje pružaju obilje informacija o piscima i djelima, a to su: *Knjiga peta: Odgovori Marka Miljanova u Bogišićevoj anketi o pravnim*

običajima, priredio Radomir Prelević, *Knjiga šesta: Marko Miljanov u ogledalu kritike*, priredili R. V. Ivanović i B. G. Dragosavac i *Knjiga sedma: Bio-bibliografija Marka Miljanova Popovića*, priredila Branka G. Dragosavac.

Treća i kontrolna faza projekta posvećena je provjeri objedinjenih rezultata i u tu svrhu je organizovan Međunarodni naučni skup čiji rezultat je ovaj Zbornik radova kompoziciono podijeljen u pet cjelina: *Uvodna riječ, Etika, Lingvistika, Literaturologija, Pravo, Bibliografija i Prilozi*.

Poslije Uvodne riječi u kojoj je Uređivački odbor hronološki prikazao sve tri faze izdavačkog i naučnog projekta koji je uspio da osvijetli, kako se ističe, sve egzistencijalne, etičke, estetičke i umjetničke vrijednosti Popovićevih djela, u kompozicionoj cjelini *Etika* su se našli tekstovi akademika Ljubomira Zukovića „Marko Miljanović o skromnosti i još ponečemu“, zatim akademika Nenanda Vukovića „Etički pojmovi kod Marka Miljanova“, prof. dr Sonje Tomović Šundić „Moralna filozofija Marka Miljanova u tumačenju Slobodana Tomovića“ i dr Marine Ristović „Sukob antičkog i savremenog morala“.

Retorika naslova „Marko Miljanović o skromnosti i još ponečemu“ akademika Ljubomira Zukovića najavljuje da će u središtu razmatranja biti djelo „Primjeri čojsstva i junaštva“ koje, kako autor naglašava, problematizuje kult čojsstva i junaštva, dvije osnovne vrline vremena i prostora u kojem je djelovao i živio njihov autor. Autor izdvaja fenomen osvete kao neizbjeglan u razmatranju najavljenje teme, jer „U društvenim i istorijskim uslovima u kome je taj svet živeo, nije teško zapaziti da je, ako ne i jedini i osnovni, a ono, svakako, bitan poriv i čojsstva i junaštva kojima se vojvodino delo bavi osveta“¹ Autor navodi da je osveta pokretač djelovanja junaka u djelu Marka Miljanova i osnovna vrijednost svijeta koji je modelovan u Primjerima čojsstva i junaštva“ pored vrijednosti junaštva, hrabrosti i neustrašivosti. Autor povlači paralelu između Njegoša i Marka Miljanova u nastojanju da se junaštvo kao vrhovna ljudska vrlina sačuva od svega što bi je, kako naglašava, u slavljenju i isticanju moglo natrunuti i uniziti, pa da se u tom cilju udruži sa čojstvom: „Bio je, dakle, protiv veličanja i slavljenja koje je samo sebi cilj. Ako je ono samo to, i u ime toga, onda junaštvo, zaista, može da bude i samo zlo umesto njegov ustuk i ukrotitelj (...) Dostojno pomena i hvale je, po njemu, samo pitomo junaštvo koje miriše pobožnošću i velikodušnošću, odnosno – dobročinstvom.“² Autor u daljem tekstu, dotičući se i teme osvete i njene duboke ukorijenjenosti u tradiciji o kojoj Marko piše, problematizuje

¹ Ljubomir Zuković, *Marko Miljanov o skromnosti i još ponečemu*, str. 21.

² Isto, str. 24.

P R I K A Z I

temu hrabrosti i junaštva koje se mora čuvati od svega što ga lišava osobina koje podrazumijeva čojstvo, među kojima stavlja onu koja je i naslovom najavljenja, a to je skromnost: „To je, reklo bi se, jedna od osnovnih poruka primjera vojvodinih“³. S druge strane, Zuković ukazuje na bliskost kategorija čojstva i junaštva sa razmetljivošću i hvalisanjem i naglašava da ih je vojvoda Marko u svom djelu eksplicitno osuđivao kao slabosti. Za primjer bliskosti između navedenih kategorija, gdje je teško utvrditi gdje prestaju čojstvo i junaštvo, a počinje hvalisavost, autor navodi primjer Milovana Janičića Vujoševića iz Brskuta, zatim i primjer sukoba između dva ljubotinska sela, a onda citirajući riječi Marka Miljanova da *nije lasno sebe usteć, izgubiti takvu nasladu s kojom je uživa sveteći sebe i svoje*, zapravo stavlja u fokus i osnovno pišeće nastojanje da se takvi primjeri gdje je sujetu i osvetničke porive neko uspio savladati sačuvaju od zaborava, kao izuzetni podvizi, naročito u slučajevima gdje je to bilo najteže, a to su plemenske granice. Autor na kraju ističe veličinu pisca Marka Miljanova koji je kroz „primere bratsveničko plemenskih zađevica, sujetu, obračuna i osveta“ uspio da stane rame uz rame sa Petrom Drugim Petrovićem Njegošem.

Akademik Nenad Vuković u tekstu „Etički pojmovi kod Marka Miljanova“ bavi se piscem koji je u pedesetoj godini naučio pisati kako bi zapisaо ono što je gledao, doživljavaо i proživljavaо. Akademik Vuković govoreći o Marku Miljanovu kao o visoko etičnom čovjeku koji o sebi ništa ne govori, na početku teksta razmatra pojам etike kao grane filozofije i ukazuje na osnovne etičke pojmove morala, dobra, zla, savjesti, slobode, sreće, ljubavi i vrline, izvodeći zaključak da se u djelu Marka Miljanova lako mogu naći primjeri za svaku od pobrojanih kategorija u pričama koje „pisac svodi na anegdotu, a obrte pravi kao u anegdotama“⁴ Nenad Vuković analizira primjere koji su se našli u djelu Marka Miljanova dokazujući da se u njegovom djelu moral javlja kao osnovni regulator ponašanja, pritom citirajući i riječi Jovana Skerlića koji je moral herojskog modela svijeta objašnjavaо kao obrazac ponašanja koji je podvlačio da izdaje ne smije biti. U nastavku akademik Vuković nadovezujući se na pitanje izdaje bavi motivom zadate riječi koja se kod junaka djela Marka Miljanova provlači kao neminovnost, jer bi gaženje riječi u markomiljanovskom svijetu značilo gaženje časti. U tekstu koji se bavi kategorijom etike razmatraju se na konkretnim primjerima iz djela još i osobine mudrosti koja je odvojiva od inteligencije i koju „treba

³ Isto, str. 26.

⁴ Nenad Vuković, *Etički pojmovi kod Marka Miljanova*, str. 39.

sagledavati van kategorija psihičkih struktura⁵, zatim i pojam zla koji označava ono što moral odbacuje kao neprihvatljivo, kao i dobra za koje ističe da je najveća moralna vrijednost. Akademik Vuković pravi paralelu između načina na koji se opisuju Kući, Crnogorci i susjedni Arbanasi izvodeći zaključak o tome da se u tom načinu ne osjeti razlikovanje, jer Marko Miljanov je pisac koji ne zaobilazi ničije dobro djelo. Na kraju, parafrazirajući Radomira V. Ivanovića autor poentira da se kod Marka Miljanova osjeća velika radost zapisivanja i da je ta radost rezultirala zapisom o skupu nepisanih pravila, običaja, normi u ljudskom djelovanju i ponašanju, koji su zapravo, kaže Vuković, ilustracija etičkih pojmova.

Prof. dr Sonja Tomović Šundić u ogledu „Moralna filozofija Marka Miljanova u tumačenju Slobodana Tomovića“ koji je nastao nakon analize njegove knjige „Moralna tradicija Crnogoraca“ i rasprave „Vojvoda Marko Miljanov“ problematizuje Tomovićevo polazište da je Marko Miljanov „rasni moralista“ i da je kao takav izvor dragocjenih svjedočanstava koja mogu biti predmet proučavanja kada je u pitanju tema etičkih normi stare Crne Gore. Tomović – Šundić ističe na početku da se Slobodan Tomović bavio moralnim shvatanjima u djelu Marka Miljanova sa ciljem da pokaže jedinstvo moralne, običajne i religiozne svijesti koja se razvijala u Crnoj Gori. Autorka smatra da se u crnogorskom modelu svijeta obrazac junaka podrazumijevaо kao regulator ponašanja i organizator društvenih odnosa pa ističe da je važno polazište za ispitivanje moralne tradicije Crnogoraca Slobodanu Tomoviću rad Marka Miljanova „koji je pored djela Petra II Petrovića Njegoša i Stefana Mitrova Ljubiše, važno svjedočanstvo za rekonstrukciju nastajanja, ali još više djelovanja moralnih principa“⁶. Tomović – Šundić objašnjava da se Slobodan Tomović bavio pitanjima čojstva, kao ključnog pojma Marka Miljanova, zatim kategorijama dobra i zla, pravde i nepravde, kao i pitanjima koja su, kako autorka kaže, temeljni moralni pojmovi – pravčnost, hrabrost i velikodušnost: „Kao etička vrlina najvišeg reda istaknuta je velikodušnost, koja ujedno sa praštanjem i suzbijanjem osvetoljubivosti predstavlja okosnicu milosrđa, nenasilja i ljubavi kao temeljnih odrednica hrišćanskog morala“⁷. Tomović – Šundić izdvaja primjere u kojima se ističu sve te etičke vrline i u kojima dominiraju zaštita slabijeg protivnika, prijateljstvo, patriotska osjećanja, obraz i čast, a u kojima su nedopustiva hvalisavost, razmetljivost, samoljublje, surovost, osvetoljubivost, lažljivost,

⁵ Isto, str. 43.

⁶ Sonja Tomović Šundić, *Moralna filozofija Marka Miljanova u tumačenju Slobodana Tomovića*, str. 53.

⁷ Isto, str. 55.

P R I K A Z I

prevrtljivost i egoizam i u nastavku problematizuje pojam dobročinstva koji percipira kao suštinu čojstva, nadovezujući se na Tomovićevu ocjenu da je maksima Marka Miljanova o junaštvu kao odbrani sebe od drugoga i čojstvu kao odbrani drugoga od sebe zapravo stav da je čojstvo sinonim cjelovitog koncepta etičkog dobra i kao takvo etička konstanta. Autorka takođe ističe važan segment Tomovićevog tumačenja – napor da se na osnovu konkretnih primjera izvede cjelovitija moralna filozofija, kao i ideja čojstva kao specifična moralna vrijednost terminološki i pojmovno vezana za određeni prostor i određenu ljudsku skupinu. Na kraju zaključuje da je Tomović tačnim lociranjem moralnih pojmoveva na sistematičan način uočavao glavne tokove moralnog promišljanja Marka Miljanova sa ciljem da ukaže na njihovu univerzalnu vrijednost.

Dr Marina Rastović u tekstu „Sukob antičkog i savremenog morala“ kroz perspektivu ličnosti i djela Marka Miljanova Popovića obrađuje i komentariše odjeljke u kojima se Marko dotakao teme antičkog i savremenog morala. Autorka na početku ističe da sa velike distance u odnosu na antički svijet, ali sa iste moralne visine, Marko Miljanov u „Poslanici Serdaru Jolu Piletiću“ razotkriva realnu svakodnevnicu palog svijeta, koji, kako autorka kaže, stenje pod teretom zla, zatim izdvaja stoice prema kojima se Mudrac rađa jednom u sto godina i citirajući stoicevi moralni ideal *Čovek je sveta stvar čovjeku* zaključuje da je „ovo učenje jedan od osnovnih izvora i sastavnih delova ranog hrišćanstva i opšte jednakosti svih ljudi pred Bogom“⁸. U tekstu koji se sastoji od nekoliko odjeljaka („Čovek s nadahnućem“, „Kraljevstvo morala“, „Odluka i poslanje“, „Čovek sazdan za večnost“, „Vođstvo i vizija“, „Večiti sukob“) autorka sistematski i koncizno uzima u obzir filozofe antičkog doba, hrišćanske etike i moderne filozofske-etičke misli. U dijelu naslovljenom „Čovek s nadahnućem“ istaknuta je tema Marka Miljanova kao čovjeka sa nadahnućem koji ukazuje na pojave koje nisu vezane za vreme, već na one koje bi svaki čovjek mogao pronaći bilo kada. U dijelu „Kraljevstvo morala“ autorka ističe da nema moralnog zdravlja našeg naroda bez čojstva i junaštva Marka Miljanova, praveći paralelu između antičkog perioda i današnjeg vremena u poimanju duhovne hrane, dok se u dijelu „Odluka i poslanje“ bavi pitanjem Marka Miljanova kao čovjeka prepoznatog po visokim moralnim vrlinama. „Čovek sazdan za večnost“, „Vođstvo i vizija“, i „Večiti sukob“ problematizuju ličnost Marka Miljanova kao čovjeka predodređenog za vječnost, kao vođu i vizionara i pitanje vječnog sukoba kojem je bio izložen kao vođa i običan čovjek. Dr Rastović obrazlaže

⁸ Marina Ristović, *Sukob antičkog i savremenog morala*, str. 65.

odgovor na pitanje da li je Marko Miljanov Popović po moralu bliži antikom ili savremenom moralu i zaključuje da je najbliži vanvremenskom moralu, što upućuje na to da u njegovim djelima nema sukoba ove dvije vrste morala.

U kompozicionoj cjelini „Lingvistika“ našli su se radovi akademika Branislava Ostojića „Jezik Marka Miljanova i Vukov model književnog jezika“, prof. dr Rajke Glušice „Jake pozicije teksta i frazeologija u *Primjera- ma čojsstva i junaštva*“ i doc. dr Jelene Bašanović – Čečović „Djelo Marka Miljanova Popovića kao bogat izvor građe za dijalektološka ispitivanja“.

Akademik Branislav Ostojić u radu „Jezik Marka Miljanova i Vukov model književnog jezika“ razmatra jezik Marka Miljanova preko nekoliko nivoa s ciljem određivanja mjesto jezika Marka Miljanova u njegovoј eposi, književnojezičkoj perspektivi i u procesu standardizacije Vukova modela književnog jezika. Autor na početku ističe da je važno istaći nekoliko momenata u razvojnem putu književnog jezika u Crnoj Gori u drugoj polovini 19. vijeka kako bi se shvatilo mjesto Marka Miljanova u procesu izgradnje Vukova modela književnog jezika, a to su: da je početak drugog polustoljeća 19. vijeka obilježen dubljim ulaženjem u proces standardizacije književnog jezika na svim područjima srpskohrvatske jezičke teritorije, zatim da nigdje na prostorima srpskohrvatske jezičke teritorije nije funkcionalisao izgrađen jezički standard, da je jezički sistem u svim sociosredinama nedovoljno stabilizovan i da su standardnojezički procesi u južnoslovenskim zemljama srpskohrvatskog jezičkog područja svoju završnu fazu doživjeli na prelasku 19. u 20. vijek⁹. Branislav Ostojić naglašava da književni jezik u Crnoj Gori u procesu standardizacije sadrži manje elemenata crkvenog jezika, nego što je to slučaj u ostalim područjima štokavskog područja, da je Vukova reforma u Crnoj Gori u potpunosti i bezrezervno prihvaćena bez otpora, pri čemu naročito izdvaja pogodne istorijske preduslove: kontinuitet sa srednjovjekovnim narodnim tipom jezika, zatim to da je veći dio Crne Gore najprogressivniji dio štokavskog dijalekta na čijim je osnovama izgrađen novoštokavski, dok je drugi dio staroštokavski na kojem se stvarala narodna književnost i njegovala lijepa riječ. Autor izdvaja i niz crnogorskih stvaralaca među kojima su pored Marka Miljanova Popovića još i Petar I Petrović Njegoš, Petar II Petrović Njegoš, kao i Stefan Mitrov Ljubiša u čijim ostvarenjima se nalazi narodni jezik sa tematikom iz naroda, a zatim ističe da je značajno što je Marku Miljanovu sudbina predodredila da jezičko bogatstvo svog izraza realizuje u vrijeme kada se narodni jezik učvršćivao u našoj književnosti i

⁹ Branislav Ostojić, *Jezik Marka Miljanova i Vukov model književnog jezika*, str. 82.

P R I K A Z I

kulturi. Ostojić, analizirajući književni izraz ovog crnogorskog stvaraoca, zaključuje da su dijalektske crte osnovni element jezika Marka Miljanova i da nam pružaju jasan uvid u stanje crnogorske govorne zone, da se nastavlja sa uobličavanjem i upotpunjavanjem u oblastima rječnika i sintakse, da je „Marko Miljanov leksički obogatio umjetničku pripovijetku u kojoj dolazi do izražaja rečničko i frazeološko bogatstvo i leksičko-semantička slojevitost svojstvena crnogorskim govorima“¹⁰. Branislav Ostojić rad završava izvođenjem nekoliko zaključaka koji se odnose na značaj jezika Marka Miljanova, na epsku tradiciju i folklorni izraz u njegovom djelu, na njegov udio u izgrađivanju crnogorskog književnojezičkog izraza, na njegovu službu u upotpunjavanju leksičkog fonda i na činjenicu da je jezik Marka Miljanova jezik knjige koji daje za pravo da se ovaj pisac smatra poznatim graditeljem književnojezičkog izraza u Crnoj Gori i jednim od utemeljivača Vukovog modela književnog jezika.

U radu prof. dr Rajke Glušice pod naslovom „Jake pozicije teksta i frazeologija u *Primjerima čojstva i junaštva*“ autorka najprije govori o neophodnosti lingvostilističke analize djela Marka Miljanova i izrade naučnih radova, ali i monografije o njegovom stilu. Iznosi podatak da u bogatoj bibliografiji od preko hiljadu jedinica o djelu Marka Miljanova Popovića svega nekoliko je iz sfere lingvostilističkih istraživanja, iako takav pristup predstavlja ključ za razumijevanje djela i postupaka kojima pisac stvara umjetnost. Prof. dr Glušica naglašava da najcijelovitije i najbolje rezultate pri analizi jezika i stila nekog književnog stvaraoca dobijamo kombinovanim lingvističkim lingvostilističkim pristupom jezičkim jedinicama, tj. jezičke jedinice treba analizirati kao gramatičke kategorije, ali i kao nosioce eksprezivne vrijednosti i estetske (umjetničke) funkcije. Izučavati stil jednog pisca znači pronaći sva ona sredstva i načine kojima pisac od jezika kao grada i najfluidnijeg posrednika između misli i zvuka stvara umjetnost. U radu je autorka od brojnih mogućnosti lingvostilističke analize izabrala da istraži jake pozicije teksta koje se definišu kao ona mesta u tekstu koja su svojevrsna smisaona i stilistička čvorišta teksta, tj. mesta koja su po svojoj poziciji u tekstu i po svojoj formi izuzetno značajna za razumijevanje toga teksta. U takve jake pozicije teksta spadaju inkoaktivne rečenice koje imaju kataforičku ili otvaračku funkciju i finitivne rečenice imaju anaforičku ili zatvaračku funkciju. U *Primjerima čojstva i junaštva* ove okvirne rečenice teksta se javljaju, kako autorka zaključuje, kao ustaljeni, tipizirani modeli često pojačani drugim stilogenim elementima. U ovom radu se ispituje i

¹⁰ Isto, str. 87.

stilogenost frazeologije Marka Miljanova sa zaključkom da je ona veoma kulturološki uslovljena i oslonjena na frazeologiju narodne epske pjesme, crnogorskih narodnih govora i Njegoševog stvaralaštva. Rad prof. dr Rajke Glušice podijeljen je na nekoliko dijelova, pri čemu se u uvodnom dijelu ističe da su se skoro svi kritičari književnog djela Marka Miljanova Popovića pohvalno izjašnjavali o njegovom stilu i jeziku. U dijelu naslovljenom kao „Marko Miljanov kao usmeni pripovjedač i Marko Miljanov kao pisac“ autorka ističe dvije činjenice, koje u nastavku potkrepljuje argumentima, a koje determinišu stil Marka Miljanova. To su da je Marko Miljanov vanredan govornik i usmeni pripovjedač i da je on kao jedva pismen čovjek imao velike teškoće da zapiše sve bogatstvo misli i ideja koje je nosio u sebi. U dijelu „Lingvostilističke analize“ prof. dr Rajka Glušica skreće pažnju na jezičkostilski izraz Marka Miljanova na koji je dominantno uticala narodna književnost, epska narodna poezija i Njegoševu djelu, objašnjavajući da te osobine uveliko zavise od toga da li je prozna ili stihovana forma, kojeg je roda ili žanra. U dijelu „Jake pozicije teksta: inkoativna i finitivna rečenica“ autorka polazi od određenja šta podrazumijevaju jake pozicije teksta i koju funkciju vrše pa se u skladu sa tim bavi analizom inkoativnih i finitivnih rečenica kojima počinju i završavaju kratke priče i anegdote u djelu „Primjeri čojstva i junaštva“. „Stilogenost frazeologije“ je odjeljak u radu koji razmatra frazeološke jedinice prisutne u „Primjerima čojstva i junaštva“, jer frazeologizmi, poslovice, izreke, citati takođe spadaju u jake pozicije teksta. U završnici rada koja je naslovljena kao „Moguće perspektive istraživanja“ prof. dr Rajka Glušica kaže da su široke mogućnosti lingvostilističkih istraživanja djela Marka Miljanova Popovića, sa naglaskom na to da „U djelu Marka Miljanova veoma su prisutni elementi duhovne kulture naroda i pojedinaca koji se pojavljuju na njihovoј književnoј pozornici“¹¹

U radu „Djelo Marka Miljanova Popovića kao bogat izvor građe za dijalektološka istraživanja“ doc. dr Jelene Bašanović-Čečović sagledavaju se mogućnosti korišćenja djela ovog pisca kao građe koja bi služila za izучavanje strukture narodnog govora. Autorka kaže da je on pisac koji je nosio u svom jezičkom osjećanju narodni jezik, na kojem je i utemeljio svoje djelo. Bašanović-Čečović kao izvor svog istraživačkog rada koristi djelo „Život i običaji Arbanasa“ gdje je pisac najviše ostao u granicama svoje dijalekatske baze. U uvodnom dijelu svog rada autorka naglašava da „Tradicija pisanja narodnim jezikom sa naglašenim crtama zavičajnog govora ujedinila je či-

¹¹ Isto, str. 114.

tavu plejadu pisaca u Crnoj Gori. Među njima se izdvajaju oni koji su obilježili 19. vijek – Petar II Petrović Njegoš, Stefan Mitrov Ljubiša i Marko Miljanov Popović¹², objašnjavajući da Popovićevo djelo bez obzira što je ostvareno na dijalektu, nije ostalo u uskim lokalnim okvirima. Rad koji je podijeljen na nekoliko tematskih dijelova analizira jezičke jedinice se namjeravala opravdati utemeljenost Popovićevog jezika u govoru zavičajnih Kuča i narodnih govora uopšte na tri nivoa: fonološkom („Fonološki dijalektizmi“), gdje autorka kaže da su fonološki dijalektizmi prisutni u vidu vokalizma i konsonantizma, morfološkom („Morfološki dijalektizmi“), gdje se polazi od prepostavke da se morfološke osobenosti u proučavanom djelu podudaraju sa onima koje su obilžja piščevog zavičaja i sintaksičkom („Sintaksički dijalektizmi“), gdje se izdvajaju najizrazitije osobenosti iz domena upotrebe padeža. Bašanović-Čečović na kraju zaključuje da je djelo Marka Miljanova Popovića bogat izvor građe za ispitivanje narodnog govor-a, ali je, kako akcentuje, i podsticaj za buduća ispitivanja na terenu koja bi još bolje osvijetlila govor Kuča.

U kompozicionoj cjelini „Litarutorologija. Pravo. Bibliografija“ našli su se radovi „Dodatak napomenama za knjigu *Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi*“ prof. dr Milorada Jevrića, „Rasprostranjenosti stvaralačkog djela Marka Miljanova Popovića“ prof. dr Živka Đurkovića, „Doprinos Marka Miljanova Bogišićevoj anketi“ dr Radomira Prelevića, „Bibliografija Marka Miljanova Popovića“ dr Branke Dragosavac i „Umjetničke i naučne vrijednosti djela Marka Miljanova Popovića (*Prilog nauci o nauci*)“ akademika Radomira V. Ivanovića.

„Dodatak napomenama za knjigu *Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi*“ prof. dr Milorada Jevrića sadrži materijal za koji je autor naglasio da ga treba inkorporirati u prateće tekstove knjige „Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi“ i koji upotpunjuje cjelinu saznanja i viđenja ove Popovićeve knjige. Jevrić pravi paralelu između Marka Miljanova i Vuka Karadžića jer su i jedan i drugi prikupljali i bilježili narodne priče i pjesme: „U tom smislu, bar u nekoliko važnih tematskih polja interesovanja, Marko Popović je bio neka vrsta Vuka Karadžića u crnogorskoj sredini“¹³. U nastavku ističe da se Marko Miljanov može mjeriti i sa mnogim velikanima svjetske književnosti, pri čemu je superioran na etičkom planu, gdje mu nema ravnog, i da etika ovog pisca dokazuje i pokazuje da bez kategorije čojsstva nema ni civilizacije

¹² Jelena Bašanović-Čečović, *Djelo Marka Miljanova Popovića kao bogat izvor građe za dijalektološka istraživanja*, str. 123.

¹³ Milorad Jevrić, *Dodatak napomenama za knjigu Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi*, str. 159.

i da su sve druge vrijednosti ništavne ako nema poštovanja prema drugom čovjeku i drugom narodu. Autor se bavi i pitanjem proznih i poetskih dijelova u knjizi „Pleme Kuči“ i kaže da su prozna kazivanja u knjizi rezultat vještog kazivanja ovog pisca, a za epske pjesme u knjizi kaže da nijesu Markove, zatim hronološki analizira knjige redom kojim su se pojavljivale, da bi došao do razmatranja o tome da istorijski gledano Markova knjiga „Pleme Kuči“ obrađuje dva događaja, Prvu poharu Kuča i Drugu poharu Kuča, gdje je, kako Jevrić ističe, ostalo nejasno, s obzirom na Markov manir da ne govori o sebi, koja je njegova uloga bila u ovim događajima. Na kraju rada autor vrednuje knjigu „Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi“ rekavši da sa stanovišta umjetničke vrijednosti za priče se može reći da su uspješnije, a da pjesme ne posjeduju značajnije umjetničke kvalitete, „jer ovdje pisac nije intervenisao, i u knjigu ih je unio tačno onako kako ih je čuo ili zapisao, kako ih je drugi pjevač zabilježio i svijetu pokazao“¹⁴.

„Rasprostranjenosti stvaralačkog djela Marka Miljanova Popovića“ prof. dr Živka Đurkovića je rad u kojem se vrši vertikalna i horizontalna ravan posmatranja, izučavanja i prihvatanja djela Marka Miljanova Popovića. Horizontalna ravan posmatranja, koju autor prvu razmatra, podrazumijeva nastanak i autentičnost Popovićevih djela, njihov prvi izlazak u javnost, obim, tematiku, kompoziciju, sadržajne i jezičko-stilske karakteristike, zatim rodovsku i žanrovsku pripadnost, njihovo mjesto u odnosu na usmenu književnost i u odnosu na naučni stav, dok vertikalna ravan podrazumijeva, kako to autor ističe, stvaralački zakon: „Pokušaćemo, naime, da na osnovu određenih parametara obnažimo stvaralačku moć tog djela, uzimajući u obzir pojedinačna djela iz te ukupnosti, a onda i njihovu objedinjujuću stvaralačku snagu“¹⁵. Đurković je problematizovao Popovićevo najpoznatije djelo „Primjeri čojstva i junaštva“, zatim povukao paralelu između najobimnijeg djela „Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi“ i minijature hronike „Nešto o Bratonožićima“, a u nastavku je, baveći se temom makro i mikro svijeta u djelu Marka Miljanova, sagledao odnos hronike „Život i običaji Arbanasa“ i kratke pripovijetke „Brunčeva osveta“. Autor zaključuje da je piševo prisustvo u ovim tvorevinama implicirano, dok je u poslanicama, piscima, testamentu i predgovorima njegova stvaralačka ličnost u prvom planu i da je djelo Marka Miljanova Popovića nesumnjivo proisteklo iz poetike usmenosti. Prof. dr Živko Đurković zaokružuje svoje razmatranje poentom koja povezuje retoriku naslova sa završnim stavom da je djelo

¹⁴ Isto, str. 178.

¹⁵ Živko Đurković, *Rasprostranjenosti stvaralačkog djela Marka Miljanova Popovića*, str. 182.

P R I K A Z I

Marka Miljanova po svojoj rasprostranjenosti piscu obezbijedilo trajno prisustvo, i da je kao takvo vječno i neprolazno.

Dr Radomir Prelević u tekstu „Doprinos Marka Miljanova Bogišićevoj anketi“ polazi od problematizovanja teme Bogišićeve misije u Crnoj Gori koji je stekao svjetsku slavu izradom „Opštег imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru“. Autor objašnjava da je rad na tom projektu Bogišić započeo 1873. godine proučavanjem važećeg prava i da je tom prilikom ustavio da Crna Gora gotovo i da nema pisanih zakona, nego da se pravni poredak sastoji od običajnog prava koje nije zapisano. Dr Prelević govori o anketi koju je Bogišić sproveo, a koja se sastojala od 2181 pitanja na koja su odgovarali unaprijed određeni poznavaoći te oblasti i navodi da je među Bogišićevim „glavnim odgovoriocima“ bio Marko Miljanov, i to na preporuku knjaza Nikole. Marko Miljanov je trebalo da govori o običajima u Albaniji, ali je bio u mogućnosti, kako Prelević ističe, da govori samo o onim plemenima koja su Kućima u susjedstvu. Autor potkrepljuje svoj rad citatima iz dokumenata pomoću kojih se može pratiti kako je tekaо rad na anketi i koji je doprinos Marka Miljanova u tom poslu i zaključuje da „odgovori u anketi otkrivaju jednu kompetentnu ličnost za pravne običaje albanskih plemena, tj. njihovog vrsnog poznavaoца kakvoga tada Crna Gora sigurno nije imala“¹⁶. Radomir Prelević navodi odgovore Marka Miljanova koji, bez obzira na to što se odnose na pravne običaje kod albanskih plemena, ujedno otkrivaju i njegovu ličnost i zaključuje da je Marko Miljanov osim što je odlično poznavao običaje kod Albanaca, umio o njima još bolje da govori, na kraju ističući njegov veliki doprinos u tome da anketa bude kvalitetna.

Dr Branka Dragosavac u radu „Bibliografija Marka Miljanova Popovića“ hronološki izlaže prikaz objavljenih bibliografija Marka Miljanova Popovića, koje su od pedesetih godina pratile samostalna izdanja njegovih djela, teorijske monografije i tri objavljene doktorske disertacije. Autorka naglašava da je osnov za početak njenog istraživanja „Bibliografija Marka Miljanova Popovića“ objavljena u sastavu kritičkog izdanja „Sabranih djela“ i „Selektivna bibliografija Marka Miljanova Popovića“ u monografiji „Slovo i vijek“ i da je „Bibliografija“ bila zamišljena kao polazna osnova za istraživanje prvih izdanja samostalnih djela M. Popovića i kao pomoć priredivačima da ove monografije koriste prilikom prikupljanja građe za objavljanje „Cjelokupnih djela“ Marka Miljanova Popovića u izdanju Fonda za razvoj Kuća iz Podgorice. Branka Dragosavac kaže da su bibliografska istraživanja pokazala neophodnost objavljuvanja cjelokupne bibliografije, kako

¹⁶ Radomir Prelević, *Doprinos Marka Miljanova Bogišićevoj anketi*, str. 201.

bi u cjelini moglo biti sagledano Popovićevu djelu. Takođe, autorka navodi podatak da prve tekstove o vojvodi Marku Miljanovu nalazimo još davne 1876, odnosno 1877, kada je ranjen, a od 1883, nakon objavlјivanja prve „Poslanice“ dostupni su tekstovi i o piscu Marku Miljanovu. Svoj rad završava podacima o tome koliko je izučavano djelo Marka Miljanova i o tome da je preko pet stotina izučavalaca književnosti dalo svoj sud o njegovom djelu i da je to impozantan broj s obzirom na cijelokupno djelo M. Miljanova i s obzirom na činjenicu da se relativno kasno opismenio i dodaje: „Bibliografija Marka Miljanova je veoma značajna za sagledavanje njegovog rada i uticaja, jer je prema broju bibliografskih jedinica literatura o piscu deset puta obimnija od autorskih monografija i članaka u časopisima, odnosno da su tekstovi o njemu i njegovu radu i djelu višestruko premašili sam piščev opus.“¹⁷

Akademik Radomir V. Ivanović rad „Umjetničke i naučne vrijednosti djela Marka Miljanova Popovića (*Prilog nauci o nauci*)“ posvetio je opisu razvoja niza društvenih i humanističkih nauka. U *Uvodnim razmatranjima* Radomir Ivanović kaže da je u nedavno objavljenoj studiji „Velika radost stvaranja“ koja predstavlja predgovor izboru „Slovo i vijek (Marko Miljanov u ogledalu kritike)“ proučavanje Popovićevog djela analizirao sa hronološkog i tipološkog stanovišta, pri čemu je hronološki izvršena podjela na tri faze: početna faza afirmacije pisca i djela, faza potpune afirmacije i faza specijalističkih tumačenja i razumijevanja, dok je tipološki izvršena podjela na više vrsta, u zavisnosti od razvoja metoda, metodika i metodologija nauke o književnosti, nauke o jeziku, folkloristike i komparatistike. Odjeljak „Monografije, studije i ogledi“ posvećen je najpoznatijim monografijama objavljenim posljednjih pola vijeka: J. Čađenovića, D. Vučinić-Varge, R.V. Ivanovića, R. Glušice, B.N. Ivanovića, J. Holečeka, M. Vukčevića i T. Đukića, kao i veoma poznatim raspravama S. Tomovića, Ž. Đurkovića, R. Radojevića, LJ. Zukovića, D. Ičevića i drugih. Akademik Radomir Ivanović u ovom dijelu ističe da je posljednjih pola vijeka evidentan napredak pojedinih društvenih i humanističkih nauka i da je taj nagli razvoj potpomognut vladajućim procesima divergencije i konvergencije velikog broja postojećih i novih nauka, čiji se akcenat, kako to Ivanović objašnjava, pomjera na nova „polja duha“. Ovaj prikaz najznačajnijih proučavalaca djela Marka Miljanova bogata je riznica budućim proučavaocima koji se mogu informisati o dometima proučavanja djela ovog pisca. Odjeljak „Naučni skupovi, zbornici

¹⁷ Branka Dragosavac, *Bibliografija Marka Miljanova Popovića*, str. 216.

radova i izdanja djela“ posvećen je zbornicima koje je objavljivala Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, kao i zbornicima koje je objavljivala Kulturno-prosvjetna zajednica Titograda (Podgorice) i Muzeji i galerije Podgorice u okviru manifestacije „Dani Marka Miljanova“. Radomir Ivanović ističe da su se Popovićevim djelom osim u okvirima slavistike i jugoslavistike bavili povremeno i albanolozi, pa navodi Hasana Mekulija, Halita Trnavca, Marka Camaja, zatim germanisti-slavisti među kojima su Bernhard Švarc, Gerhard Gezeman, Alojz Šmauz, kao i italijanist Frančesko Kiningo, a u daljem tekstu obrazlaže da su u dijahronijskom smislu postojale tri prekretnice u procesu afirmacije Popovićevog djela: početak osme decenije XX vijeka (Organizovanje „Simpozijuma o životu i djelu Marka Miljanova“, objavljivanje grupe autora u časopisu „Glasnik Odjeljenja umjetnosti“ CANU, kao i objavljivanje dviju monografija J. Čađenovića i Dare Vučinić-Varge), početak devete decenije XX vijeka („Ilustrovana monografija Dani Marka Miljanova“, izdanje „Sabranih djela, Kritičko izdanje“ u dva toma, zbornik radova „Život i djelo Marka Miljanova Popovića, monografija „Retorka čovječnosti“ R. Ivanovića i „Jezik Marka Miljanova“ Rajke Glušice, kao i pet zbornika manifestacije „Dani Marka Miljanova“) i sredina druge decenije XXI vijeka, gdje autor hronološki navodi niz objavljenih značajnih izdanja među kojima su: „Tri književna amaneta“, „Slovo i vijek (Marko Miljanov u ogledalu kritike)“, „Odgovori Marka Miljanova u Bogišćevoj anketi o pravnim običajima“ R. Prelevića i Popovićeva „Cjelokupna djela“. U *Završnim razmatranjima* akademik Ivanović zaključuje da je u nekim od zastupljenih priloga pomjeren fokus sa primijenjene na teorisku ravan razmatranja, da se sve više pojavljuju prilozi koji pripadaju novim naučnim oblastima i da je na potrebu novih proučavanja Popovićevih djela ukazala još Isidora Sekulić „zahtijevajući od naučnika istinska rješenja problema i aporema, a ne ponudu mnogih lažnih rješenja koja ona naziva pseudoproblemima i pseudorješenjima“¹⁸. Ivanović svoj rad završava ukuazujući na vezu tri velikana pisane riječi, Petra Drugog Petrovića Njegoša, Stefana Mitrova Ljubiše i Marka Miljanova Popovića.

Posljednja kompoziciona cjelina Zbornika *Prilozi* sadrži: grafičke prilege, indeks imena i spisak izdanja u Biblioteci „Baština“ Fonda za razvoj Kuća „Marko Miljanov.“

Bojana OBRADOVIĆ

¹⁸ Radomir V. Ivanović, Umjetničke i naučne vrijednosti djela Marka Miljanova Popovića“, str. 242.

HRONIKA

STVARANJE ISTORIJE – 10 GODINA STUDIJSKOG PROGRAMA ZA CRNOGORSKI JEZIK I JUŽNOSLOVENSKE KNJIŽEVNOSTI

Deset je godina od osnivanja Studijskog programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti na Filozofskom fakultetu Univerziteta Crne Gore. Odgovarajući na novonastalu društvenopolitičku, istorijsku i sociolinguističku situaciju (Crna Gora je postala nezavisna država 2006, a njenim Ustavom iz 2007. Članom 13 za službeni jezik određen je crnogorski), školske 2008/2009. godine počinje sa radom Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti što predstavlja činjenicu od istorijskog značaja jer se prvi put u Crnoj Gori na jednoj visokoobrazovnoj instituciji izučava jezik pod crnogorskim imenom. U akademskoj i zakonskoj proceduri, na organima Univerziteta Crne Gore (Senat i Upravni odbor) i Vladi Crne Gore, prihvaćen je plan i program Studijskog programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti – od osnovnih studija, preko specijalističkih i magistarskih studija do doktorskih i odobren upis studenata.

Misija Studijskog programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti jeste da studentima omogući sticanje znanja potrebnih za stvaralačko uključivanje u nastavni proces, kao i sticanje naučnih kompetencija i vještina neophodnih za tumačenje lingvističke i književne problematike koja se tiče crnogorskog jezika, književnosti i kulture. Razvoj studija i izučavanje nacionalnog jezičkog, književnog i kulturnog kanona, od strateškog je značaja za državu Crnu Goru, koja će na taj način ojačati svoju identitetsku strukturu i istovremeno postati otvorenija za dijalog sa južnoslovenskom i evropskom interkulturnom zajednicom. U skladu sa tim, tumačenje književnih tekstova i njihove interaktivne veze sa kulturom dovodi do tumačenja semiotičkih procesa u društvu, što je od posebnog interesa za širu socijalnu zajednicu. Značaj ovog Studijskog programa na obrazovnom, državnom, nacionalnom i kulturnom planu je veliki, tako da se može slobodno reći da je to Studijski program od strateškog značaja za Crnu Goru.

Iako pod ovim imenom egzistira samo deset godina, Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti baštini dugu tradiciju rada i postojanja Odsjeka za srpskohrvatski jezik i književnosti jugoslovenskih naroda i narodnosti čije formiranje datira iz daleke 1947. godine. Ovakav naziv odsjeka je bio u skladu sa tadašnjom društvenopolitičkom i sociolingvističkom situacijom – službeni jezik u Crnoj Gori, kao i u još tri jugoslovenske republike bio je srpskohrvatski (naučni termin za književni/standarni jezik Srba, Hrvata, Crnogoraca i Muslimana/Bošnjaka). U dvogodišnjem trajanju Odsjek je postojao u okviru Više pedagoške škole na Cetinju, a nakon prestanka rada VPŠ, Odsjek je nastavio da se razvija i radi u okviru Pedagoške akademije, Nastavničkog i Filozofskog fakulteta u Nikšiću. U prvim decenijama svoga postojanja Odsjek je podmirivao potrebe osnovnog obrazovanja u kadrovima za stručno izvođenje nastave srpskohrvatskog jezika i književnosti. Transformacija dvogodišnjih u četvorogodišnje studije izvršena je 1979. godine, a kao poseban značaj i zadatak četvorogodišnjih studija istaknuto je – *potpunije i studioznije istraživanje jezičkih osobenosti govora u pojedinim regionima Crne Gore, književnog stvralaštva prošlosti, potpunijeg izučavanja crnogorske književnosti od ikona do današnjih dana, potpunije proučavanje i upoznavanje cjelokupne kulturne baštine Crnogoraca.*

Ovi davno definisani zadaci i ciljevi predstavljaju temelje montenegrinstike, nauke o crnogorskom jeziku, književnosti i kulturi koji su isti i danas na našem studijskom programu, samo što su sad pod crnogorskim imenom i što se u nastavi i istraživanju koriste savremene metode i nove naučne paradigme. Ovo znači da Studijski program za crnogorski jezik baštini sedam decenija dugu tradiciju izučavanja jezika književnosti i kulture u Crnoj Gori na univerzitetskom nivou. Očigledna je geneza Studijskog programa za crnogorski jezik iz Odsjeka za srpskohrvatski na kojem je posebna pažnja posvećena stvaranju nastavnog programa *Crnogorske književnosti* kojoj je, u sladu sa već pomenutim ciljevima, dat veliki značaj i prostor (nastavnim planom je bilo predviđeno da se nacionalna crnogorska književnost izučava u šest semestara).

Odsjek za srpskohrvatski jezik i jugoslovensku književnost preimenovan je 1993. godine, ponovo u skladu sa društvenopolitičkom situacijom (vrijeme raspada SFR Jugoslavije i administrativnog nestanka srpskohrvatskog jezika, nastanak Savezne Republike Jugoslavije, u Ustavu Crne Gore iz 1992. srpski jezik i jekavskog izgovora označen je kao službeni) u Odsjek za srpski jezik i književnost. Nova promjena imena sada Odsjeka za srpski jezik i književnost u Studijski program za srpski jezik i južnoslovenske

H R O N I K A

književnosti desila se školske 2004/05. godine kada je počela reformisana nastava po Bolonjskoj deklaraciji i kada su svi predmeti organizovani kao jednosemestralni. Uspjeli smo da, uprkos protivljenju pojedinih kolega, u ime Studijskog programa dodamo odrednicu *južnoslovenske književnosti* čime smo željeli da i nazivom Studijskog programa otvorimo prostore i za druge južnoslovenske književnosti i ne dozvolimo svodenje i ograničavanje studija na srpski jezik i srpsku književnost, pored decenijske tradicije izučavanja jugoslovenskih književnosti. Ukinute su sve nacionalne odrednice iz naziva predmeta za književnosti (ostao je samo predmet *Crnogorska književnost* u dva semestra na specijalističkim studijama) tako da se južnoslovenske književnosti sada izučavaju u okviru stilskih pravaca i formacija (*Književnost renesanse i baroka, Prosvetiteljstvo i romantizam, Književnost prve polovine XX vijeka, Književnost druge polovine XX vijeka*) u kojima se izučavaju najbolji pisci i pojave svih jugoslovenskih naroda. Pored tako nazvanih predmeta, uvedeno je pet specijalnih kurseva posvećenih najvećim crnogorskim i drugim južnoslovenskim piscima: Njegošu, Ljubiši, Laliću, Andriću, Crnjanskom, Pekiću i dr.

Kako vidimo iz predstavljenog plana na Studijskom programu za srpski jezik i južnoslovenske književnosti veliki prostor je zauzelo izučavanje crnogorske književnosti i djela njenih najboljih predstavnika, crnogorske kulturne baštine i civilizacije (i kroz novi predmet *Razvoj kulture i civilizacije u Crnoj Gori*), a kroz naučne projekte, magistarske radove i doktorske disertacije nastavnici sa saradnicima izučavali su jezik u Crnoj Gori u sinhronoj i dijahronoj perspektivi, crnogorske narodne govore, jezik crnogorskih pisaca, jezik pisanih spomenika, dokumenata, crnogorsku leksiku, onomastiku, frazeologiju i drugo. Po temama magistarskih i doktorskih radova rađenih i branjenih na ovom Studijskom programu jasno se vidi da su teme dominantno iz crnogorske kulturne, jezičke i književne baštine.

Ovaj kratki istorijat promjene imena odsjeka/studijskog programa ima za cilj da ukaže na činjenicu da je 2008. godine samo još jednom promijenjeno ime studijskom programu, a da su suštinski zadaci, ciljevi i misija ostali isti oni koji više od sedam decenija postoje na instituciji koja se takođe razvijala i mijenjala ime (Viša pedagoška škola, Pedagoška akademija, Nastavnički fakultet, Filozofski fakultet, Filološki fakultet), a to je uz obrazovanje i naučno izučavanje jezika, književnosti i kulture u Crnoj Gori. Nastavni plan i program na novoosnovanom studijskom programu je prema tome bio veoma malo izmijenjeni plan i program Studijskog programa za srpski jezik i južnoslovenske književnosti (razlika je jedino u predmetima Savremeni crnogorski jezik i Istorija crnogorskog jezika umjesto predmeta

Savremeni srpski jezik i Istorija srpskog jezika). Promjena je bila manja od zakonom dozvoljenih 30 ECTS, tako da nije bila potrebna akreditacija Studijskog programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti, nego je on dobio sva potrebna odobrenja od Univerziteta, Ministarstva i Vlade da raspiše konkurs za upis studenata na prvu godinu osnovnih studija.

U junskom upisnom roku 2008. godine prvi put se pojavilo ime ovog studijskog programa na konkursu Univerziteta Crne Gore. Konkursom je traženo 15 studenata na budžetu, a prijavilo se 24. Sa njima je na prvoj godini radilo 8 doktora nauka i 7 magistara, što je u periodu osnivanja predstavljalo odličan kadrovski potencijal sa perspektivom daljeg razvoja. Školske 2009/2010. na prvu godinu upisano je 27 studenata, a 2010/2011. upisalo se 35 studenata, što ukazuje na sve veću zainteresovanost mlađih za studiranje na ovom Programu. Interesovanje za upis pokazuju srednjoškolci sa najboljim uspjehom a pokazalo se da kasnije ostvaruju izuzetne rezultate kao studenti. U prvoj deceniji naš studijski program upisalo je 416 studenata, osnovne studije završio je 101 student, a diplomu profesora crnogorskog jezika i južnoslovenskih književnosti steklo je 87 studenata, odbranjeno je 10 magistarskih rada i 5 doktorskih teza čije su autorke: Olga Vojičić-Komatina, Nataša Jovović, Jelena Bašanović-Čečović, Danijela Radojević i Marina Krstajić.

Na Studijskom programu za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti na osnovnim studijama u prve tri godine nastavu su izvodili profesori sa Filozofskog fakulteta Univerziteta Crne Gore. To su: redovni profesori: Zorica Radulović, Rajka Glušica, Vesna Kilibarda, Novak Kilibarda, vanredni profesori Tatjana Bečanović, Živko Andrijašević, docenti: Vesna Vukićević-Janković, Ljiljana Pajović-Dujović, Miodarka Tepavčević, Sonja Nenezić, Zoran Koprivica, Biljana Milatović, Janko Andrijašević, doktori nauka čiji je izbor u zvanje docenta u toku dr Draško Došljak, dr Miloš Kričokapić i dr Sanja Šubarić. U nastavni proces uključeni su i saradnici u stalnom radnom odnosu: mr Olga Vojičić-Komatina, mr Sanja Crnogorac, mr Nataša Janjušević, mr Milena Ivanović, mr Vladimir Vojinović, mr Milena Burić, mr Jelena Knežević kao i honorarne saradnice: mr Jelena Bašanović-Čečović, mr Danijela Ristić i mr Ivana Petrović.

Prva generacija studenata diplomirala je 2012. godine, to je generacija sa kojom je počela jedna veličanstvena misija institucionalizovanog stvaranja kadrova za najmlađu slavističku granu – montenegristsku. Generacija koja je otvorila novu stranicu istorije u obrazovnom sistemu Crne Gore jer se sada prvi put izdaju diplome profesora crnogorskog jezika i južnoslovenskih književnosti. Prvi studenti koji su diplomirali te godine bili su: Katarina

H R O N I K A

Bigović-Sarić, Marijana Pajević, Zorica Nedić, Dragana Bajčeta, Snježana Bošković, Novica Vujović, Adela Šabotić i Anita Pavićević. Njima smo predili skromnu svečanost i zajedno proslavili ovaj značajan datum.

Međunarodna naučno-stručna i nastavna saradnja veoma je intenzivna na Studijskom programu za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti jer je to bila jedina nastavna i naučna institucija na kojoj se može studirati crnogorski jezik i književnost. Iz tog razloga svake akademске godine na Studijskom programu su nastavu slušali i studenti sa drugih univerziteta i slavističkih katedara: Ljubljane, Sofije, Maribora, Graca, Poznanja... Takođe nastavnici sa našeg studijskog programa česti su predavači po pozivu na drugim univerzitetima u Oslu, Turu, Novom Sadu, Ljubljani, Poznanju, Krakovu, Berlinu... Profesori sa univeriteta iz Evrope i okruženja kod nas su rado viđeni gosti i predavači, učesnici u našim naučnim skupovima, projektima, članovi komisija magistarskih radova i doktorskih disertacija, članovi novi recenzentskih komisija: Svein Monnesland (Oslo), Svenka Savić i Mato Pižurica (Novi Sad), Vladimir Osolnik (Ljubljana), Hasnija Muratagić-Tuna i Josip Baotić (Sarajevo), Lada Badurina (Rijeka), Ivo Pranjković (Zagreb), Boguslav Zjelinski (Poznanj), Branko Tošović (Grac), Paul-Luis Thomas (Pariz), Naida Ivanova (Sofija), Maksim Karanfilovski (Skoplje) i mnogi drugi. Veoma intenzivnu međunarodnu saradnju Studijski program ostvaruje međunarodnim naučnim skupom *Njegoševi dani*, kao i međunarodnim naučnim časopisom *Riječ* sa međunarodnom redakcijom, u kojem objavljaju naučnici sa tri kontinenta Evrope, Amerike i Afrike.

Naučni rad i angažman članova Studijskog programa i ostalih kolega podstiče i Institut za jezik i književnost čiji je rad obnovljen upravo 2008. godine kada smo nakon višegodišnjeg prekida ponovo aktivirali rad ove naučne institucije. Po postignutim rezultatima, možemo slobodno reći, da su članovi Instituta zadužili našu akademsku i naučnu zajednicu i društvo u cjelini. Da su samo organizacija međunarodnog slavističkog skupa *Njegoševi dani*, njih sedam do sada i izdavanje časopisa za nauku o jeziku i književnosti *Riječ*, 15 brojeva nove serije jedini rezultati rada profesora i saradnika Studijskog programa za crnogorski jezik i drugih kolega, bila bi opravданa prethodna konstatacija. Dug je spisak naučnih skupova, projekata i aktivnosti koje su odrađene na Institutu i Studijskom programu za crnogorski jezik. Pomenućemo samo još jedan naučni časopis koji uspješno izlazi uz *Riječ*, to je *Folia linguistica et litteraria*. Profesori i saradnici organizovali su obilježavanje godišnjice rođenja Mihaila Lalića, Ćamila Sijarića, Jevrema Brkovića, zatim, 200 godina od rođenja Njegoša, 1150 godina slovenske pismenosti, gostujuća predavanja profesora dr Ranka Bugarskog,

Kristijana Vosa sa Humboltovog Univerziteta iz Berlina, akademika Rado-mira V. Ivanovića i brojne druge aktivnosti.

I naši studenti su aktivni i vrijedni, okupljeni u organizaciji „Hiperion“ održavali su tribinu *Druženje sa piscima i spisateljicama*, na kojima su go-stovali svi značajni pisci i spisateljice iz Crne Gore, od kojih izdvajamo: Mirka Kovača, Jevrema Brkovića, Balšu Brkovića, Ognjena Spahića, Bo-gića Rakočevića, Stevana Boškovića, Miju Popovića, Dragana Tripković, Nikolu Nikolića, Đura Radosavovića.... kao i pisci iz regionala, poput Miljen-ka Jegrovića, Vladimira Arsenijevića, Zorana Bognara, Duška Novakovića, Dragana Jovanova Danilova, Marka Tomaša...

Da bismo sumirali rezultate i proslavili prvih deset godina rada Studijskog programa organizovali smo proslavu 18. decembra 2018. u amfiteatru Filološkog fakulteta sa studentima, kolegama, brojnim gostima koje smo podsjetili na sve uspjehe postignute u decenijskom trajanju Studijskog programa i obradovali sve prisutne bogatim programom koji su izvodili naši studenti. Lijepo urađena pozivnica za proslavu poslata je svim učesnicima *Njegoševih dana* i svima koji su podržavali Njegoševe dane: predsjednik CG bivši i sadašnji, Vlada Crne Gore, predsjednik Skupštine CG, bivši, bivši ministri: Slobodan Backović, Sreten Škuletić, rektori bivši Ljubiša Stanković, Predrag Miranović, predsjednik Opštine Nikšić i opštine Kotor sa sara-dnicima i D. Abazović, zatim ministar obrazovanja, ministar kulture i mini-starka nauke, rektor, sve kolege sa Filološkog i Filozofskog fakulteta, pred-stavnik Sindikata Filološkog fakulteta, svi doktorandi i oni koji su dokto-rirali i oni koji su magistrirali na našem Studijskom programu. Svi koji su pozvani su se odazvali pozivu upućivanjem čestitke ili dolaskom. Posebno tople i prijateljske čestitke su uputili znameniti profesori Boguslav Zielinski, Vladimir Osolnik, Lada Badurina, Svenka Savić, Ranko Bugarski...

Na proslavi nijesu govorili dekan Filološkog fakulteta Dragan Bogojević, niti rukovodilac Studijskog programa Draško Došljek, iako je to bilo protokolom predviđeno, tako da su se prisutnima u punom amfiteatru obra-tile profesorice Rajka Glušica i Tatjana Đurišić-Bečanović koje su i najza-služnije za osnivanje Studijskog pograma i koje su podnijele najviše tereta oko organizacije proslave.

Na proslavi je profesorica Glušica obraćajući se prisutnima istakla: „Deset je godina od kada je počeo sa radom Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti, deset je godina od kada je organizovan prvi međunarodni slavistički skup *Njegoševi dani*, deset je godina od kada smo pokrenuli novu seriju časopisa *Riječ*. Deset je savršen broj, najsvetiji i najpovoljniji od svih brojeva, simbol univerzalnog stvaranja i težnje ka

H R O N I K A

savršenstvu, proporciji, harmoniji i logosu. A počeli smo 2008. godine, pripremamo osme *Njegoševe dane*, danas je 18. decembar 2018. I osam je naš broj, broj kosmičke ravnoteže i simbol beskrajne mudrosti s bezbroj oblika, u centru je svakoga duhovnog napora, obrazovanja i istraživanja. Neka nas simbolika ovih brojeva i dalje obasjava i vodi kao Luča Njegoševa.“

Danas slavimo 10 godina rada našeg studijskog programa pod crnogorskim imenom a uistinu mi danas proslavljamo 71 godinu postojanja i tradicije izučavanja crnogorskog jezika, književnosti i kulture na visokoškolском nivou samo pod drugim imenima jezika, studija i institucija od današnjih. Od Više pedagoške škole na Cetinju, preko Pedagoške akademije i Nikšića, Nastavničkog fakulteta, Filozofskog do današnjeg Filološkog fakulteta mijenjala su se imena institucija koje su rasle i razvijale se. Naziv jezika i studijskog programa mijenjali su se tokom ovih sedam decenija u skladu sa društvenopolitičkim, istorijskim i sociolingvističkom okolnostima. Međutim, nije se mijenjao predmet istraživanja i misija studija koji su definisani u strateškim dokumentima.“

Profesorica Đurišić-Bećanović se osvrnula na decenijski rad i postignute rezultate Studijskog programa, ali i na probleme i očigledne opstrukcije koje prate rad ovog najznačajnijeg i najuspješnijeg Studijskog programa na Filološkom fakultetu.

Studijski program je ustanovio diplomu „Izviiskra“ za najbolje studente i studentkinje, tj. one studente koji su imali najviši prosjek u svojoj generaciji. Dekan Filološkog fakulteta, prof. dr Dragan Bogojević uručio je diplome „Izviiskra“ dobitnicima, a to su: Bigović-Sarić Katarina, Antić Daniel, Rakočević Ksenija, Stevović Svetlana, Stijepović Andjela, Gajević Ilija, Rakočević Tijana, Tomić Nevena, Janković Ana i Đukanović Đordje. Studenti su priredili bogat program sa recitacijama poezije velikih crnogorskih pjesnika Njegoša, Zogovića, Jevrema Brkovića, Rista Ratkovića, Mirka Banjevića i sa muzičkim numerama. Učesnici programa bili su: Dijana Tiganj, Ana Jovanović, Bojan Minić, Đordje Đukanović, Tamara Simović, program je vodila naša bivša studentkinja i uspješna novinarka Nina Marković. Nakon programa upriličen je prigodan koktel na kojem je nastavljeno druženje zvanica, studenata i profesora.

U savršeno organizovanoj proslavi decenije rada Studijskog programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti jednako su uživali prisutni gosti, profesori, saradnici, studenti bivši i sadašnji, posebno oni nagrađeni. Studijski program je dobio snažnu podršku i brojne čestitke iz CANU, Rektorata, resornih ministarstava, ambasada, skoro svih slavističkih centara Evrope, uspješnih i uglednih pojedinaca, ali i čestitku Predsjednika Crne

Gore u kojoj između ostalog stoji: „Sa zadovoljstvom konstatujem da je naš napor, da nakon obnove crnogorske nezavisnosti, na dnevni red stavimo pitanje reafirmacije crnogorske kulture i jezika, urođio plodom. Današnji jubilej upravo potvrđuje da smo osnivanjem ovog studijskog programa, napravili značajan korak, nadovezujući se tako na hiljadugodišnju državnu tradiciju koju baštinimo, utirući vidljiv put izgradnji crnogorskog domovinskog identiteta. Minula decenija je odlična prilika i da se konstatiše uspješnost u savladavanju brojnih izazova, ne samo promocije našeg jezika i kulture, već i zahtjevnih potreba tržišta rada, koje su zadovoljene brojem diplomiranih studenata ovog smjera.“

Rajka GLUŠICA

AKADEMIK RANKO BUGARSKI NA FILOLOŠKOM FAKULTETU U NIKŠIĆU

Na Filološkom fakultetu u Nikšiću, u organizaciji Studijskog programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti održana je promocija nove knjige jednog od najvećih živih lingvista, prof. dr Ranka Bugarskog, naslovljena *Govorite li zajednicki? Kako je nastala i kako je primljena Deklaracija o zajedničkom jeziku.*

Govoreći o knjizi prof. Bugarskog, crnogorska lingvistkinja, prof. dr Rajka Glušica, istakla je da je profesor Bugarski, iako prvi put gostuje na Filološkom fakultetu u Nikšiću, svojim knjigama i naučnim radovima odavno prisutan i važan u našoj akademskoj sredini, te da su se brojne generacije studenata na tim knjigama obrazovale i usavršavale, što potvrđuje i veliko interesovanje za ovu promociju. Prema njenim riječima sržna tema najnovije knjige profesora Bugarskog jeste *Deklaracija o zajedničkom jeziku*, njen glavni negativni lik je nacionalizam koji je doveo do destrukcije svega što je do rata na ovom području bilo zajedničko, a glavni pozitivni junak je zajednički jezik. Profesorica Glušica je dala osrvt na svako poglavlje posebno, skrećući pažnju na projekat *Jezici i nacionalizmi* i na nastanak i odjek *Deklaracije o zajedničkom jeziku*. Glušica se tokom svog izlaganja dotala i činjenice da aktuelne jezičke politike koje se vode na prostoru zajedničkog policentričnog jezika nipošto nijesu dobre, a da situacija u kojoj se mlađim ljudima, učenicima i studentima predaju nacionalistički mitovi umjesto naučne istine može u budućnosti veoma lako dovesti do novih sukoba.

Prof. dr Ranko Bugarski je tokom predavanja iznio svoje poglede na pojmove nacije, nacionalizma i jezičkog nacionalizma, te na odnos nacije, države i jezika, koji se po njegovom mišljenju danas na našim prostorima nedopustivo posmatra na način kako se to činilo u 18. i 19. vijeku. Profesor Bugarski je istakao da su u našim zemljama jezičke politike takve da se umjesto ukazivanja na zajedničke crte konstantno radi na isticanju i povećavanju razlika. Govoreći o *Deklaraciji o zajedničkom jeziku* prof. Bugarski je istakao da *Deklaracija* nikome ne nameće ništa, da je riječ o veoma fleksibilnom dokumentu u kojem stoji da svaka država ima pravo da imenuje i

kodificuje svoju varijantu zajedničkog policentričnog jezika kako želi. Profesor Bugarski prisutne je upoznao sa strukturom svoje nove knjige, ističući da se u prva dva poglavlja daje teorijski okvir koji je uslovjen lingvističkim, pravno-političkim, kulturološkim i pedagoškim tendencijama. Naredno poglavlje detaljno prikazuje regionalni projekat *Jezici i nacionalizmi* koji je prethodio stvaranju *Deklaracije o zajedničkom jeziku*. Prema riječima profesora Bugarskog nosilac projekta je nevladina organizacija iz Beograda Krokodil, a partneri na projektu; organizacije iz Podgorice CGO, Sarajeva P. E. N. Centar, te Udruga Kurs iz Splita koji su bili motivisani knjigom *Jezik i nacionalizam* hrvatske linvistkinje Snježane Kordić. U ovom poglavlju, zahvaljujući transkriptima konferencija (kojih je bilo ukupno četiri) dat je pregled svake ponaosob, uključujući najvažnije zaključke koje su učesnici konferencija iznosili u svojim izlaganjima. Naredno poglavlje se bavi okolnostima koje dovode, kao i samim nastankom *Deklaracije o zajedničkom jeziku*, koja je, napominje Bugarski promovisana u Sarajevu gdje je izazvala veliku pažnju javnosti. Veliko interesovanje za pomenutu *Deklaraciju* prisutno je i u ostalim državama iz kojih je više hiljada građana podržalo ovaj dokument, s tim što su reakcije javnosti bile podijeljene, pa su se potpisnici (javne ličnosti koje su nosioci ideje) nerijetko nalazile na meti nacionalista, kao i medija bliskih nacionalističkim idejama, zaključuje Bugarski u poslednjem poglavlju.

Profesorica Glušica je posebno naglasila problematiku novonastalih jezičkih situacija i politika na nekadašnjem zajedničkom jezičkom području, odnosno govornom području srpskohrvatskog jezika. Pri tom je saopštila da jezičku situaciju oblikuju nerijetko političke tenzije, te barijere koje se stvaraju u centrima moći. Ona je istakla važnost knjiga i radova profesora Bugarskog za akademsku sredinu, studente ali i ukupnu javnost u razjašnjavanju aktuelnih problema vezanih za jezički nacionalizam i nacionalističke jezičke politike koje vladaju na južnoslovenskom prostoru. „Jedna od tih dragocjениh knjiga izašlih iz pera akademika Ranka Bugarskog jeste i ova koju danas predstavljamo na Filološkom fakultetu u Nikšiću, knjiga *Govorite li zajednički?* U ovoj knjizi ćemo naći mnogo važnih podataka i naučno utemeljenih i argumentovanih tvrđenja o aktuelnim sociolingvističkim fenomenima i jezičkim situacijama i politikama u bivšim jugoslovenskim republikama. Glavni junak knjige je, naravno, *Deklaracija o zajedničkom jeziku* o kojoj profesor Bugarski detaljno piše: kako je nastao, šta sadrži i kako je primljen taj veoma značajan lingvistički i kulturološki dokument. Za nas iz Crne Gore posebno su zanimljivi djelovi knjige koji se odnose na crnogorski jezički

H R O N I K A

nacionalizam, ali i oni koji se odnose na crnogorske učesnike projekta *Jezici i nacionalizmi*“ rekla je između ostalog, profesorica Glušica.

Nakon izlaganja prof. Bugarskog studenti i predavači Filološkog fakulteta u Nikšiću su postavljali profesoru brojna pitanja, uglavnom vezana za jezičku situaciju u Crnoj Gori i crnogorski jezički nacionalizam. Govoreći o tom, Bugarski je konstatovao da je crnogorski jezički nacionalizam, moguće najdalje otisao u pogledu izgradnje razlika u odnosu na ostale tri varijante zajedničkog standardnog jezika. Tokom izlaganja prof. Bugarski je više puta istakao da je riječ o jednom policentričnom jeziku, sa četiri varijante: bosanskom, crnogorskom, hrvatskom i srpskom koje su među sobom ravnopravne, što ne znači i da su jednako prestižne. Moderatorka promocije je bila mr Ksenija Rakočević, koja je takođe potpisnica *Deklaracije o zajedničkom jeziku*, kao i učesnica regionalnog projekta *Jezici i nacionalizmi*.

Knjiga čija je promocija izazvala veliku pažnju akademske zajednice i studentske populacije prilikom pomenute promocije objavljena je u prestižnoj ediciji Biblioteka XX vek iz Beograda.

Ksenija RAKOČEVIĆ

**LIRIKA DUKLJE U IZDANJU CRNOGORSKЕ
AKADEMIJE NAUKA I
UMJETNOSTI I OMAŽ
OSAMDESETPETOGODIŠNJEM PJESNIKU**

I

Crnogorska akademija nauka i umjetnosti 10. septembra 2018. godine u svečanoj sali organizovala je promociju knjige *Lirika Duklje, izbor iz poezije Jevrema Brkovića*, koju je priredila prof. dr Tatjana Đurišić-Bečanović, a čiji je urednik akademik Zuvdija Hodžić. Pored priređivača i urednika na promociji su govorili Dimitrije Popović, Miraš Martinović i autor Jevrem Brković. Obimna knjiga Brkovićeve poezije na 730 stranica u izdanju CANU-a priređena je i objavljena povodom 85 godina pjesnikovog života.

Ističući da je za nju priređivanje ove knjige bio značajan istraživački poduhvat prof. dr Tatjana Đurišić-Bečanović publici je pojasnila kriterijume kojima se rukovodila pri odabiru poezije za jubilarno izdanje. U knjizi su svoje mjesto našle Brkovićeve pjesme koje su dostigle najviši estetski kvalitet. Grupisane su po srodnosti motiva, ali i prema hronologiji, počev od prve pjesničke zbirke *Retorika kiše* iz 1954. godine do stihova koje je Brković pisao u periodu emigracije od 1991. do 1999. godine i onih koji su nastali po povratku u Crnu Goru. Ovakav kriterijum postavljen je sa ciljem da bi čitalac stekao utisak o razvojnoj liniji i o sazrijevanju pjesnikovog talenta, kao i da bi uočio faze njegove pjesničke evolucije. Na taj način čitaocu je dostupna mogućnost da kroz jednu knjigu spozna i prepozna dominantne lirske postupke i strategije Jevrema Brkovića kao pjesnika.

Profesorica Bečanović-Đurišić takođe je ukazala na status i značaj Brkovićeve poezije u okviru crnogorske književnosti. Njegove stihove istakla je kao nosioce velike količine identitetskih shema pri čemu oni ostvaruju izuzetno funkcionalnu ulogu u izgradnji crnogorske identitetske naracije. Shodno tome, Brkovićeve pjesme ostvaruju se u veoma bitnoj ulozi na planu socijalne semiotike, što jeste u institucionalnom, estetskom i evolutivnom smislu izuzetno značajno za nacionalni sistem književnosti.

Jubilarno izdanje Brkovićeve poezije sadrži i uvodnu studiju profesorice Bečanović-Đurišić pod nazivom *Prokletstvo dukljanskog pjesnika*. U ovom

tekstu Brkovićev pjesnički opus analiziran je i osvijetljen iz više perspektiva. Kroz sagledavanje pjesničkih struktura na planu simbola, jezika, mita, motivskih shema i drugog istaknuta su ključna obilježja poezije ovog autora. Između ostalog profesorica Bečanović-Đurišić ovdje naglašava sljedeće:

“Modelujući crnogorsku kulturu u okviru pjesničkog diskursa, Brković pokazuje odlično poznavanje kolektivne psihologije, konvencionalnih kodova ponašanja, kao i uspostavljenih svetinja i kultova, pri čemu posebnu pažnju poklanja svireposti rigidnih zabrana retrogradne epske kulture, osuđujući ogroman društveni pritisak kojim ona drastično sužava egzistencijalni prostor pojedinca, zahvatajući i hronotop djetinjstva, čija krhkost strada u sudaru sa agresivnim okruženjem pa podliježe poremećajima i izopačenjima”.

Dimitrije Popović, slikar svjetskog renomea i književnik, inostrani član CANU-a, govoreći o jubilarnom izdanju *Lirike Duklje* posebno se osvrnuo na priređivački posao i postupak ističući da je poduhvat bio iz tako bogatog i raznorodnog pjesničkog opusa napraviti pravi izbor koji je sama bit i značaj Jevremove poezije:

“Monumentalno izdanje Crnogorske akademije nauka i umjetnosti naslovljeno *Lirika Duklje* izbor je iz bogatog poetskog opusa velikog crnogorskog pjesnika Jevrema Brkovića. Izbor je priredila i odličnim temeljitim predgovorom propratila prof. dr Tatjana Đurišić-Bečanović. Preciznom je metodom prof. Đurišić-Bečanović sondirala one bitne slojeve Brkovićeve poetike eksplicirajući kroz analizu forme stiha i semiotiku raznih temata značaj i vrijednost kreativnog izraza pjesnikovog impresivnog djela. Posebna je pažnja posvećena *crnogorskoj identitetskoj naraciji* u čijem se središtu nalazi Duklja kao ono bitno odredište i uporište, kao svojevrsna paradigma kojoj pjesnik daje ključno značenje u sagledavanju problematike onog specifičnog usuda, istine i zablude, slave i posrnuća istorijskog kulturnog bića Crne Gore.”

Popović se u svom izlaganju osvrnuo na mnoge elemente Brkovićeve poetike. Između ostalog naglasio je prokletstvo kao jedan od posebnih fenomena crnogorskog bića koje se odrazilo i na književnu sudbinu Jevrema Brkovića koji je i u godinama izgnanstva neumorno stvarao. Prepoznaje i ukazuje Dimitrije Popović da su se dramatični događaji ratnih stradanja odražavali duboko na Brkovićovo kreativno pjesničko biće, te stoga početkom devedesetih godina nastaju pjesme koje spadaju u vrhunska ostvarenja ratne lirike. Pjesmu *Dubrovniče, oprosti* Popović posebno naglašava, dajući joj status vrhunca pjesničkog ostvarenja s ratnom tematikom. On smatra da vrijednost poruke koju nosi ova pjesma leži u tome da služi ljudskoj savjesti i da se ovakva tragična zbivanja više ne dogode. Tom stavu Popović dodaje sljedeće: “Kada uz ljudske žrtve koje su nenadoknadive stradaju i vrijedni

H R O N I K A

spomenici kulture posebno oni na popisu UNESCO-ve liste svjetske baštine onda se razmjere tragedije još uvećavaju.”

Govoreći o Brkovićevom pjesništvu osvrće se Popović i na Duklju iz stihova i upravo nju vidi kao onu pouzdanu, čvrstu uporišnu tačku, kao nukleus temeljnih vrijednosti koje pjesnik nalazi u svojoj prapostojbini.

Pisac Miraš Martinović istakao je posebno zadovoljstvo zbog naslovne sintagme jubilarne knjige Brkovićeve poezije. On smatra da *Lirika Duklje* nije mogla ponijeti *suštinski i ljepši* naslov. Upravo u tom naslovu Martinović vidi i poetiku i etiku Jevrema Brkovića kao pjesnika. Akademik i pisac Zuvdija Hodžić, govoreći o jubilarnom izdanju Brkovićevih pjesama, naglašava vjeru u moć poezije. On smatra da je ta vjera upravo ono što je svojstveno crnogorskim pjesnicima, a po tome kao najizrazitijeg među njima vidi upravo Jevrema Brkovića.

Na samom kraju promocije *Lirike Duklje* mnogobrojna publika aplaudirala je pjesniku. Jevrem Brković kratko se obratio i kazao da je sve što je imao da kaže već rekao svojom poezijom. Pjesnik je zatvorio događaj stihovima pjesme *Slučaj Horacija VI*.

II

Tri mjeseca nakon promocije knjige *Lirika Duklje, izbor iz poezije Jevrema Brkovića*, takođe u organizaciji CANU-a, 21. decembra 2018. godine, u punoj svečanoj sali održan je jubilarni omaž povodom 85 godina života Jevrema Brkovića. Omaž je započet muzikom, odnosno pjesmom *Oproštaj od stare pisaće mašine* koju je čuveni Arsen Dedić komponovao po stihovima Jevremovim i objavio na albumu *Pjevam pjesnike*. Nakon ove numere omaž je nastavljen Brkovićevim stihovima koje je kazivao glumac Slobodan Marunović.

O stvaralačkom opusu Jevrema Brkovića, a povodom rođendanskog jubileja autora koji je 85 godina napunio a preko 70 knjiga iza sebe ostavio, govorili su prof. dr Tatjana Đurišić-Bečanović, akademik i pisac Zuvdija Hodžić, publicista i pisac Marijan Mašo Miljić i pisac Miraš Martinović.

Profesorica Đurišić-Bečanović u svom obraćanju istakla je da je djelo Jevrema Brkovića polivalentno i žanrovski raznovrsno, pri čemu je detaljnije govorila o njegovom pjesničkom opusu. Ona je posebno naglasila značaj Brkovićevog pjesničkog utemeljenja nove crnogorske identitetske naracije. Jedan dio izlaganja profesorica Đurišić-Bečanović posvetila je Brkovićevoj polemičkoj prozi (*Kučkini sinovi, Mali ljudi*). Pri tome je istakla da su

upravo Brkovićeve polemičke pjesme jedan od vrhunaca takve poezije u južnoslovenskoj književnosti.

Zuvdija Hodžić u svom izlaganju o Brkovićevom bogatom opusu posebni naglasak dao je zavičajnim motivima: „Zavičaj obavezuje da se uspravno i ponosno živi i opstaje na svakom mjestu i u svakoj prilici. U svijetu – pogotovo! U zavičaju je uvijek više imena nego brda. Ako se hoće svoje ime brdu, gori, lazu ili vodi – mora se zaslužiti! I zavičaju se mora vraćati, često, a jednom, na kraju i – zauvijek. Vraćanje zavičaju jeste vraćanje sebi, nepomućenim izvorima, dukljanskim predanjima, tvrdim i bijelim Kulama, kamennim i stamenim, ali i zidanim kostima predaka i potomaka, uvijek otvorenim za prijatelja, gosta i nevoljnika, punim đece, života i smrti, pod čijim šljemenom se rađa i mre ali se nikad ne samuje.“

Marijan Mašo Miljić govorio je o Brkovićevom književnom djelu kroz bibliografske jedinice i kritičke tekstove: „Pred nama je zamašan opus koji je teško obuhvatiti jednim pogledom. Brković se ogledao bukvalno u svim književnim žanrovima i nema razuđenijeg opusa u crnogorskoj književnosti.“ Takođe, Miljić je istakao da je u bibliografiji Ljiljane Lipovine navedeno preko 2500 bibliografskih jedinica Jevrema Brkovića, od čega je više od 1000 kritičkih tekstova. On smatra da bi današnja sveobuhvatna bibliografija tekstova Jevrema Brkovića i tekstova o njegovom djelu iznosila vjerojatno i preko 5000 bibliografskih jedinica.

Miraš Martinović najveći dio svog govora o autoru i njegovom djelu posvetio je knjizi *Dukljanske molitve*, koja je objavljena 1991. godine ali koja u sebi sadrži pjesničke tekstove nastale mnogo ranije. Martinović je istakao značaj navedene knjige dajući mišljenje da je upravo ona jedan od ključnih tekstova za sagledavanje cjelokupnog Brkovićevog opusa:

„Pjesnik u ovoj knjizi opjeva sADBINE, a sADBINE se umnožavaju, u istoriji i poeziji. Tamo gdje ne uspijeva istoriji, to čini pjesnik. Veliki irski pjesnik Viljem Balter Jejs je istoriju i mitologiju svoje zemlje pretvorio u veliku poeziju, stavljajući joj na lice *onaj* pečat koji se ne da izbrisati. *Dukljanske molitve* su pjesnički brevijar, kojim krstare sADBINE kraljeva i gradova kojih odavno nema, duh jednog naroda. Sve što je nestalo, živi u poeziji. I kad kraljevstvo nestane, duh njegov živi, ne da se uništiti.“

Omaž je završen obraćanjem Jevrema Brkovića publici. Autor se uz zahvalnost svima i ovaj put oglasio kroz stihove svojih pjesama.

Tamara LABUDOVIC

DJELO JEVREMA BRKOVIĆA U BIBLIOGRAFIJI I KNJIŽEVNOJ KRITICI¹

Vrlo sam počastvovan i obradovan što učestvujem na ovoj svečanosti upriličenoj povodom 85. rođendana velikog crnogorskog i jugoslovenskog književnika i moga dugogodišnjeg prijatelja akademika Jevrema Brkovića.

*„Vjekovite i bez svrhe
ni' e pod suncem krepke
stvari,
a u visocijeh gora vrhe
njpri' e ognjeni tries udari.“*

Svojevremeno je tako pjeval slavni dubrovački pjesnik Ivan Gundulić. Tako se, iznad magle i tmuše u podnožju, obasjani vide planinski i duhovni visovi, uzdižući se u visine, sve što im se više približavamo. Jedan od takvih visova crnogorske književnosti jeste nesumnjivo Jevrem Brković, koji zakoračuje u 85. ljeto i sedam decenija stvaralačkog rada. Za to vrijeme prošao je kroz više razvojnih i kreativnih perioda i faza u kojima su nastajala njegova književna djela, čiji je zamašni opus teško obuhvatiti, kojim je zaslužio istaknuto mjesto među crnogorskim velikanima, stvaraocima, umjetnicima i piscima, s jedne strane, a svojim intelektualnim i društvenim angažmanom, s druge. Vremenom je, na razmeđu dva milenijuma, postao simbol i metafora savremene Crne Gore. Njegovo stvaralaštvo je, između ostalih opusa velikih pisaca, obilježilo cijelu drugu polovinu crnogorskog XX i početak XXI vijeka. Ogledao se u svim književnim rodovima i žanrovima: poeziji, prozi, drami, eseju, polemici, publicistici, dnevničkim i memoarskim zapisima, književnosti za djecu itd. U crnogorskoj književnosti nema opsežnijeg ni razuđenijeg literarnog opusa od ukupnog stvaralaštva Jevrema Brkovića.

¹ Tekst procitan na Omažu u čast akademika Jevrema Brkovića, koji je upriličila Crnogorska akademija nauka i umjetnosti povodom njegovog 85. rođendana, Podgorica, 21. decembra 2018. godine.

U sedamdesetogodišnjem stvaralačkom radu Jevrema Brkovića postoje tri perioda: *titogradski* od 1954. do 2. oktobra 1991. godine, *zagrebački* od tada do 26. februara 1999. i *podgorički* od tada do danas.

O svemu tome svjedoči njegova *Bio-bibliografija* koju je 2003. sačinila bibliotekarka Nacionalne biblioteke "Đurđe Crnojević" na Cetinju, Ljiljana Lipovina sa ukupno 2 544 bibliografske jedinice, od čega se 1 552 odnose na njegove knjige, tekstove, pjesme i druge priloge u časopisima i zbornicima, na osvrte, intervjue, odgovore na ankete, polemike i reagovanja, dok ostali dio bibliografije registruje književnu kritiku o njegovom djelu.

Međutim, sa 70 godina neumorni, furiozni, ali i radni i istrajni književnik Jevrem Brković kreće, sa zadivljujućom energijom, u nove stvaralačke avanture.

Do 2003. godine publikovano je 30 tomova *Sabranih djela* Jevrema Brkovića, što predstavlja samo dvije trećine njegovog dotadašnjeg stvaralaštva.

Period od 2003. do 2018. godine predstavlja možda najplodniju fazu u njegovom stvaralaštvu. Nakon 70 monografskih publikacija (knjiga) na crnogorskom jeziku i nekoliko u prevodu na strane jezike Jevrem Brković je objavio romane: „Ljubavnik Duklje“ (2006; 2007) u dva izdanja, „Skotna vučica“ (2009), „Gospodar kule“ (2011) i tri knjige poezije „Traktat o sloboti“ (2003), „Jeretički versi“ (2009) i „Živio i preživio“ (2012), zatim „Tajna pisaćeg stola– knjiga meditativno-memoarske proze“ (2010), „Osvjedočeni svjedok“ (2012), u kojoj su objavljeni tekstovi koji svjedoče o tome kako se „Crnogorski književni list“ i njegov urednik borio za nezavisnu, evropsku i međunarodno priznatu Crnu Goru, potom zamašni korpus „Dnevnići“ I-V (2007) i, na kraju, „Memoari iz tri doba“ (2014), "Globus gospode Dore Mosorić"... Ali tajna pisaćeg stola Jevrema Brkovića se nastavlja. Na njegovom stolu na objavlјivanje čeka više starih i novih rukopisa.

Ako bi se sada 2018. dopunila ranije publikovana personalna bibliografija Jevrema Brkovića, njegovih knjiga i tekstova, kao i drugih o njemu, vjerojatno bi premašivala 5 000 bibliografskih jedinica.

U međuvremenu na Univerzitetu Crne Gore rađeni su i odbranjeni magistarski radovi i prijavljene doktorske disertacije na temu iz književnog stvaralaštva Jevrema Brkovića.

Do sada su objavljene četiri knjige književne kritike o njegovom književnom djelu: Duško Arežina „Crnogorski diptih“ (Zagreb 1998), „Drama dužljanskog prostora: književna kritika o djelu Jevrema Brkovića /priredio Blagota Drašković (Zagreb 1996), Ivan Salečić „Ljepota i prokletstvo legende: studija o književnom djelu Jevrema Brkovića“ (Zagreb 1994) i „Otkrivanje crnogorske

H R O N I K A

Atlantide (savremena kritika o književnom djelu Jevrema Brkovića)“/ pripremio i predgovor napisao Marijan Mašo Miljić (2006), ali i mnogo drugih objavljenih tekstova u periodičnim publikacijama, predgovori uz njegove nove romane i druga djela (Mirka Kovača, Rajka Cerovića, dr Tatjane Bečanović, Miodraga Radovića, Veljka Radovića, Miraša Martinovića i drugih), kao i promotivne besjede prilikom predstavljanja piščevih djela.

Kroz tamni vilajet književnog sazdanja Jevrema Brkovića čitaoca vode, osim pomenutih poznavalaca njegovog djela, Zlatko Tomićić, koji piše o magbetovskoj drami dukljanskog prostora, Duško Arežina o piscu kao „zatočniku Duklje“, Sreten Perović o „dukljanskom Hamletu“, a Zuvdija Hodžić o „pjesniku mitskog prostora“ koji vjeruje u moć poezije. Govoreći kao urednik o Brkovićevim „Sabranim djelima“ Mladen Lompar veli da je taj opus „stožer savremene crnogorske književnosti“. Vuk Minić je za romane Jevrema Brkovića kazao da su to romani „za veliku književnost“, ubrajajući njihovog autora u „klasike“, a prof. dr Milenko A. Perović metaforično veli da je književno djelo autora *Monigrena* „brod u kamenici“, uz poruku: „Narod koji bude umio čitati „Monigrene“ imaće budućnost, kao i to da je to djelo „poetika slobode“, dok Rajko Cerović navedeni roman vidi kao „vječiti kreativni incident, nastao u vremenu književne sinteze“ i da je harizmatični pisac „tvorac zavičajne mitologije“, dok je Miodrag Radović izjavio da je roman „Monigreni“ „Dukljansko-zetsko-crnogorska kulturna hronika“. Svakako, pomenuti roman Jevrema Brkovića je prelomno i prekretničko djelo između crnogorske moderne i postmoderne književnosti. Akademik Radoslav Rotković je posvjedočio svojom recenzijom da su „Monigreni“ „roman dokumentarne fikcije“ (1990). Književnik i književni kritičar Borislav Jovanović je kao, metaforično kazano, crnogorski Bjelinski, dobar poznavalac opusa Jevrema Brkovića, napisao najviše tekstova koji se mogu obuhvatiti jednim njegovim naslovom – *Otkrivanje crnogorske Atlantide*. Od mlađih pisaca o Brkovićevom stvaralaštvu najvisprenije i najutemeljenije su pisali Andrej Nikolaidis, Aleksandar Bečanović, Dragan Radulović, Pavle Goranović, Marinko Vorgić, Bogić Rakočević, Vukica Martinović i drugi.

A. Nikolaidis je, idući kroz labyrinthe Brkovićevog teksta, kazao zanimljivu misao – „Jevrem Brković je odbrana vrijednosti nacionalne kulture“, dok je Vukica Martinović zapisala da su djela Jevrema Brkovića „književni temelji Crne Gore“. Osim Mirka Kovača, o Jevremu i njegovom književnom djelu u posljednje vrijeme pisali su Božo Bulatović, Miraš Martinović, Janko Vujišić, Branko Pavičević, Radovan Radonjić, Lidija Vukčević, Dimitrije Popović, Ali Podrimja, Basri Čaprići i toliko inih.

Možda je Brkovićevo književno djelo najpričnije pozicionirano i književno-teorijski definisao dr Miodrag Radović: da se ono nalazi „na književnom raskršću između tradicije i duha moderniteta“.

Gundulić je bio u pravu da „u visocijeh gora vrhe najprije ognjeni tries udari“. Treba sagledati Jevremovo djelo u cjelini da bi se razumjeli njegova veličina, književna vrijednost, značaj i misija. Njegov stvaralački podvig se, iako i sada vidljiv, može tek u budućnosti cijelovito sagledati i ocijeniti. On je rastao sa vremenom, ne samo kao pisac, nego i kao prorok svoga naroda čijem je samoosjećivanju i nacionalnom sazrijevanju dao veliki doprinos. Jevrem Brković je povezao svekoliku dukljansko-zetsko-crnogorsku prošlost, oživio je u svojim djelima i učinio savremenom, raskrčivši zarasle puteve do sopstvenog i nacionalnog, istorijskog, kulturnog, duhovnog i jezičkog bića. Kao „pjesnik s potjernice“, crnogorski Ovidije, izgnanik iz domovine, vratio se u nju da bi se ona vratila sebi. U borbi protiv zla i ništavila, za čast otadžbine i sopstveno dostojanstvo – i danas odzvanjaju stihovi njegove pjesme „Dubrovniče oprosti“, kao ono tragično *Zvono Ivanovo* koje je opjevalo. To je dijalog prošlosti i savremenosti i suočavanje sa budućnošću. I poruka Gunduliću u „Visocijeh gora vrhe“ sa kojih se prozire budućnost i vidi dalje.

Po povratku iz egzila, nakon sedmogodišnjeg izgnaničkog života u Zagrebu, Jevrem se vratio u Crnu Goru 26. februara 1999. godine. Time je počeo novi period u njegovom životu i stvaralaštvu.

Zaista, prethodne tri decenije bile su obilježene Jevremovim vulkanskim zadivljujućim stvaralačkim zamahom. Mirko Kovač je napisao da je Jevrem „pjesnik koji muzama nije dopustio da šute“, dok ga je poezija uvijek branila i odbranila. Uvijek je bio u milosti Muza! A ko ima tu privilegiju duhovno je i stvaralački mlad.

Jevrem Brković je svojim opusom i odnosom prema prošlosti, mitu i tradiciji, povezao svekoliku dukljansko-zetsko-crnogorsku književnu tradiciju i istoriju ujedno, uspostavljajući zagubljeni kontinuitet, raskrčivši zarasle dveri do sopstvenog nacionalnog bića, istorijskog i književnog.

Tako je i dr Tatjana Đurišić-Bečanović u predgovoru za antologiski izbor iz poezije Jevrema Brkovića *Lirika Duklje*, ove godine, u izdanju CANU istakla njegovu izuzetnu "ulogu u konstituisanju nacionalne književnosti". Smatram da je taj tekst jedan od ključnih ne samo za razumijevanje Brkovićeve lirike, nego i njegovog ukupnog opusa.

Jevrem Brković je stvorio zamašno i vrijedno djelo i prestvorio cijelu jednu literaturu, povezao je i uvezao obručima stoljeća, dosegao mitsko danće i istorijski početak, a odbranio je i od mita i od istorije. Sve je to obuhvatilo

H R O N I K A

višim i stvarnijim svijetom, svojim djelima – u biću estetskom. Ili, kako je to umno primijetio Miraš Martinović: "Kao niko prije njega, a ko zna da li će iko tako i poslije stići u dubine, iz kojih se teško vratiti, a kamoli iznijeti bisere (kao što je to učinio onaj junak iz bajke izlazeći iz pećine s nemjerljivim blagom) a Brković, izlazeći iz naših dubina, sa Knjigom koja će nas potvrđivati kroz vrijeme".

Marijan Mašo MILJIĆ

SARADNJA SA HUMBOLTOVIM UNIVERZITETOM

Svi studenti koji su slušali Opštu lingvistiku na Filozofskom/Filološkom fakultetu znaju ko je bio Vilhelm fon Humbolt, najznačajniji njemački lingvista XIX vijeka, reformator školstva i osnivač Berlinskog univerziteta (1810). Mnogi lingvisti smatraju da bi početak konstituisanja opšte lingvistike kao zasebne naučne discipline trebalo vezati za ime ovog znamenitog naučnika zbog značaja njegove jezičke teorije i stavova o jeziku koje je stupao. Koliko se njegov naučni rad i doprinos njemačkom društvu cjeni pokazuje i činjenica da je od 1849. Berlinski univerzitet ponio ime svog osnivača. Tokom više od dva vijeka rada, na ovoj prestižnoj instituciji se obrazovala ili predavala plejada njemačkih mislilaca, književnika i naučnika, među kojima Bizmark, Ajnstajn, Hegel, Marks, Engels, Maks Weber, braća Grim, Hajnrih Hajne i brojni drugi. Podatak da je ovaj univerzitet iznjedrio 57 nosilaca Nobelove nagrade govori o tome da se danas s pravom smatra jednim od najznačajnijih i najprestižnijih njemačkih, evropskih i svjetskih univerziteta.

Svaka saradnja sa jednom institucijom ovakvog renomea smatra se privilegijom, a poziv da se u svojstvu gostujućeg profesora održe predavanja studentima Humboltovog univerziteta posebnom čašću i priznanjem. Prof. dr Rajka Glušica, profesorica sa Filološkog fakulteta UCG, sa Studijskog programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti, pozvana je da u okviru programa ERASMUS+ (STA)¹ od 11. do 17. februara 2018. godine boravi na Institutu za slavistiku Humboltovog univerziteta u Berlinu i održi predavanja na teme kojima se ona u svom naučnom radu bavi, a koje su bile veoma interesantne tamošnjim kolegama slavistima i studentima slavistike i jugoslavistike.

¹ Dodajmo da je u okviru programa ERASMUS+ (STA) profesorica Glušica, takođe na poziv kolega slavista sa Univerziteta u Ljubljani, boravila od 6. do 11. novembra 2016. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Ljubljani, na kojem je održala osam časova predavanja studentima slavistike i jugoslavistike (na teme: 1. Jezička situacija u Crnoj Gori; 2. Restandardizacija crnogorskog jezika; 3. Jezik i nacionalizam (na primjeru crnogorskog jezika) i 4. Identitet jezika i jezički identitet), što je izazvalo veoma pozitivne reakcije kolega i studenata.

Profesorica Glušica je tokom boravka na Univerzitetu Humbolt održala četiri predavanja na teme: 1. Kodifikacija crnogorskog jezika – izrada pravopisa i gramatike; 2. Izrada *Rječnika crnogorskog narodnog i književnog jezika*; 3. Jezici i nacionalizmi i 4. *Deklaracija o zajedničkom jeziku*. Svaku od navedenih tema je profesorica predstavila po želji domaćina, kao veoma interesantne i nove zainteresovanoj publici. Prvo predavanje je obuhvatilo iznošenje podataka o tome kako je tekla kodifikacija crnogorskog jezika, kako je nastala ortografska i gramatička norma, ko su njeni zagovornici i nosioci, kako se ona prihvata u crnogorskom društvu i da li su novine u normi zaista opravdane i naučno zasnovane.

Drugo predavanje je bilo posvećeno *Rječniku crnogorskog narodnog i književnog jezika* CANU, metodologiji izrade, korišćenju korpusne lingvistike, postignutim rezultatima i neobičnoj sudsibini koju je ovo leksikografsko djelo doživjelo nakon izlaska iz štampe njegovog prvog toma 2016. Tema trećeg profesoričinog predavanja je veoma aktuelna, a tiče se nacionalizma u jeziku i nacionalističkih jezičkih politika koje tako suvereno vladaju u postjugoslovenskim državama. Koje su odlike takvih politika, na kojim mitovima počivaju nacionalizmi, ko su njegovi nosioci i kako se protiv njih boriti objašnjavala je profesorica Glušica na ovom predavanju.

Poslednje, četvrto predavanje bilo je posvećeno *Deklaraciji o zajedničkom jeziku*, najznačajnijem događaju iz 2017. godine na teritoriji bivšeg srpskohrvatskog govornog područja. Na njemu se moglo čuti koje su ideje *Deklaracije*, šta ona zagovara, kako je nastala, ko je podržava, ko su potpisnici *Deklaracije*, ko njeni protivnici, koji je njen značaj i sudsibina. Profesorica Glušica je istakla da se *Deklaracija* zasniva na stavovima čvrsto utemeljenim u nauci o jeziku, kao i lingvističkim kriterijumima. Jasno je da se radi o zajedničkom standardnom jeziku i od te činjenice ne treba zazirati, ne treba je se bojati već je uzeti kao prednost, zajednički jezik je blagodet, bogatstvo, jedan komunikacijski i kulturno-jezički prostor. *Deklaracija o zajedničkom jeziku* je istorijski događaj koji će konstantno dobijati na značaju čiju će istinsku važnost vrijeme pokazati. To je glas razuma u balkanskom mraku malih nacionalističkih zajednica i jezičkih politika.

Kako smo već pomenuli, predavanja profesorice Glušice su izazvala veliko interesovanje studenata i kolega slavista, koji su svoju zainteresovanost za teme iskazali i u plodnim diskusijama nakon predavanja. Svoje poznavanje materije i upućenost u odabrane teme, profesorica R. Glušica je prenijela studentima i profesorima Humboldtovog univerziteta. Pored predavanja, profesorica Glušica je sa svojim njemačkim kolegama razgovarala o

H R O N I K A

mogućoj saradnji na projektima iz korpusne lingvistike i drugih oblasti jezičkog istraživanja. Zaključeno je da bi bilo obostrano korisno pojačati saradnju i razmjenu znanja i iskustava između dviju institucija: Slavističkog instituta Humboldtovog univerziteta iz Berlina i Filološkog fakulteta Univerziteta Crne Gore.

U okviru istog projekta, prof. dr Kristijan Fos, profesor sa Instituta za slavistiku i hungarologiju Univerziteta Humboldt boravio je u posljednjoj nedelji oktobra na Filološkom fakultetu u Nikšiću i održao studentima četvrte godine Studijskog programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti i njihovom saradnicima u nastavi dva predavanja iz sociolingvistike. Predavanja su bila na engleskom jeziku, tako da je predavanje o jezičkoj politici, održano 30. oktobra prevodila Marijana Cerović, a predavanje održano 31. oktobra, o komparativnoj analizi crnogoske i makedonske jezičke politike, prevodila je Milena Mrdak-Mićović.

Profesor Fos je svoja predavanja o sociolingvističkim temama utemeljio na aktuelnoj germanskoj i anglosaksonskoj naučnoj literaturi, tako da je taj pogled bio veoma koristan i interesantan slušaocima. Naročito je bio zanimljiv objektivni pogled izvana na jezičku situaciju u Crnoj Gori i Sjevernoj Makedeniji, dvjema postjugoslovenskim državama ali sa različitim jezicima i sličnim, ali ne i jednakim jezičkim politikama. Profesor Fos smatra da u objema nekadašnjim jugoslovenskim zemljama prevladava diskurs viktimalizacije, samo što je diskurs o viktimalizaciji u Crnoj Gori drugačije postavljen – u Crnoj Gori se 1918. godina smatra godinom užasa u kojoj je izgubljena država, podsjećajući na kampanju „nikad više 1918“. Ovo ukazuje da su u centru crnogorskog istorijskog revizionizma Srbija i država SHS, a ne Titovo jugoslovenstvo, tako da je antifašistički diskurs uveliko održan.

Za razliku od Crne Gore, smatra profesor Fos, Makedonija nema svoju 1918. godinu, nego je u njoj tzv. *nation-building* započet tek s partizanima, sa službenom Deklaracijom, nacijom i jezikom 1944. godine. Postkomunistička verzija makedonstva, za koju se pobrinula partija VMRO, mora ocrniti Jugoslaviju za vrijeme Tita, te tako osvetiti vlastitu naciju. Naime, viktimalizacija se odvija kroz mit o Aleksandru i arhitektonski projekat *Skopje 2014*, a prije svega kroz konstrukt politike sjećanja „1913“ i mitove kako su „četiri vuka“ „podijelila“ Makedoniju, tako da su zli susjadi podloga za irentistički diskurs. Tako je, prema mišljenju profesora Fosa, reinterpretacija istorije u Makedoniji mnogo aktivnija i prodornija nego u Crnoj Gori.

Podaci koje je profesor sa Humboldtovog univerziteta iznio na predavanjima bili su veoma novi zainteresovanim slušaocima koji su s pažnjom i

interesovanjem saslušali predavanja, a zatim kroz pitanja tražili dodatne informacije i objašnjenja.

Pokazalo se da je saradnja dviju pomenutih institucija izuzetno značajna i korisna, ne samo zbog budućih projekata i jačanja naučnog diskursa razmjenom objektivnih i lingvistički utemeljenih pogleda na aktuelnu (društveno)jezičku zbilju, već i zbog toga što su studenti dobili priliku da prisustvuju drugačijem pristupu predavanjima i iz prve ruke čuju stavove nekoga ko nije iz neposrednog okruženja, čime dobijaju mogućnost da prevaziđu dotadašnje okvire razmišljanja i osvježe sopstveni pristup ovim sociolin-gvističkim, a možda i nekim drugim jezičkim temama.

Bojan MINIĆ

PREDSTAVLJANJE JOŠ JEDNE KNJIGE IZ OSTAVŠTINE STEVANA DUČIĆA

Knjiga „Razne narodne pripovijetke“ Stevana Dučića, koja je objavljena u izdanju Fonda za razvoj Kuča „Marko Miljanov“, promovisana je 8. novembra 2018. godine (na Mitrovdan) pred brojnom podgoričkom publikom u Narodnoj biblioteci „Radosav Ljumović“. O trećoj knjizi Sabranih djela Stevana Dučića govorili su: akademik Nenad Vuković, akademik Radomir Ivanović, prof. dr Rajka Glušica i dr Radomir Prelević.

Stevan Dučić (Dučići – Kuči, Podgorica, 4. januar 1874. – Podgorica 30. mart 1918.) bio je etnograf, pisac, sakupljač narodnih umotvorina i odličan kamenorezac. Pisac je prvog romana u Crnoj Gori – „Ili Kuč“. Od 1904. godine po uputstvima Jovana Erdeljanovića, ispitivao je narodni život Kuča, a rezultati njegovih istraživanja objavljeni su poslije njegove smrti. Priču o Stevanu Dučiću, etnologu i književniku, neminovno je vezati za Marka Miljanova kojem je bio sekretar, kao i za etnologa Jovana Erdeljanovića sa kojim je sarađivao prilikom njegovog istraživanja u Crnoj Gori.

Zbirka promovisanih pripovijedaka je urađena prema Dučićevom rukopisu koji se čuva u Arhivu SANU u Etnografskoj zbirci od 1921. godine i sadrži 102 pripovijetke, a zahvaljujući pregalaštvu članova Fonda za razvoj Kuča, prepisivača i priređivača akademika Nenada Vukovića, priče su nakon više od jednog vijeka ugledale svjetlost dana. Priređivač ove knjige akademik Nenad Vuković kazao je da vraćanje Stevanu Dučiću i njegovom stvaralačkom daru ozivljava i današnja česta pitanja: kako se danas s teoretskog aspekta promatra pripovijedanje, da li mu se sve više vraćaju i u civilizacijama u kojima je davno potisnuto? Vuković je dodao da je inteligentni i radoznali Dučić bilježio ono što je nosio u životu sjećanju i što je čuo u rodnim Kućima. Vuković je dodao da se u pripremi pripovijedaka za objavlјivanje tražilo najbolje rješenje, ono koje će sačuvati osnovni duh pripovijetke i njene prepoznatljive vezanosti za Kuće, sačuvati samog autora, njegov način i stil rada.

Prof. dr Rajka Glušica istakla je da su na Stevana Dučića najviše uticali Marko Miljanov, Vuk Karadžić i Jovan Erdeljanović. Ona je istakla da je od Marka Miljanova Stevan Dučić učio etiku. Od Vuka Karadžića kako bilježiti

i sačuvati narodno blago, a pored pjesama, sakupljaо je i pripovijetke. Od Jovana Erdeljanovićа učio je kako sakupljati etnografsku građu. Erdeljanović je o Dučiću veoma lijepo govorio, smatrao ga je za izuzetno talentovanog.

Naslov Dučićeve zbirke "Razne narodne pripovijetke" sasvim je adekvatan smatra prof. Glušica, One su razne i različite i po motivima, i po tematiki, i po različitim klasifikacijama možemo ih razvrstati na muške, ženske, kratke priče, šaljive priče, basne, legende i sl. Ovaj vijenac pripovjedaka počinje i završava se pripovjetkama sa biblijskim motivima po onoj staroj iz Knjige postanja: U početku bješe riječ i riječ bješe s Bogom, kazala je prof. Glušica i tom prilikom ukazala i na visoke literarne i estetske domete Dučićevih pripovjedaka. U nastavku ih je tematski predstavila, pa tako nakon prve o Adamu i Evi, ona je kazala da u knjizi slijedi dest priča o lijepim ženama i nevoljama koje ženska ljepota donosi kad očara nekog drugog osim onoga kojemu je po bračnom zakonu dozvoljeno da u toj ljepoti uživa". Najviše prostora u predstavljanju pripovjetki iz Dučićeve zbirke prof. Glušica je posvetila upravo ovom tematskom krugu sa ženama kao glavnim likovima.

Akademik Radomir Ivanović naglasio je da je Stevan Dučić bio pisac, stvaralac i pregalac koji je istrajno i mučno sticao znanje kao samouk – autodidakta, što je višestruko teže. "Mislim da je pored svih otežavajućih okolnosti Stevan vrlo brzo i u potreboj mjeri sticao potrebna znanja, a Gospod ga je nagradio radinošću i darom. Uz te osobine nije moglo drugačije nego što je bilo. Završio je dvije samouke škole na kojima bi mu pozavidio svaki savremenik, i njegov i naš. Prva škola je umjetnička, a druga naučna" – kazao je, između ostalog, akademik Radomir Ivanović. On je istakao da se pojedine pripovijetke iz Dučićeve zbirke odlikuju visokim estetskim vrijednostima, te da bi njih 19 moglo da se ravnopravno uvrste u antologijsko izdanje južnoslovenskog i balkanskog kulturnog areala. Naveo je naslove nekih od tih pripovjetki: Pretvaranje, Prevaren domaćin, Odžina nedaća, Sujed i odžinica, Strahić koze pase, Laža i paralaža, Sveti Aranđel i kum (koja je i najduža u knjizi) i druge.

Predsjednik Fonda za razvoj Kuča dr Radomir Prelević iskazao je zahvalnost svima koji su doprinijeli ostvarenju ovog značajnog projekta. "Sve ovo potvrđuje da je Stevan Dučić važan, ne samo kao istorijska ličnost, već i kao književnik i umjetnik. Dučić je pripadnik naše duhovne elite, a te riječi obavezuju da se potrudimo da afirmišemo i reafirmišemo njegovo djelo. Taj put nije lak, a trajaće sve dok se ne prizna i spozna sav kvalitet koji mu

H R O N I K A

pripada. Da ništa drugo nije uradio, do toga što je pisac prvog romana u Crnoj Gori, dosta bi bilo” – ustvrdio je, između ostalog, dr Prelević.

U umjetničkom dijelu programa nastupio je pjesnik Ljubisav Bjelić Morački koji je kazivao stihove iz svoje zbirke „Čekajući rasvit”, kao i guslar Ognjen Mićević. Moderator programa bio je publicista i pjesnik Miljan V. Živković.

Miljan ŽIVKOVIĆ

H R O N I K A

CONTENTS

DISCUSSIONS AND ARTICLES

Tatjana ĐURIŠIĆ-BEČANOVIĆ Dioclean Poetry of Jevrem Brkovic	9
Zuvdija HODŽIĆ Poet of a Hillslopes Country, Montenegro and Dioclea	39
Радомир В. ИВАНОВИЋ Creative Metamorphoses of Mihailo Lalic (A Contribution to the Philosophy and Psychology of Creating)	51
Bojana OBRADOVIĆ Tamara in the Demonic Concept of the World – The Symbol of a Victim and a Legated Girl.....	69
Gordana KUSTUDIĆ Organization of the Narrative Text in <i>Lady Chatterley's Lover</i>	77

DISCUSSIONS AND ARTICLES II

Svein MØNNESLAND Nationalization of a Language	93
Milena MRDAK-MIĆOVIĆ Young Population and Forms of Politeness: The Impact of Contemporary Ways of Communication on the Language of Young Population in Montenegro	101
Sanja ĆETKOVIĆ Some Aspects of Unequal Power Relations in the Discourse of Police Interview	113
Bojan MINIĆ On Stylematicity and Stylogenicity of Individual and Vocals in Contact.....	131

H R O N I K A

Julija JARAMAZ Conversation Analysis in the English Language Classroom.....	145
Tanja PIANO The Birth of Languages	165

REVIEWS

Rajka GLUŠICA The first book on Declaration on The Common Language The review of the book <i>Govorite li zajednički?</i> by Ranko Bulgarski ...	187
Milena MRDAK-MIĆOVIĆ About the unspoken and the implied through the rules of modern communication The review of the book <i>Poruke neizrečenog: ključevi pragmatičke analize</i> by Ivana Trbojevic-Milosevic.....	193
Zorica ĐUROVIĆ Challenges of methodology and expediency of making word lists The review of the book <i>Making and Using Word Lists for Language Learning and Testing</i> Ian Stephen Paul Nation	197
Miraš MARTINOVIĆ Dioclean Lyrics - The Poet's Poetics and Ethics The review of the book <i>Lirika Duklje</i> by Jevrem Brkovic.....	201
Rajka GLUŠICA The most distinguished folk tales by Stevan Ducic The review of the book <i>Razne narodne pripovijetke</i> by Stevan Ducic .	207
Bojana OBRADOVIĆ A significant contribution to the perception of the artistic and scientific values of the work of Marko Miljanov The review of the Book of Proceedings <i>Umjetničke i naučne vrijednosti djela Marka Miljanova Popovića</i>	213

CHRONICLE

Rajka GLUŠICA

- Creating history – First Ten Years of the Study Program for Montenegrin Language and South Slavic Literature**229

Ksenija RAKOČEVIĆ

- Academician Ranko Bugarski at the Faculty of Philology in Niksic**
Promotion of the book *Govorite li zajednički?* by Ranko Bugarski..... 237

Tamara LABUDOVIC

- Dioclean Lyrics Published by CANU and a Tribute to the Eighty-five-year-old Poet***241

Marijan Mašo MILJIĆ

- The Work of Jevrem Brković in Bibliography and Literary Criticism**245

Bojan MINIĆ

- Collaboration with Humboldt University**251

Miljan ŽIVKOVIĆ

- Presentation of the Book from the Legacy of Stevan Ducic**255

R I J E Č

ČASOPIS ZA NAUKU O JEZIKU I KNJIŽEVNOSTI

Izdavač

FILOLOŠKI FAKULTET UNIVERZITETA CRNE GORE
INSTITUT ZA JEZIK I KNJIŽEVNOST

Za izdavača
Dragan BOGOJEVIĆ

Lektura i korektura
Nataša JOVOVIĆ

Prevod na engleski
Milena MRDAK-MIĆOVIĆ

Tehnička obrada
Dalibor VUKOTIĆ

Korice
Slobodan VUKIĆEVIĆ

Časopis izlazi jednom godišnje u elektronskoj formi na sajtu
www.rijec.ucg.ac.me

Rukopisi se mogu slati na adresu: Uredništvo Riječi, Institut za jezik i književnost, Filološki fakultet Nikšić, Danila Bojovića bb. ili na e-mail rajkag@t-com.me ili natasaj@ucg.ac.me
